

1918
14. 1. 1918.

ІВАН ФРАНКО

ТВОРИ

II

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ” ВИДАВНИЦТВО

ІВАН ФРАНКО

Т В О Р И

Т. II.

ДО ДРУКУ ВИГОТУВАВ
ІВ. ЛИЗАНІВСЬКИЙ

ЗА ЗАГАЛЬНОЮ РЕДАКЦІЄЮ С. ПИЛИПЕНКА

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1925

№ инв. 1918.

ІВАН ФРАНКО

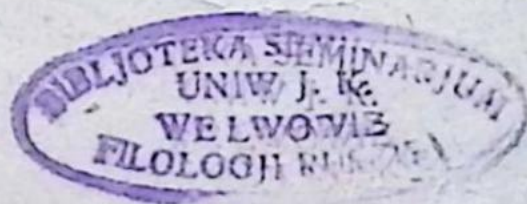
ОПОВІДАННЯ

Кн. II.

№ инв. 25

346916

428

КООПЕРАТИВНЕ „РУХ“ ВИДАВНИЦТВО
ХАРКІВ—1925

Харків.
Друкарня УВО
ім. Фрунзе.

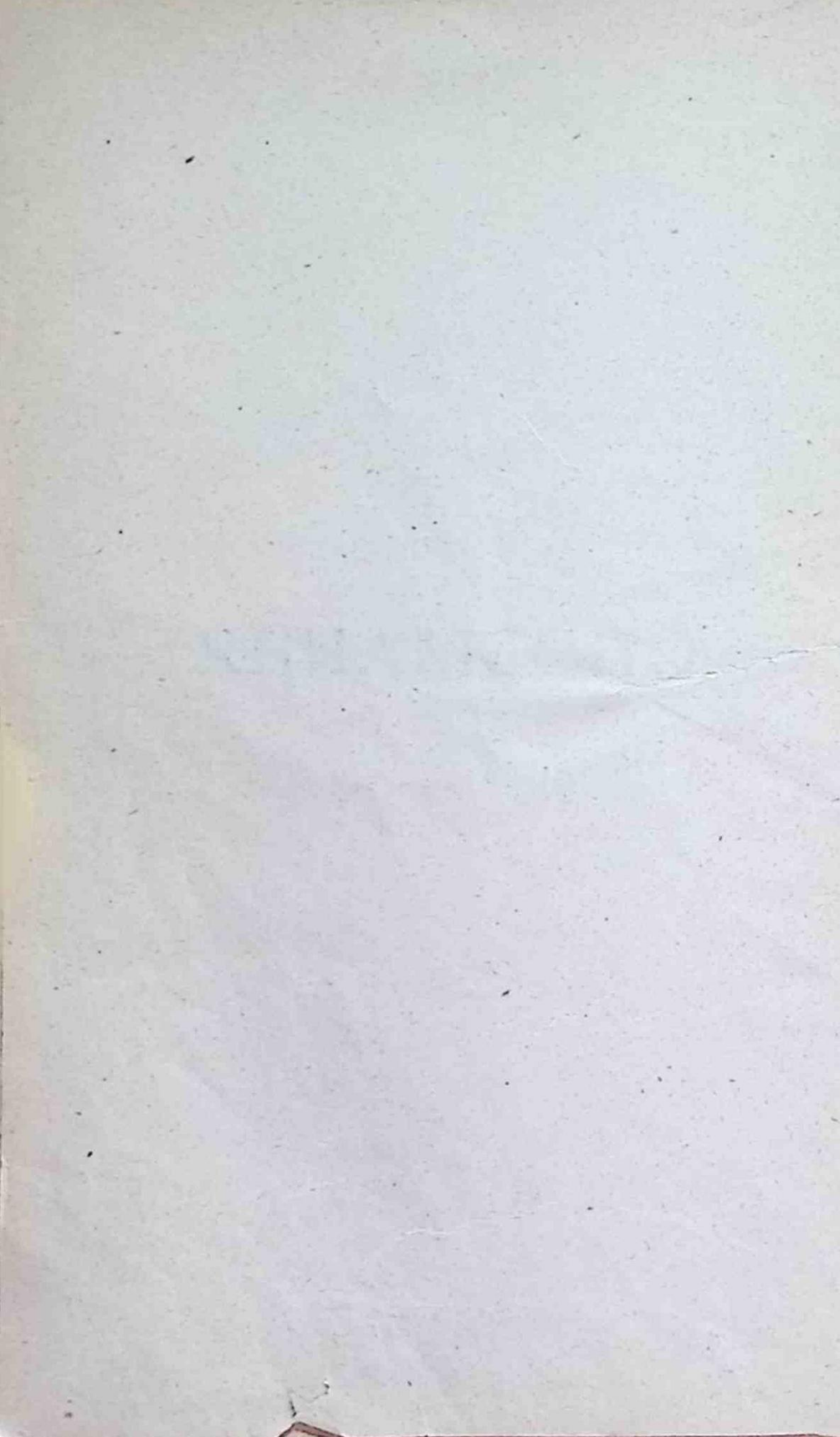

ЛЬВІВСЬКИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

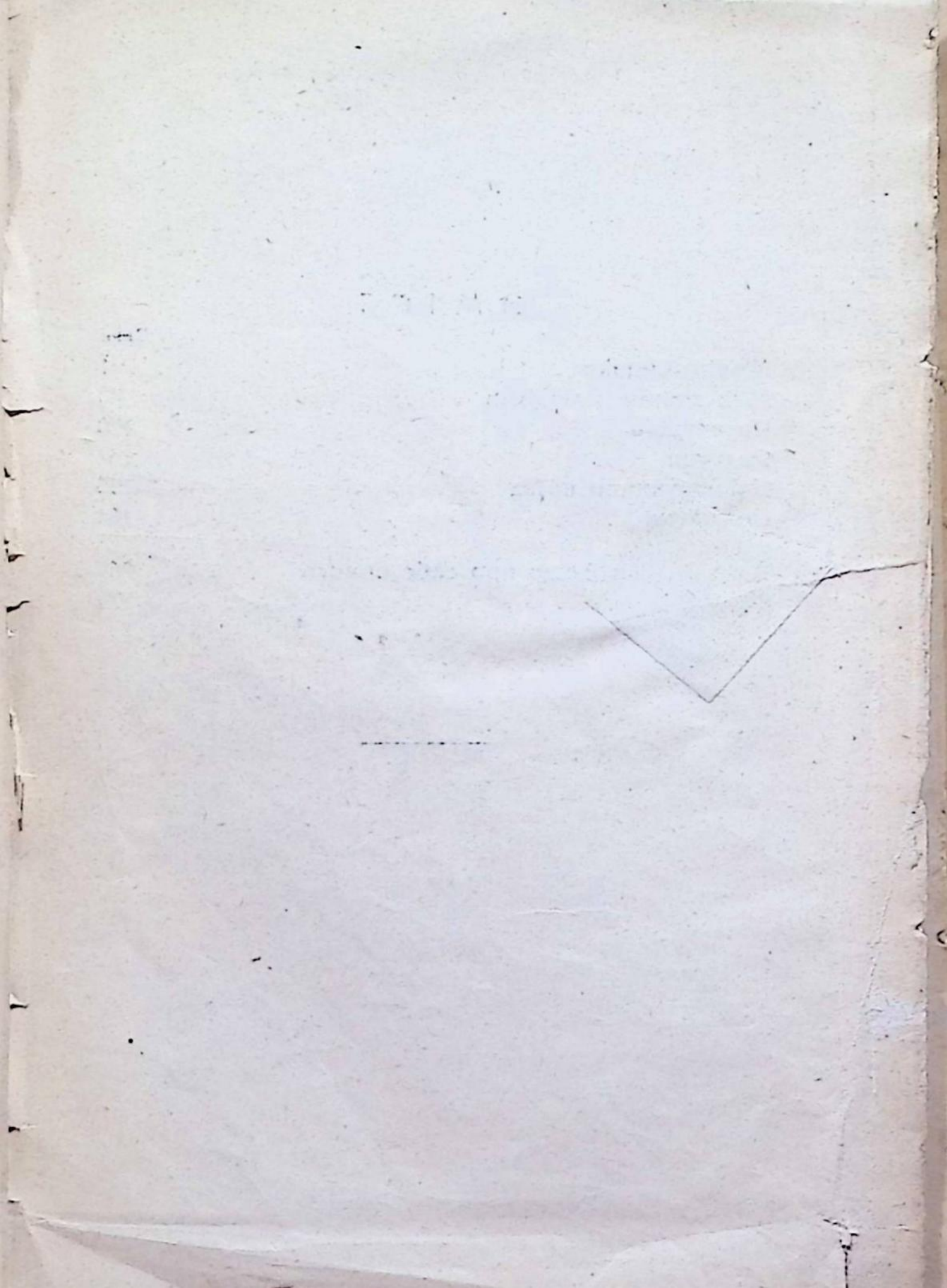
ОПОВІДАННЯ

ОПОВІДАННЯ

З М І С Т.

	Стор.
Маніпулянтка	1
Між добрими людьми	90
Чи вдурила	120
Яндруси	<u>132</u>
Поки рушить поїзда	156
Без праці	164
Додатки: Дещо про себе самого	269
Уваги	279

МАНІПУЛЯНТКА ¹⁾

I.

Целя збудилася рано, пункт ²⁾ о пів до семої. Збудилася з привички. Що другий день у неї передполуденна служба на пошті, де вона служить експедиторкою. Передполуденна служба починається о семій і триває до другої по полудні. Целя, совісна і почна в сповнюванні своїх обов'язків, як загалом усі жінки допущені до якої-будь публічної служби, привикла від давна будитися о пів до семої, чи того треба, чи ні, і ні за що в світі вже опісля не може заснути.

Хвилю вдивлювалася своїми великими, чорними очима в напротивну стіну, закрашену синявими арабесками по сірому тлі. Посеред стіни висіло велике дзеркало, а по обох боках його широкої, золоченої рями видно було дві групи фотографій у різьблених, дерев'яних рамочках. Представляли вони її товаришок зі школи

¹⁾ Маніпулянт, — нтка — службовий урядовець.

²⁾ Пункт — з німец., точно, рівно.

і з поштової служби. Целіні очі досить довго зупинилися на тих фотографіях, хоч рисів лиць на них не можна було розпізнати; в покоїку стояв легкий сутінок, бо одиноке вікно, що виходило на вулицю, заслонено було деревляною ролетою ¹⁾.

— Котра то там година?—шепнула Целя і простягши руку, взяла з круглого столика, що стояв тут же в головах у неї, малесенький, золотий кишеньковий годинник. Хоча з досвіду знала, що будиться все о тій самій порі, але сама собі не довіряла.

— Пів до семої!—сказала.—А мені здавалося, що я сьогодні заспала. Правда, нині рано служби не маю, ну, але попурати собі не треба. Засплю нині, то засплю й завтра і спізнюся на службу!

Так міркуючи підвела голову і сіла на ліжку. Була тільки в сорочці, що обшита в горі коронкою і зіп'ята на раменах, ослонювала її груди і плечі, лишаючи голими гарні, мов із слоневої костки випочені, рамена і шию. На дворі був теплий маєвий поранок. Лагідним рожевим проблиском просвічувало сонце крізь спущену ролетку до покоїка молодої дівчини, наповнюючи його теплом і запахом весни, що мішався з запахом колонської води, яка стояла в флаконіку на туалетці, і резеди, що цвіла в великій вазоні на вікні. Целя якийсь час сиділа, немов

1) Ролета—віконна заслона з тонких виструганих деревляних прутиків, яка скручується.

забувшись. Любо їй дихати тим теплим повітрям, насиченим пахощами, любо понути в тім півсмерку, що лагодить усі обриси й блиски, спочивати в тій тиші зрідка перериваній порохтінням коліс по вулиці або гуком далекої військової музики, що виграє марш десь на претій вулиці.

Але забуття тривало не довго. Целя отряслась із нього, стрепенула своєю головою з коротко обстриженим м'яким як шовк попелястим волоссям, наділа панчохи і пантофелічки власної роботи і прудко зіскочила з ліжка. Чула себе здоровою, свіжою, молодою. Сон покріпив її; все, що було прикре або неприємне вчора, перед-учора і в цілій минувшині, тепер немов не існувало для неї. Думка її, півсонна ще, спочиває зі стуленими крильцями і не вибігає по-за пороги тої світлики, не заглядає в будущину. Що там будущина! Що там минувшина! Якось то воно все буде! Целя почуває в тій хвилі тільки одну приємність, яку їй чинить правильне биття власної крові, тепло власного тіла, м'який допик власної шкіри, почуття здоров'я, сили і свіжості власних м'якулів. Зазирнула до дзеркала, моргнула жартовливо до свого образу і засміялася сердешно, показуючи два ряди білих, рівних і дрібних зубків з поза ніжних, рожевих губ.

За хвилинку вже була вбрана в легку перкалеву спідничку і білий неглижок. Напомісць умивання заняло їй більше часу. Вода стояла готова у великій умивальниці ще від учорашнього вечора, і Целя з

правдивою розкішшю нуряла в ній свої руки, мила лице, шию і рамена м'ягкою губкою, обтріпуючи мов горобчик грубі краплі, що нависали їй на довгих рісницях¹⁾ або з шиї копилися вниз на груди. Була це найбільша приємність її ранішньої туалети. упрощеної, оскільки можна, з огляду на службові обов'язки, приємність тим більша, що Целя могла вповні зазнавати її тільки що другий день, коли мала пополуденну службу. В часі передполуденної служби треба було спішитися.

Умившись і обтершись рушником, Целя перед дзеркалом розчесала волосся, розділюючи його над чолом на дві рівні частини, а відтак за кілька мінут скінчила зовсім свою туалету, спокійно, систематично і без нічиєї послуги. Хвилю стояла випроспувана посеред світлики, широко розвела руки, відтак зчепила їх по-над головою і спускаючи вниз, злегка хруснула пальцями. Потім підійшла до вікна і, злегка потягнувши за шнурок, піднесла ролету. Золотою хвилею бухнуло соняшне світло до світлики, заливаючи її осліпляючим блиском. Прислонивши очі лівою долонею, Целя, упоєна тим блиском, тим теплом, тою фізичною розкішшю життя, весни і молодости, всміхнута і рум'яна поклонилася на схід сонця і кликнула своїм звучним голосом:

— А! Як же там гарно! Добрий день, сонце! Добрий день, весно! Добрий день, небо блакитне!

¹⁾ Рісниці—вії.

— А з ким то паннунця так розмовляють? — почувся нараз від дверей голос старої служниці, що ввійшла, щоб попрятати¹⁾ в Целіній світлиці.

— Моя Осипова — сказала Целя, не відповідаючи на це питання, — може би час уже снідання дістати?

— А то що собі паннунця думають? — скрикнула добродушно Осипова. — Адже-ж нині паннунця до служби не йдуть і разом з панством снідають. А панство ще сплять. Хіба де за годину снідання буде. Я ще навіть огонь не розклала ані каву не змолочила.

— А, правда! — сказала Целя і її голос запремтів легким розчаруванням. — Треба чекати.

На столику лежала до половини прочитана книжка, перед тижнем узята з випозичальні²⁾. Целя була не дуже то пильна читачка книжок, але в таких хвилях як отся, коли треба було чекати з півтори години, вийти нікуди не можна, ані розмовляти нема з ким, книжка була її одинокою розривкою. От і сіла край вікна, з того боку, куди не било світло, і почала читати за той час, поки Осипова спелила постіль і прятала в світлиці. Та, мабуть, книжка була не дуже займаюча, бо не дочитавши навіть і одної сторони Целя відложила її на бік, попідливала свої квітки, позмітала пил

¹⁾ Попрятати—прибрати.

²⁾ Випозичальня — бібліотека, звідки випозичають до дому книжки.

із столика, з пари крісел і з більшого столу, а далі з дзеркала, з фотографій і з вікна. Крутячися по своїй світличці трібувала ¹⁾ стиха забреніши якусь пісеньку, але пісенька швидко урвалася, а на чолі дівчини набігла хмарка.

— Коли-ж бо мені це не робить приємності снідати з панством! — сказала нараз, гордо підносячи голову до гори, немов відповідаючи на якесь наклонювання. — Коли-ж бо я не хочу слухати дурного балакання пана Темницького, ані бути метою огнестрілбних поглядів панича Темницького! Адже-ж я не обов'язана підлягати їм! Адже-ж я плачу їм за харч і за хату! Адже-ж не з ласки вони держать мене!

Уся її фігурка тремтіла зі зворушення на саму згадку про товаришів спільних снідань. Молоде чоло поморщилося, очі спрапили свій погідний, соняшний блиск, а довкола уст зарисувалася якась складина болю і гіркости, якої перед хвилиною ніхто би там не був дослідив.

Целя була сирота без батька і без матері. Старий дідусь посилав її до школи, а пізніше через якийсь знайомих виробив їй місце на почті (без пропекції навіть такого мізерного місця лістати годі!), де, здавши приписаний екзамен, була принята за маніпулянтку. Більше старенький не міг для неї зробити, та й за те, що зробив, Целя благословить його пам'ять. Пенсія ²⁾ експеди-

¹⁾ Трібувала — пробувала.

²⁾ Пенсія — платня.

порки—35 гульденів¹⁾ місячно—вистарчає на скромне удержання: лекції музики на фортеп'яні і французької мови, які в свободних хвилях дає двом донечкам виставителя каме-иці, вистарчають їй на вбрання й інші приємності життя. В перспективі перед нею рисується по кількох або кільканадцяти літах служби самостійний почтовий уряд десь на провінції, маленький домок з маленьким огородем у малім містечку, квітки перед вікнами, спара служниця в кухні і тиха самотня світлиčka. Панна Целіна, що правда, рідко забігає думкою в таку далеку будущину, але завсігда, коли їй це припратиться, починає чогось зіпхати—чи то з туги до такої ідилічної картини, чи з полусвідомого почуття, що, не рва-жаючи на свою ідилічність, ся картина криє в собі якусь порожнечу, якісь темні безодні.

По смерті дідуся Целя перейшла жити до пана Темницького. Пан Темницький був то приятель небіжчика дідуся і при смертельній постелі обіцяв йому, що буде опікуватися бідною, одинокою сиротою. Пан Темницький, то був пенсіонований урядник²⁾ невисокої ранги, числив 68 літ, мав жінку о п'ять літ від себе старшу і глуху як пень, і одного сина, що скінчив у Відні медицину і практикував при тамошній клініці. Пан Темницький був то, що називається «веселий

1) Гульден—біля 80 коп.

2) Пенсіонований урядник—урядовець, що вислужив пенсію.

діаусь»: лисий, з великими вусами і мохнатими бровами, мав рум'яні щоки, м'ясністі губи, завжди зложені до усміху, малі і повщем запливаючі очка і здорові зуби, і виглядав при своїй жінці як її син, молодший від неї що найменше о 20 літ. Жив із своєї пенсії, скромно й акуратно, не служив ніде і ніде і нічим не займався. Весь день сидів у своїм кабінеті, кутив люльку і читав газети, а вечером ішов до касина¹⁾, відки вертав перед десятою, щоби не плапити, «шпери»²⁾. В касині, поб-то в товаристві своїх ровесників, славився як сміхованець і фацеціоніст³⁾, що, не вважаючи на семей десяток літ, досі не позбувся охоти до авантурок, або, як він сам говорив, до «маленьких зворушень». А дома, коли сидів за столом при сніданню або обіді і весь час свободний від жовання заповнював своїм балаканням, лагідним, монотонним і усипляючим, був подібний до гладкого коша, що розкішно муркотячи пасе очима якийсь лакомий кусник, але не хоче перед часом трудитися хапати його, бо добре знає, що коли прийде відповідна нагода, то лакомий кусник сам упаде в його оксамитні лапки.

Пів року вже жила Целя в панстві Темницьких, день у день слухаючи монотонного воркотання пана Темницького і поглядаючи на його двозначні усміхи.

1) Касино—клуб.

2) «Шпера»—плата дворникові за одкриття дверей в ночі, після 10-ої години.

3) Фацеціоніст—той що займається любовними пригодами, зальотами до жінок.

Зразу забавляла її гупірка того пана, але опісля знула монотонність і обмежений кругозір його думок. Вона прібувала з ним сперечатися, але це показалося неможливим; усі її слова він приймав з добродушним усміхом, мов брикання малої, пещеної дитини. Та що пан Темницький ніколи не виходив із границь добродушної жарпливості і не дозволяв собі нічого, що би ображало приличність, то Целя чула себе при ньому супокійною. Хоронила її також жалоба, яку носила по смерті дідуся і яка почасти накладала пуга й пану Темницькому. Але опісля перед кількома тижнями прібув із Відня молодий Темницький, лікар, і відразу вніс із собою до того тихого гнізда якийсь гострий, задушливий дух, що від першої хвилі пройняв Целю якоюсь прівогою, почав спискати її груди якимось невиясненим прочуттям остраху і небезпеки.

Доктор Темницький був високий, плечистий, сильно збудований чоловічина, з правильними обрисами лиця, з буйним, темним заростом. Рухи його були повільні і поважні, голос баритоновий, прощечки хриповатий, погляд холодний і немов наскрізь пронизуючий. З кожного руху, з кожного слова його було видно, що цей чоловік має дуже високе розуміння про свою вартість, що вміє панувати над собою, але zarazом уміє і любити панувати над іншими і привик поборювати всякі труднощі, що стоять на заваді його замислам. Ворог усякого сентименталізму, він поглядав на світі

холодним оком анаптома і віддавна привик судити всіх і вся тільки з погляду свого улюбленого «я». Ворог дощепу і жартів, один тільки зворот виголошував з певним відтінком юмору, а був то жидівський¹⁾ зворот «wus tojgt mir dus» (на що мені це придасться)? Був це його оклик, невідступна мірка, яку прикладав до кожної нової речі, щоб оцінити її вартість. Одним словом, був це чоловік наскрізь «позитивний» і реальний. Хоч мав напевно не більше тридцяти літ, то проте здавалося, що в нього не було ніколи тої «шумної» молодости, що він ніколи не віддавався ніяким ілюзіям, не знав, що то запал і ентузіазм, що ціле його життя було рівною, простою лінією, без збочень, скоків і закрутів, без надмірних напружень, але і без слабостей і знесилля. Як у добрій машині, так і в нього все, здавалося, було обраховане, зважене і згори зведене до певної рівноваги.

Перша його спірка з Целіною була дуже холодна і шаблонова. Старий пан Темницький запрезентував²⁾ їй свого сина, той їй уклонився, Целя відклонила, пан доктор буркнув «Дуже мені приємно» і зараз відвернувся, кінчаючи своє перерване оповідання про якийсь клінічний випадок. Але по хвилі, коли побачив, що Целя пильно придивлялася йому, сказав

1) «Жид», «Жидівка», «Жидівський» — вживаються в Галичині і тут в «Творах» Франка не в образливому значінні.

2) Запрезентував — представив.

тим самим спокійним і поважним голосом:

— Мушу вам, татку, показати фотографію моєї нареченої.

Батько аж уста розчинив і очі витріщив, бо ні про яку наречену свого сина нічогісінько не чув. Але син з непохитним супокоем говорив далі, скося поглядаючи на Целю:

— Дочка примарія ¹⁾ головного віденського шпиталю, одиначка і спадкоємниця величезної камениці на Грабені ²⁾. Заручини відбулися ще в м'ясопусти. Я не писав вам про це нічого, бо хотів зробити вам несподіванку.

Та не вважаючи на це вияснення, батько не переставав глядіти на сина як на дивогляд, з зачудуванням і недовір'ям. Глуха пані Темницька, що не чула розмови, бачила тільки, що «татко» забув про росіа ³⁾, і поркнувши його рукою за локоть, сказала гробовим голосом:

— Татку, росіа виспигне!

Тим часом доктор, що при столі сидів насупротив Целіни, звернувся до неї з кількома зовсім байдужними запитаннями, на які дівчина відповіла коротко, майже не підводячи очей від тарілки. А коли обід скінчився і Целя сквапно відійшла до своєї служби, пан Темницький, що досі ледве міг усидіти з неперплячки, звернувся до сина.

— Бійся бога, Мілку! Що це за наречена, про яку ти згадував?

¹⁾ Примарій — головний лікар.

²⁾ Грабен — передмістя Відня.

³⁾ Росіа — бульйон.

— Наречена? — відповів спокійно доктор. — Ніякої нареченої в мене нема.

— Ну, так я й думав. Але що-ж це ти за історії видумуєш?

— Це для тої — і він мотнув головою в напрямі Целіниної світлики. — Виджу, що вдивляється в мене, мов у веселку. Ну, а я люблю кожную річ відразу ставити ясно, реально. Нехай собі дитина на мій рахунок не робить ніякої ілюзії.

— Га, га, га! — засміявся пан Темницький. — Але-ж то хитрий пан доктор! Що хитрий, то хитрий! При першій спірці з панночкою зараз і остерігає її: здалека від мене! Я заручений!

— А воно й найліпше, — сказав поважно пан доктор. — Нехай згори знає, чого від мене може надіятися, а чого ні.

Бачиться одначе, що й сам пан доктор не дуже добре знав, чого від нього можна надіятися, а чого ні. Кілька днів він сидів насупротив Целіни, мало звертаючи на неї уваги, обмінюючися з нею ледве кількома байдужними фразами. Пізніше зробився ще маломовнішим, про свою наречену не згадував, але напам'ять скільки разів Целя осмілилася підвести очі, все спірчала його холодний зір, впертий в себе. Ще кілька днів минуло — і в чорних, невеличких очах доктора доглянула Целя якісь іскорки, що блимали ніби порохно серед пітьми і розтлівалися що день то дужче. Було щось невідоме і зловіще в тих іскорках, щось, що відбирало Целі апетит і морозило в ній всякий порив радості. Коли доктор промовляв до неї часом, то почувала легку дрож на всім

тілі, хоч досі нічого і ніяк такого між ними не зайшло, що надавало би хоч пінв оправдання тій її боязні.

Напомісць старий пан Темницький говорив тепер іще більшє, ніж уперед, і своє балакання майже виключно звертав до Целіни. Шпилькував еманципацію і еманципанток, хоч Целя ніколи не хотіла вдавати з себе еманципантку, вигрібав старосвітські анекдоти про старих панів, жартував з женщин-урядників, почт-майспринь і т. и. Остаточнo Целя почала звільна догадуватися, що все те балакання не просте язикобиття, але до чогось воно йде, має якусь укриту ціль—яку, цього не могла догнупатися. Чула тільки, що по вислуханню цілогодінного гупоріння пана Темницького обхапє її якась втома, якесь обридженнє до світа і до життя, нехїть до праці і думання. Тим то й не диво, що все те вкупі в короткім часі мусіло сприкрити їй спільні сніданнє, обіди і проходи з панством Темницькими.

— Ні, не підє більшє!—говорила вона, тупаючи ногою в своїй світличці, але завжди в рішучій хвилі покидала її сила волі.

Була сама на світі. Пан Темницький був єдиним другом її покійного дідуся, що дав їй його за опікуна. От і не диво, що її дитяча душа до крайньої можності держалася за ту останню нитку, що бодай сяк-так в'язала її теперішнє з минулим. Покинути сю нитку, то значило віддатися безповоротнo хвилям життя, без провідника, без точки опори. Целя, хоч молода ще, 18-літня дівчина, все-таки

знала вже з власного сумного досвіду і з неодного прикладу, що пускатися на ті хвили, то не жарт.

— Але все-ж таки вони добрі люде, — успокоювало її золоте її серце. — Нехай і так, що в них є свої хиби, але не моя річ судити їх. Зо мною вони чемні і добрі, то що-ж можу їм закинути? Ні, ні, дурна я з моєю нехіттю, з моєю глупою прівогою! Нерозсудлива я, невдячна, опі що!

І накартавши так свої власні нерви, вона знов ішла в товариство Темницьких, щоб із нього знов винести ту саму німу прівогу, те саме знеохочення і зденервовання, що й уперед, тільки ще в більшій мірі.

III.

— Е, що там! — сказала Целя, потрясаючи головкою і кидаючися по до вікна, по до дзеркала, — дурна я, що собі такий чудесний ранок псую такими думками!

Глянула на годинник, — пів до восьмої. Ще що найменше година до снідання. Взяла книжку і прібувала чипати далі, але їй це не йшло. Сонце зазірало до книжки, блиск сліпив її очі. Щоденне семигодинне примусове сидіння при почповім бюрку було тяжкою панщиною для її молодого організму, що домагався руху і свіжого повітря. і для її живого темпераменту. А тепер іще сидіти в покою, мов миш у норі! Ні, це справді гріх. Кинула книжку і рушила в подорож довкола своєї світлички, шукаючи очима, що би можна перенести, поставити на іншій місці, або привести в порядок. Але нічого такого не добачила.

В тій хвилі знов опворилися двері її покою: ввійшла Осипова з карафкою свіжої води. Поспавивши воду, вона спала і з усміхом почала вдивлюватися в Целю.

— А ви чого так на мене дивитеся, як на ворону?—кликнула Целя з жарповливим обуренням.

— Бо маю рацію!—відказала Осипова, всміхаючись і моргаючи загадково.—А впрочім коли іншим вільно на паннунцю так дивитися, то чому-ж би й Осиповій не мало бути вільно?

— Яким іншим?

— Кожному, хто тільки хоче. Адже-ж паннунця що день сім годин сидить там, за решіткою, мов на виспаві. Хто хоче, може прийти і обзираєти паннунцю, скільки його воля, і паннунця не може йому цього заборонити.

Целя вся спалахнула рум'янцем.

— Фе, спитайтеся, Осипова!—скрикнула з невдоволення прикрістю в голосі.—І ви вже навчилися від старого пана цвікати мені в очі¹⁾ моєю службою! Що вам завадила моя служба, що мене сверлуєте, вичислюючи її неприємності? Чи думаєте, що я сама їх не відчуваю? Чи думаєте, що мені це мило? Але що-ж маю робити? Адже-ж мушу якось жити! А ліпше їсти свій хліб, хоч гірко зароблений, ніж вмирати з голоду, або...

Не докінчила. Сльози здавлювали її горло. Відвернулася до шафи і почала в ній дуже пильно шукати чогось між понавішуваними сукнями.

¹⁾ Цвікати в очі—дорікати.

— Але-ж прошу паннунці!—скрикнула стара, не на жарт перелякавшись цього вибуху,—що це паннунці бог дав! Я мала би насміхатися з паннунці за те, що паннунця в цісарській службі знаходиться? Я, що від десяти літ віку сама поневіряюся по службах у найрізніших людей? Я мала би насміхатися з паннунці, я, що так паннунцю люблю, як рідна мати? Хай паннунця дадуть спокій і поглянуть радше, що я для паннунці принесла!

— А що таке?—весело спитала Целя, забувши вже прикрість, якої дізнала перед хвилиною.

Осипова видобула з за пазухи невеличку запечатану коверту, і не кажучи ані слова, з усміхом і загадковим морганням подала її Целіні. На конверті написане було тільки її ім'я і назва, та про те Целя знов запаленілася, скинувши оком на адрес. Характер письма був їй відомий.

— А відки то Осипова дістала те письмо?

— А це, прошу паннунці, дав мені знайомий експрес¹⁾. Хотів іти до паннунці, але я йому кажу: дайте, я сама занесу!

Коли би Целя була пильніше вдивилася в лице старої жінки, то була би відразу догадалася, що Осипова збрехала. Але Целя вдивлювалася в лист, що його держала в руці, очевидно вагаючися, що має з ним зробити. Рум'янець на її лиці щез і воно поблідло, рожеві губи спислися і в очіцях блисло щось ніби гнів, обурення чи неперплячка. Сказала вкінці холодно із досадою:

¹⁾ Експрес—посильний, «червона шапка».

— Моя Осипова, прошу вас, ніколи не робіть мені пого на будуче. Ніяких листів ані посилок до мене не приймайте. Хто що має до мене, нехай сам приходить, уже я буду знати, що йому відповісти.

Це сказавши, відвернулася і відійшла до вікна. Осипова добру ще хвилю стояла на місці і хитала головою. Бідна жінка не знала, що властиво думати про свою паннунцю: чи одержання листа було для неї приємне, чи неприємне, і про що властиво паннунці ходити.

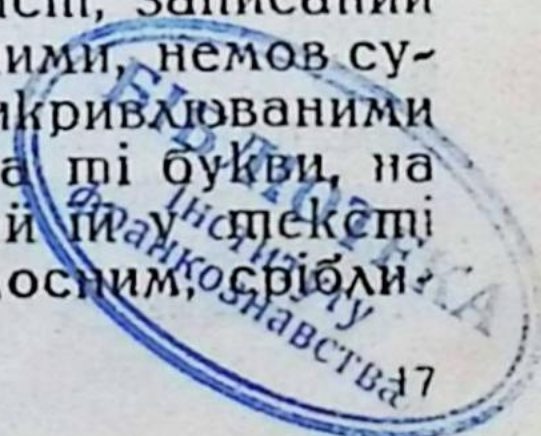
— Ну, але прецінь лист узяла, не звернула мені! Це знак, що я ще нічого такого дуже злого не зробила — проворкотіла сердешна бабуса і відійшла до кухні.

Але Целя стояла мовчки, одною рукою опираючись о ряму вікна, а в другій держачи лист. Рука з листом тремтіла. В кінці рука піднеслася і енергічно кинула лист на підлогу.

— Чого той дурень хоче від мене! — скрикнула з обуренням. — Причепився мов п'явка, лазить за мною як тін, і ще мене компромітує своїми дурацькими листами. От нещастя мое!

Груди її сильно хвилювалися, очі блищали, гнів був справдішній. Але по хвилі Целя заспокоїлася, охолола з першої досади, підняла лист і розтяла коверту ножицями. Виняла з неї лист, записаний від початку до кінця дрібними, немов судорожно в різні боки повикривлюваними буквами, і раз зирнувши на ті букви, на перший знак викрику, який у тексті кинувся в очі, вибухла голосним, сріблестим сміхом.

Handwritten signature: "Синько"

— Що за дурень! — сказала весело. — Навіть гніватися на нього серіозно не можна, хіба тільки сміятися. Ану, прочитаю цей лист замість газети! Мусить бути забавний як і попередні.

І вигідно сівши на кріслі, Целя розложила лист на столику і почала читати, від часу до часу перериваючи читання своїми замітками, немов би розмовляла і передразнювалася з його автором.

«Трепій раз уже осмілююся писати до Вас, шановна Пані, хоч на два перші листи не одержав ніякої відповіді».

— І не одержиш і на цей! Не надійся! — вперто мотнувши головою, сказала Целя.

«По тяжкій боротьбі з собою я таки зважився ще раз наприкритися Вам. Важність справи, для якої це чиню, нехай оправдає мою влізливість».

— Важність справи? Що там за важна справа така? Ха, ха, ха! Очевидно та сама, що й у перших листах: Ви пані — ангел, Ви покорили моє серце, без Вас не можу жити, і пак далі без кінця. Але-ж прошу шановного пана, це все мене нічогісінько не обходить. Я без вас можу жити. Я про вас і чути не хочу. Ви повинні раз уже про це догадатися з мого погляду, з кожної моєї міни! Та ба, як же тут бажати, щоб той пан чого будь догадався! — додала з поганим виразом погорди на устах.

«Обдумавши поважно своє положення і зібравши про Вас, Пані, деякі потрібні відомості —»

— Чи бачите його!—скрикнула Целя,— він про мене відомости збирає! Він шпію- нить мою минувшину! Негідник!

«....я переконався, що зверхній ви- гляд не омили мене, що полюбивши Вас від першого побачення, я не змарнував свого чуття для особи негідної того чуття. Я певнісінький, що коли-б Ви, Пані, згодилися бути моєю, ми могли-б устроїти своє спільне життя гармонійно і щасливо, о скільки щастя було би за- лежне від нас самих. Мої средства, хоч скромні, вистарчали би нам як резерв на чорну годину, а тим часом ми зароб- ляли би на хліб чесною працею».

— Чи бач його! Як то він усе собі уло- жив! Не такий дурний, як видається!— шепнула Целя, і хмарка задуми зависла на її чолі.

Вона вже знала з попередніх листів того оригінального конкурента, знала, що його средства, про які він згадував, це одержаний у спадку по батьковій філь- варочок з 30 моргами землі, положений десь недалеко Львова і випущений в аренду. Знала, що сам конкурент займається газетярством, і треба признати, що це власне була одна з головних причин її антипатії до нього. Вона так багато наслухалася непідхлібних¹⁾ історій про львівських газетярів, про їх цинізм, нічні п'ятики, галабурди і т. и., що дроз про- бігала її на думку—стапися жінкою та- кого поганця. А при тім виглядав той конкурент зовсім не особливо. Целя, сама

1) Непідхлібні — некорисні, погані.

молода, здорова і вродлива, любила всюди красоту і грацію. А він хоч ще молодий, ходив згорблений і немов розломаний, мав лице широке, виспаючі вилиці, вид якийсь заляканий і непевний, блукаючий вираз очей, ніс розплющений і руде волосся. До того додати одіж звичайно стареньку і немов би не на нього шити — от і портрет автора цих любовних листів, тої «долі», що траплялася панні Целіні.

— Це кандидат на Кульпарків! ¹⁾ — мигнуло в душі в Целі, коли перший раз побачила його на пошті, як подавав лист. Вліплені в неї з виразом зацікавлення і подиву сиві очі дивогляда справляли їй якийсь неспокій і zarazом побуджували до сміху. Від того часу він почав частіше приходити на пошту, впиватися очима в кожний її рух і чатувати на вулиці, коли вона йшла на пошту або вертала до дому. Але ніколи він не осмілювався промовити до неї. Йшов здалека, а як часом не міг обминутися, щоб не зустрінутися з нею лице в лице, то кланявся украдкою і втікав що духу, мов з яким краденим добром. По кількох місяцях таких німих зальотів написав до неї перший лист, несмілий, надряпаний очевидно премою рукою, незручний у стилізації, одним словом, смішний-пресмішний. Целя багато мала з нього потіхи, і хоч не знала назви свого німого адоратора ²⁾, все таки вгадала відразу, що він, а автор листа, підписа-

¹⁾ Кульпарків — місцевість коло Львова, де міститься дім божевільних.

²⁾ Адоратор — поклонник.

ний? «Семіон Споколоса»—це одна і та сама особа. І через думку їй не прийшло відповідати на той лист. Через місяць надійшов другий лист, довжезний, пристрасний і ще смішніший в огнистім виражуванні¹⁾ чуття. А опцеї претії лист несподіваним способом був короткий і спокійний, так що Целя, яка ждала в ньому знов сяжніспих²⁾ зіпхань і сотнарових³⁾ заклинань та дифірамбів на свою красоту, була трохи розчарована, і задумалася. Але задума та не трівала довго.

— Дурна ти, Целько!—скликнула вона сама до себе.—Все те нісенітниця, комедія! Коли він чесно думає, то чому не поступає так як чесні люди? Чому не прийде, не представиться, не... Але що там, читаймо далі!

«Запитаєте, Пані, напевно, чому для висловлення Вам цього всього вибираю таку не зовсім пригідну дорогу, відповідну радше для пруса, ніж для чоловіка?»

— Чи бач його?—скликнула Целя з усміхом,—як угадав! І відвагу має назвати річ її іменем, навіть коли та річ допикає його самого. Еге, відвагу має!—додала по хвилі,—але знов тільки на папері! Ну, ну, що то він там далі пише?

«Я справді прус, не супроти небезпек і противностей життя, бо з тими я боровся від дитинства і то досить щасливо, але супроти тих, кого люблю. Боюся зробити їм найменшу прикрість, і через

1) Виражування — виявлювання.

2) Сяжніспий — від слова сажень.

3) Сотнар — цетнар, сто кілограмів.

те нераз роблю її мимоволі, а це мучить і болять мене ще гірше, ніж їх самих. Чую, що бракує мені тої твердої підстави в поступованню з людьми, яку дає товариське виховання і певність себе самого. Чую, що сама моя особа будить сміх і жаль, і це відбирає мені всяку смілість, яку собі вирозумую. Тужно мені до людей, до приятні, любови, щастя—а чую, що здобути їх не можу так, як здобувають тисячі інших. «Так що-ж, чи хочеш украсти їх із-за угла?»—запитаєте, Пані, напевно».

— Чи сказився!—скликнула Целя з якимось переляком.—Точка в точку вгадав мою думку!

«Ні, дорога Пані, (ага, «дорога!»). Вже знов починає!—шепнула Целя), я бажаю тільки вхопити одну ниточку, що веде до клубка, а потім ціле життя, всі свої сили присвятити на здобування того, що другим щасливіша доля дарує без праці. Нині Ви, Пані, знаєте мене тільки з непочесної поверховости. То-ж не прошу нічого більше, як лиш одного: позвольте мені дати Вам ближче пізнати себе! Я не хотів би без Вашої волі чинити ніяких кроків у тім напрямі, щоб перед людьми, в яких Ви живете, не наражувати Вас на насмішки, допинки та неприємности. Знаю впрочім тих людей, хоч і з далека, і можу Вам тільки одно сказати: стережіться, Пані, зарівно батька, як і сина!»

— Ого, ось уже й жало гадюки!—шепнула Целя, прикусуючи блідніючі уста.

«Та чого-ж я хочу?—запитаєте Пані. Одного тільки: позвольте мені зблизитися до Вас, даати Вам ближче пізнати себе! Дайте мені знак, що не маєте супротив мене ніякої антипатії, що зближення моє не зробить Вам ніякої прикрости! Напишіть»...

— Дурень,—скликнула Целя, тупаючи ногою і не дочитуючи письма.—Бреше він! Не любить він мене, коли може писати такі дурниці. Позволь йому зближуватися до мене! Хіба я йому бороню? Але ба, тут саме й єсть хитрість, підла засідка. Наробить яких дурниць, осмішить мене, а тоді скаже: самі Ви дозволили мені! Ні, ні, не хочу й чути про нього! Дам йому до пізнання, щоб і на очі мені більше не показувався. «Що не маєте супроти мене ніякої антипатії, що зближення моє не справить Вам ніякої прикрости!» Ну, відки-ж я це маю знати? Тьфу! Це якась безкровна слизь, якась галярета¹⁾, не мужчина! Ну, малась би я з-пишна²⁾, як би дала йому руку! Той би мене замучив своїми чулостями й підозріннями! Всі жили з мене вимогав би! Ні, волю вже лишитися тим, чим є, ніж в'язати свою долю з таким непопрібом!

І Целя кинула лист нещасливого любовника на стіл, пройшлася кілька разів по покою, щоб успокоїтись, а потім порвала лист разом з ковертою, подерла на дрібні шматочки і понесла до вікна, щоб викинути геть. Коли вихилилася з вікна, то побачила, що на розі вулиці

¹⁾ Галярета—холодна рідина.

²⁾ Малась би я з-пишна—гарно-б мені велось.

насупротив вікна стояв автор листа з очима вліпленими в вікно. Поява Целі очевидно перепудила¹⁾ його, він кинувся мов опечений і хотів утікати, але не міг відірвати очей від вікна. Цей вид видався Целі таким комічним, що засміялася на все горло. А потім сильним замахом руки викинула дрібні шматочки подертого листа. Посипались вони вниз, мов снігові плапочки, крутячись і розлітаючися в різні боки. Кілька з них, покрутившись та погулявши на хвилях легенького вітру, впало на капелюх Семіона Стоколоси, який усе ще, з переполошеним видом, блідий і ніби прикований до кам'яного проходу, стояв на розі вулиці.

IV.

—Прощу паннунці на снідання!— сказала стара Осипова, відхиляючи двері світлики. Целя стрепенулася на її голос, але зараз же успокоїлася, потрясла головою, а озирнувшись в дзеркалі і поправивши червону оксамитну стбонжечку²⁾, якою зграбно переязала поперек тім'я своє коротке волосся, пішла до їдальні.

Панство Темницькі сиділи вже при столі, а власливо сиділи оба панове, а стара Темницька наливала каву, раз у раз порушуючи зів'ялими губами, немов вела якісь ненастанні розговори, чутні тільки для її глухих вух, з якимись невидимими сусідами. Впрочім при столі старенька відзивалася дуже рідко і си-

1) Перепудити—перестрашити.

2) Стбонжечка—стрічка.

діла, вперши очі в якийсь один предмет, немов би не бачила нічого більше довкола. Целя дуже її жалувала, старалася услуговувати її при столі, розмовляти з нею знаками. Але старенька зразу чула себе якоюсь сконфуженою тими непривичними для неї об'явами чемності і співчущтя. Від давна привикла вона до того, що її найближчі цілковито ігнорували її і вважали немов якимось бездушним предметом, то їй не диво, що зразу навіть з підозрінням почала було поглядати на Целю, думаючи, що молода дівчина хоче здобути собі її ласку для якихось своїх цілей. Але переконавшись, що Целіна зовсім далека від яких-будь своєкорисних замислів, старенька помалу привикла до оказування їй чемностей і приймала їх якимось апатично, нічим не показуючи, що вони справляють їй приємність. Але й ця апатія ні крихти не змінила поступування Целіни, теплого і сердешного, не ослабила її співчущтя до нещасної старої жінки, при життю ще zdegradованої між старе дрантя.

— А, ось і вона, наша маніпулянтка! — скликнув весело старий Іємницький. — Вітаємо паню. Як же там пані спалося? Що там гарненького снилося?

Тим часом доктор устав мовчки з крісла, наблизився до неї і буркнув:

— Добрий день пані!

Целя звичайно подавала йому руку, яку він стискав по товариськи. Але сьогодні доктор уклонившись, прудко підніс її руку до уст і поцілував. Целя почула га-

рячий дотик його уст і шарпнула руку як опарена, при чім густий рум'янець залив її лице аж по вуха. А доктор, мов і зовсім нічого не бувало, спокійно обернувся і сів на своїм місці.

Целя була до глибини збентежена, пож не сіла, але почала крутитися коло пані Темницької, немов-би-то помагаючи їй щось при наливанню кави, а властиво стараючися заспокоїти свою неспокійну кров.

— Що-ж то панна еманципантка не ласкава навіть відповісти на привітання старого?— балакав далше жартовливим поном пан Темницький.— А правда, правда, старий повинен знати, що молоді панночки, а ще до того ті з нового, вченого, самостійного покоління, мають свої окремі правила, свій окремий спосіб життя, і волять завжди відповідати молодим паничам, ніж старим панищам.

— Але-ж таточку!— Целя перенесла той інтимний титул на пана Темницького зі свого покійного дідуся, — яка-ж із мене еманципантка!

— Ну, ну, ну, ніби-то ми старі вже такі дурні і нічого не розуміємо! Коротке волоссячко, синенькі панчошечки, служба в канцелярії, самостійне життя... степ широкий, світ отвертий... *alleinstehende junge Dame*¹⁾, і там далі і там далі...

— А коли то таточко бачив у мене сині панчошки? — відповіла Целя, силкуючися повернути все в жарт, хоч із тону цілого цього балакання віяло на неї

¹⁾ Самостійна молода пані.

якоюсь душною і неприємною атмосферою.

— Ха, ха, ха! — сміявся пан Темницький, коли тим часом доктор похилившись над своєю філіжанкою, помалу, систематично пив каву. — Ха, ха, ха! Я певнісінький, що панна Целя і тепер має на собі сині панчошки! Що, не вгадав? Ану, нехай пані нас переконає, що це неправда! Прошу!

— Ай, ай, ай, який же то паточко сьогодні дотепний! — сказала іронічно Целя, киваючи головою і беручися до снідання. Тим часом пан Темницький уже скінчив свою каву, і обтерши собі уста і опершись ліктем о стіл, не зводив ока з Целі, стараючися підхопити кожний її рух, кожний позирок.

— Го, го, го! — балакав він невтомно, — панни савантки, обсервантки, маніпулянтки і еманципантки, нове покоління, рівноуправнення з мужчинами, життя на власну руку, здобування будущини, а якже, а якже! Хто би вас ближче не знав, той би вас замість святих купив. Але нас, старих горобців, на це не зловите. Вже ми що знаємо, те знаємо. Знаємо, що жінка — все жінка. Не один дурник думає собі: а це новий шип, це жінка самостійна, майстриня своєї долі, жие власною працею! А він і не знає, що тій майсприні зовсім чого іншого хочеться. Все мода, та й годі! Була мода на криноліни, потім на пуфи, потім на капелюшки з пташками, потім на тюрнюри, настала мода і на еманципацію, на рівноуправнення, здобування будущини власною працею.

А то все зовсім одна і та сама праця: і криноліни, і пуфи, і пюріори, і еманципація! Все має тільки одну мету: здобувати серця мужчин, полювати на мужів, уловляти вселенну з вусами!

— Але прецінь таточко не заперечить, — заговорила звільна Целя, якій це балакання відбирало всякий апетит, але пан Темницький не дав їй скінчити.

— Заперечу, дитя моє, всьому заперечу, бо знаю, яке то в світі по людях ходить. Нехай тільки паннунця вислухає слів старого! Старий на вітер не говорить.

— Але-ж татку, — озвався доктор знуджений також цим балаканням, — що це татко обібрав собі за тему до розмови!

(Ніби-то татко коли будь говорив про інші теми!)

— Тема, мій сину, така добра, як і всяка інша. Бо то бачиш, які сьогодні часи пішли? Часи вистав, плакатів, реклами. Хто має який товар, яку особливість, яку цінну річ, зараз її на показ дає, в газетах інсерує¹⁾, по вулицях афішує, на всі чопири роги світа випроблює і вибубнює. Що, хіба неправда?

Доктор і Целя слухали тої інпродукції мовчки, не знаючи, до чого вона йде.

— А видите, що старий не бреше! — сказав, усміхаючися «таточко». — То-ж бо то й є, що не завадить часом послухати старого. Ну, а тепер прошу собі представити таку панночку, яку доля скрив-

¹⁾ Інсерує — оголошує.

дила на маєткку. В неї здоровля, сяке-
таке личко, брівки, очка, охота до життя
і вживання, радо би те бідацтво і між
людей показатися, а тут обставини на
припоні держать, дома біднота та тіс-
нота, до порядного товариства двері
позамикані... Що робити? Те, що маєтбся
цінного й гарного: личко, очка, брівки,
волоссячко, ручки (пан Темницький вичи-
слював це все з якимось особливим при-
писком, моргаючи то в сторону Целі,
то в сторону доктора і прижмурюючи
очі, мов кіт на сонці), все це можна по-
казати народові хіба раз на тиждень у
церкві. Цього за мало! І ось таке бідне
сотворіння подаєтбся на практикантку,
телеграфістку, телефоністку, одним
словом, дебудь на публічну службу, де
би могло сидіти на видноці у всіх, ніби
на виставі за склом. Хто хоче, може
прийти і оглядати, може навіть попро-
сити її встати і пройтися. «Прошу пані,
чи нема для мене листу *posté restante*?»
«На який адрес»? «AZ4». І наша еманци-
пантка встає і йде до полиць з листами.
А тут А — перша буква в азбуці, то її
перескринок її стоїть у найвисшій по-
лиці. Отже бідне сотворіння бере крісло,
приставляє, і з цілою урядовою повагою,
а заразом з цілою дівочою грацією ви-
лазить на крісло, стає на пальчиках, і
шукає, шукає, шукє в горішній полиці
так довго, доки цікавий гість не оглянув
докладно і ніжок, і талійки, і ручок, і шийки,
і всього, про що йому ходило. «Ні, прошу
пана, нема нічого!» «Дякую пані і пере-
прошую!» А за хвилю другий так само

питає, потім претій, четвертий, і так далі. Чи-ж то не життя? На щастя маємо ще державу, що навіть платить за подібну комедію. А я свято переконаний, що коли-б отворено два рази стільки посад в такому роді і коли би не тільки не плачено за службу, але вимагано ще вступної такси, то і в такому разі від кандидаток не було би відбою.

— Чудесно нас пан відмалював, нема що казати! — скликнула Целя.

— А чи неправду говорю?

— Розуміється, що неправду! — з нервовим приписком відмовила Целя.

— Що? — скрикнув Темницький, — пані смієте казати, що неправду?

— А вже-ж, що неправду! Адже-ж пан на моїм власнім прикладі міг би переконатися, що воно так не є. Адже-ж пан сам признає, що мені зовсім не про те ходять, щоб афішуватися, але щоб чесно заробити на кусник хліба.

— Ну, ну, панно Целіно, адже-ж я не про вас говорив! — відказав старий, жартовливо прижмурюючи очі. — Адже-ж ви у всіх виємок, у всіх, у всіх не подібні до інших! Хо-о-ч—те «о» тягнув він якимось співучим голосом, перехиливши при тім голову на лівий бік, як співаючий канарок, — коли би так прийшлося признати святу правду, то я сказав би, що й у вас воно не без закарлючки.

— Без якої закарлючки?

— Не думаю перед панею з усього толкуватися, але що знаю, те знаю.

— Коли пан кидає на мене підозріння, то повинен пан витолкуватися, бо инакше

мушу таке поспуловання назвати... назвати...

Духу не стало їй у грудях. В очах пекло щось ніби здавлювані слізи, що силоміць тиснулися бризнути. Але здержувала себе і заховувала спокійний вид, головню для того, бо чула вліплені в себе прошибаючі очі доктора.

— Прошу пані не називати ніяк, — сказав добродушно всміхаючися пан Темницький. — Мене пані словами не заженете в вершу. Нехай пані радше скажуть нам, що то за панич спирчав тут сьогодні на вулиці перед нашими вікнами і що то за шматочки паперу кинули йому пані на голову?

Він сказав це з такою певністю і з таким супокоем, що можна було думати, що знає далеко більше, ніж висловлює, і хапає тільки для прикладу перший-ліпший факт, який йому наскочив на пам'ять.

Целя поблідла при тих словах.

— Пане, — скрикнула встаючи з-за столу, — таке питання свідчить про низький спосіб мислення.

— Але-ж татку, як можете в подібний спосіб забуватися! — поспішно докинув доктор, бачучи, що Целя поспішає до дверей.

Целя вийшла напрого, не оглядаючись, і впала лицем на подушку в своїй світлиці. Збиралось їй на плач. Закид Темницького занадто був глупий і безпідставний, щоб мала ним справді образитися. Боліли її тільки цинічні шпигання взагалі на жінок, що шукають власного зарібку, та рівночасно тішило її потрохи

й те, що доктор у тім випадку спанув
ніби по її стороні. Сама не знала, чому
цей, хоч і дуже слабенький вираз спів-
чуття, справив їй якусь полехкість. Успо-
коївшись трохи, встала і пішла на лекцію.

— Але татку,—сказав по виході Целі
доктор, закурюючи цигарку,—справді не
розумію, що маю думати...

— Про що?

— Досі вважав я тата чоловіком, який
ніколи не забуває про форми товариської
чемності.

— Ну, ну, ну, пан син починає моралі-
зувати батька! — скрикнув Темницький,
живо кидаючися на кріслі.—Нехай тільки
пан син покине ту роллю, бо вона йому
дуже не до лиця!

— Ні, татку,—сказав доктор з непо-
хитним супокоем,—я справді не пізнаю
вас. Трапите властивість над собою. Почи-
наєте бачити те, чого нема. Мені й не
снилося моралізувати, але бачиться, що
сама делікатність вимагає, щоби татко
поводився з нею прилично.

— А коли я маю в тім свою ціль, щоби
власне так із нею поводитися?

— Свою ціль?—спровола повторив до-
ктор.—А то яку?

— Це вже моя річ. Я прецінь тебе не
питаюся, яку ти маєш ціль usługуючи їй
при обіді, потакуючи її словам, не зводячи
з неї очей і цілуючи її руки.

— Яку... я... маю... ціль? Що це таткові
снилось? Яку-ж таку ціль можу мати?

— Це мене не обходить. Май собі яку
хочеш, але позволь і мені мати свою.
Впрочім хто знає—додав старий насміш-

ливо прижмурюючи очі і колишучися в кріслі — чи остаточно наші стежки не зійдуться до купи? Хто знає, чи те, що ти називаєш браком чемності, не буде найліпшим твоїм союзником?

Доктор з зачудуванням вліпив зір у батька. Починав пізнавати його з такого боку, якого досі й не догадувався, з боку більш анімального¹⁾ ніж людського. Йовіальний усміх, що світився на устах цього чоловіка, в його очах прийняв нараз якийсь поганий, цинічний відтінок, хоч подібний усміх на устах інших людей не разив його зовсім. Але це був його батько! Вся та коропенська розмова зробила на нього дуже приkre вражіння, хоч і сам він не вмів собі докладно в'яснити, що власне було в ній такого прикрого. Проте хотів звернути річ на іншу тему.

— Але признасть татко, що той концепт з чоловіком, який буцім то спирчав під вікнами і з паперовими свистками²⁾, киданими на нього, був не дуже то щасливий.

— Концепт? Що це ти говориш! Адже-ж це чистісінька правда! Сам я це бачив і не від сьогодні бачу того зіпхаючого Адоніса. Ха, ха, ха! Як би ти побачив, що це за Адоніс! Чистий орангутан. А наша панна еманципантка, бачиться, зовсім таки до нього прихильна.

— Ну, що це татко говорить — скрикнув доктор диву даючись.

— Говорю, що знаю. Обсервую його й її. Переписуються, видаються на вулиці,

1) Анімальний — звірячий.

2) Свисток — клаптик, кусочок.

а може й ще дебудь. Напевно не знаю, але маю підозріння, маю певні вказівки і сліди... Одним словом, прошу пана доктора, не кожна топа весталька, що в довгій сукні ходить.

— Це стара річ,—сказав доктор, побо-рюючи своє збентеження.—Але знов я не припускав...

— Доктор.. і не припускав!—скрикнув пан Темницький.—Ха, ха, ха! Але-ж пане докторе, припущення... це перший крок до правди! Чи як там ваша наука говорить, га?

Замість відповіді доктор подав бать-кowi свою широку долоню. Оба ті чесні чоловічки порозумілися цілковито.

V.

Сонце пражило немилосердно. На пів-денно-західнім краю небозводу висіла чорна як бовдур хмара так низько, що здавалося, немов ліве крило її зачеплене було на золоченім вістрію на вершку ра-пушевої вежі, мов величезна пошарпана хоругов. У повітрі пахло вохкістю. По вулицях повзли бочки з водою, скроплю-ючи куряву і порошокотіли фіякри¹⁾. Обер-нені до сонця вікна кам'яниць позасло-нювані були ролетами. На балконах не-движно стояли олеандри в деревляних шапликах. Нечисленні прохожі ліниво сну-вали по пропугах, тільки на невеличкім сквері в тіні дерев, довкола плюскопячого водограя бавилася купа дітей під оком няньок.

¹⁾ фіякер—візник.

Було при чверті на другу. Целя в ліпнім бронзовім пальто і в білім солом'янім капелюсі з широкими крисами і червоножовтою кокардою на наголовачі спішила на пошту. Хоч була спека, вона по привичці йшла прудко. Якесь нервове роздрознення видно було в її рухах. Лице її було похилене, уста стиснені і чоло раз за разом морщилося від якихось понурих, невідступних думок.

Дійсно, по тій сцені, яка відбулася між нею і Темницькими при сніданню, вона повзяла незломний намір не показуватися більше в їх їдальні. Немов би вгадуючи ту постанову, доктор Темницький, зустрівши її, коли повертала з лекції¹⁾ з першого поверху, ввійшов з нею до її світлички (що-ж, адже-ж цього не могла йому заборонити!) і почав перепрошувати її за батькову нечемність. Треба вибачити старому його балакання. Старість не радість, чоловік з літами мимоволі гіркіє і бачить усе в темніших колірах, особливо коли це діло нове, до якого він не привик і якого важности не розуміє. Рада не рада мусіла Целя признати йому правду, мусіла запевнити його, що не гнівається; за те в заміну він запевнив, що батько вже більше не дозволить собі ні на що подібне в її присутності.

Опісля почав доктор розпитувати її про її життя, про подробиці служби, надії на будуче, проявляючи супокійне, але просте і щире заінтересування. Розмовляли так з пів години, він сидячи на

¹⁾ Лекція—урок.

кріслі при великім столі, а вона край вікна. Двері, що від світлички виходили до кухні, були відчинені, так що видно було, як снувала коло печі Осипова.

Целя, якій зразу стріча з доктором була неприємна, швидко почула себе побідженою і в спокоєною супокійним тоном його розмови, повільними і спаточними рухами, щирістю далекою від усякої афектації і тим приязнім добродушшям, з яким він оправдував перед нею нетактовний поступок батька, або з яким усміхався, слухаючи її мрії про будуче життя яко стара панна почтмайстриня десь у самотнім домику в глухій провінційальній містечку.

Тепер могла йому ліпше придивитися. Не був зовсім такий суворий і спрашний, яким їй видався в першій хвилі. В його очах не миготіли ті зловіщі іскорки, що іпак бенпежили й мучили її досі. Був зовсім супокійний, простий, натуральний, а почуття власної сили і певности себе додавало йому в її очах якоїсь надзвичайної принади. Мимоволі насувалася їй думка:

— От як би то могли мандрувати мандрівку життя, опираючися на сильне рамя такого чоловіка!

Але це бажання далеке було від чутливого забарвлення, що могло би закаламутити супокійну течію їх розмови. Це був висновок чисто логічний, теоретичний, який не зачіпляв її серця і не бенпежив крови. Вона знала, що по річ неможлива, і не робила собі ніяких ілюзій.

А прецінь обід, на який вона пішла до спільної їдальні на перекір своїй ранішній постанові, знов роздразнив і рознервував її в високій мірі. Правда, старий Темницький цим разом мовчав, а говорив тільки доктор. Розуміється також, що розмова мала зовсім інший характер, ніж попередні, але власне для того вдарила її зовсім з іншого, несподіваного боку, і тим сильніше вражіння зробила на неї.

Ні відси ні відти розпочав доктор річ про свою наречену. Показав Целі пару її листів писаних по німецьки, відчитав навіть дещо з їх тексту і просив її поради. Бо що жінки на жінках усе ліпше розуміються, ніж чоловіки, а отсі листи на його думку вказують на цілковиту незгідність їх характерів, а в його нареченої на недостачу любови до нього і навіть недостачу простої делікатності, поверховий спосіб мислення, егоїзм і інші подібні злі прикмети. Бідна Целя пріла при тій розмові, бо тексту листів, писаних у значній частині віденським діалектом, не могла добре зрозуміти, а ті уривки, які зрозуміла, видались їй дуже банальними і нічого не значущими. Приглядалася тільки характерові письма, але й він був невиразний, не по жіночий, не по мужеський. Гож очевидна річ, що нікого свого суду про ті листи та їх авторку не могла висловити. Зрештою доктор не дуже й налягав на це. Бачилося, що ті листи були для нього тільки притокою для висловлення перед Целіною своїх поглядів на любов і на родинне життя. Гармонія характерів, темпераментів, симпатій, особ

що головна річ. Про маєток йому байдуже, маєток він має в голові й руках. Волинь розірвати ті вузли, в які й шак його, майже без його волі, впущано. На ухо признався Целі, що його наречена молодша від нього тільки двома роками, а для панночки це вік дуже вже поважний. Впрочім разить його в його нареченої брак усякої думки про життя, його задачі й обов'язки. Жінка, яка ні про що не думає крім спроби й розривок, яка не здужає спояти сама на власних ногах, жити в разі потреби власним промислом і власною працею, така жінка в наших часах і в родиннім життю не сповнить свого призначення. Бо яке-ж вона виховання зуміє дати своїм дітям? Яким способом зможе піддержати мужа в хвилях сумніву і знесилля? А маєток, хоч би й найбільший, нікого не забезпечить ані від сумнівів, гризот і знесилля, ані навіть від матеріальної нужди.

Слова плили в доктора гладко, плавно, мов журкотячий потік, а кожне слово з дивним якимось нагоном ¹⁾ влучало в груди бідної дівчини. Що це таке було в них, що так бентежило і трівожило її, але zarazом прошибало якоюсь радісною дрожжю? Адже-ж нічого туп не говорено під її адресом, а особа, що дала причину до тих звірювань, була їй зовсім чужа і незнайома!..

Правда, доктор висловляв ясно і докладно багато таких думок, до яких і вона сама дійшла дорогою досвіду і власної мізкової праці, але чому-ж то ті думки,

¹⁾ Нагін — натиск.

висловлювані його устами, були в її очах такі нові, принадні й цінні, вилітали перед її розумовим зором мов яркі, огнисті ракети? Кільки разів доктор немов ненавмисно діткнув—що правда, дуже делікатно—таких річей, які частенько бували предметом її таємних мрій і тихих, майже несвідомих, бажань,—і при кожному таким нап'яку Целя чула, немов допик павушини, чула, як якась електрична іскра пробігала по цілій її тілі.

Тим то й не диво, що через увесь час обіду під впливом тих докторських розмов і признань Целя сиділа мов причарована, раз паленіючи, то знов блідніючи, і тільки часом, з очевидним зусиллям, для чемності здобувалася на якесь слово. Їла мало, а за те випила кілька склянок води, пояснюючи це спекою. Говорючи, доктор не глядів на неї, як коли би знав, що вираз його очей чинить на неї пригнобляюче вражіння. Але власне те, що не дивився на неї, додавало його словам більше сили й суцільності. Не вважаючи на незворушний спокій і суху на вид теоретичність докторського дискурсу, Целя кілька разів вибухала сміхом при його словах, а раз при якійсь зовсім загальній фразі почувала, що її очі починають підбігати слізьми — і швидко відвернулася в інший бік.

— Тьфу, то якийсь чорт у людській подобі! — шепнула Целя, стрепенувшись уся, коли вибігла на вулицю і почувалася нарешті свобідною від магнетичного впливу тієї розмови. Бігла швидко, прямуючи до почти, хоч мала часу ще чверть

години. Розбурхані хвилі чуття, бажань і ідей, що клекотіли в її нутрі, домагалися живого фізичного руху для повернення рівноваги. Але ті розбурхані хвилі не чинили їй цим разом жадної прикраси—навпаки. Бачилось їй, що бродить посеред непрозорих туманів теплої і рожево забарвленої мли, серед якої треба було віддихати глибоко, повними грудьми, і що перебродивши її, побачить зараз якісь нові, широкі і чудово прекрасні горизонти, про які тепер не має ще ніякого поняття.

Дорогою силкувалася впорядкувати свої думки, зупинити їх на чимось одним, виразнім і близьким, і дивним способом вони зупинилися на нареченій доктора Темницького. І то так якось мимоволі, немов би ця наречена сама виплила з посеред тої рожевої мли. Целя так і бачила її духовими очима—стару, погану Німкиню, з рудим волоссям і вилялялими, глупими очима, суху і нестерпно горду на свої маєтки. Бачила, як вона своїми кістлявими руками обіймає доктора за шию, як впивається в його уста своїми широкими, безкровними губами, чула навіть її голос, повний пересадних пестощів, а при тім немилосердно пискливий: «Mein Liebchen!»¹⁾ І Целі зробилося чогось дуже жаль. Не жаль їй було спеціально доктора, бо що він для неї? Але жаль тої суми живих сил, розуму, супокою і щастя, що мусіла бути змарнована через це подружжя. І по що? В якій цілі? Що йому з її

1) Мій коханий.

маєтку, якого він не потребує? І що власне винен йому рідний край, що для такого «щастя» хоче його покинути? Ні, таке подружжя з боку доктора було би безумством, гріхом і свідоцтвом про брак папріотизму!

Так роздумуючи Целя й не спостерегалася, коли була вже близько поштового будинку. Аж на скруті вулиці, що вела до пошти, вона машинально зупинилася. Від швидкого ходу в грудях їй захопило, чоло покрилося потом. Мусила спочити, і мимоволі очі її зупинилися на афішах, якими обліплений був наріжник камениці. Сіра стіна, покрита різнобарвними шматками паперу, наклеюваними день у день, здираними безладно, виглядала як паяц. А прецінь скільки-ж то глибоких драм скривали в собі нераз ті сорокаті паперові лахмани! Скільки праці, сліз і гризотти невидимо плало поза ними! Осб довгий а вузький, огнисто червоний пояс, здається, викрикає на все горло: «Горівка ¹⁾ попаніла! Де? У Вільгельма Адама!» А там знов у кутку майже під ринвою скромно тулипівся надряпане на чвертці паперу невинною жіночою рукою: «*Stancja konfem zagaz do wupaјencia*» ²⁾. І думка Целі, втоплена довгою мандрівкою в однім напрямі, зі свіжою силою летить кудись инде, на вбоге піддашшя або в темні сутерени ³⁾, де якась бідна прачка або послугачка щоденною важкою працею здо-

¹⁾ Горівка—горілка.

²⁾ Здається куток в кімнаті.

³⁾ Сутерени—підвал.

буває собі кусник чорного хліба, мусить числитися з кожною лапчкою, а тепер нараз за приходом гарячої пори, коли панство починає роз'їздажтися на ферії¹⁾ або до купелів, бачить недобори в своїм бюджеті і бажає надолужити болючу страту бодай жертвою з власного спокою і власної вигоди, винаняти половину своєї малої, тихої комірчини, і з дрожжю непевності, з молитвою на устах чекає день по дневі, «кого їй пан біг пришле».

Але нараз думка Целі урвалася, замерла, мов знесилена морозом пташина паде серед лету. Її широко отворені очі недвижно зупинилися на посмертній афіші, що, бачилось, скакала перед нею своїми грубими ліперами, яким тісно і не вигідно було в широкій, чорній обвілці! На полуотворених устах Целіни замер окрик здивування і перестрахи.

«Ольга Невірська, ц. к.²⁾ поштова маніпулянтка, по короткій але тяжкій недузі вмерла сьогодні рано в двадцятій весні життя. Погріб відбудеться 14 с. м. Безупішна в жалю мами запрошує всіх кривних і знайомих на цей сумний обряд».

Целя вже другий і третій раз перечитувала ці слова, що мов градові зерна падали в її серце, не в'яжучися в ніяку живу цілість, у ніяке ясне почуття. Ольга Невірська, її найліпша приятелька, по короткій але тяжкій недузі. . що це значиться? Ажже-ж Ольга позавчора ще була на службі, здоровісінька, хоч сумна

¹⁾ Ферії—відпуск, час відпочинку.

²⁾ Ц. К.—цісарсько-королівська.

і задумана як звичайно! Коли Целя прийшла, щоб переняти від неї свою чергову службу, Ольга кинулась їй на шию і почала цілувати її, сміючися голосно. А коли Целя запитала її, чого так тішитесь, відповіла, що дістала від дирекції відпустку і виїде на село на цілі дві неділі. «Ах, яка я... буду... щаслива! А ти, бідна Целінко, лишишся тут! Навідуйся часом до моєї мами, добре?» І слізки закрупилися в її прегарних оченятах, і знов почала стискати і цілувати Целіну, аж пані Грозицька гострим тоном упіснула їх обі, що тут урядове бюро, а не пансіонат. То було ще позавчора в полудне, а сьогодні! Сьогодні Ольга вмерла!

— Боже коханий! Що це їй спалося? Що це може значити?—скрикнула Целя, і немов не довіряючи власним очам усе ще вдивлювалася в афішу. Але афіша не давала ніякої відповіді на її питання, і своєю мертвою, пруп'ячою фізіономією повторяла все одно й те саме.

— «Безутішна в жалю мами»—в нестямі повторяла Целя, все ще не можучи дійти до ладу зі своїми думками.—Бідна мати! Що вона тепер почне!...

І в її уяві мов жива спала Ольжина мати, добродушна, надзвичайно рухлива і привітлива бабуса з приємними обрисами лиця, на яким заховалися ще сліди колишньої краси, а довгий вік виписав свідоцтво працьовитого, для інших присвяченого життя, не закаламученого ніколи ніякими сумнівами, внутрішнім роздвоєнням ані гризотою сумління. Не вважаючи на зморшки і сиве волосся, лице

цеї бабусі завсіди додавало Целі якоїсь відроди, свіжости і сили, скільки разів, відвідуючи Ольгу, мала нагоду пробути кілька годин у її поваристві.

— Побігти-б до неї! Потішити стареньку, розпитати, що таке спалося!— мигнула думка в Целіній голові, і вона випростувалась і піднесла чоло, як коли би почуття товариського і чистого людського обов'язку відразу подвоїло її сили і зробило лад у її розбурханім нутрі.

В тій хвилі з рапуша залунав голос дзвона, що власне бив другу годину.

— Мій боже! Не час уже! Служба проволоки не терпить!— в розпуці скрикнула Целя і поспішним кроком подалася до почти, боячись, щоб і так уже не зустріли її понурі погляди і закиди пунктуальної як машина пані Грозицької, яка певно вже добрих десять мінут сидить коло свого бюро.

— Ош нещастя!—повторяла Целя цілу дорогу.—Бідна, бідна Ольга! Нещасна мати! І що там таке сталося? Адже-ж Ольга була здорова, хоч останніми часами дуже якось помарніла. Боже мій, боже, ось яке по воно наше життя!

І поспішним кроком ввійшла в браму поштового будинку, а потім звернула зараз на ліво до канцелярії, де надавано рекомендації листи і відбирали листи *poste restante*. При цих останніх була її служба.

VI.

Пані Грозицька справді сиділа вже на своїм місці і звичайним своїм понурим видом приймала рекомендації листи.

Була то жінка поверх 45 літ, з сивіючим
уже волоссям, з подовгастим і жовтим
імов пергамін лицем, полинялими очима і
тонкими безкровними губами. Була удо-
вою по якімось збанкрутованім купці, і
зі свого скупенького почтового заробітку
мусила виховувати троє дрібних дітей.
Тим то їй не диво, що вгиналася під тя-
гаром гризоти і праці неспівки бюрової,
скільки домашньої, і що той тягар
вигасив у її серці всяку іскру весе-
лости і радісного погляду на світ. Пун-
ктуальна в сповнюванні своїх обов'язків,
які не вважаючи на всю свою вагому
були для неї майже єдиною дошкою ря-
тунку по розпорошенню її життєвого
корабля, була вона також не менше
строгою і ригористичною супроти ин-
ших. Працюючи під її холодним, чисто
бюрократичним оком, чула Целя под-
війно тягар і одвічальність своєї служби.
Хоч пані Грозицька, не вважаючи на повних
десять літ просиджених уже на тім
кріслі при бюрі рекомендованих листів,
не була ще нічим більше, як тільки та-
кож маніпулянткою і на жадну вищу
рангу не мала надії, не хотючи рухатися
зі Львова на провінцію, то все-таки
силою свого старшого віку і давнішої
служби займала в бюрі певне начальне
становище. Роблячи, що до неї належало,
вона пропе знала і бачила все, що ро-
били інші в бюрі. Найменше занедбання
товаришки, невинний жарт, трохи голос-
ніший усміх або живіший рух—усе те стрі-
чало її докірливий погляд або нагану. Була
немов би сумління бюро, холодна і нелице-

приятна душа тої машини, що звільна і систематично висисала молодість, жвавість і свіжість працюючих у ній жінок.

Сьогодні однак пані Грозицька, не вважаючи на свій звичайний понурий погляд, не картала Целю за хвилеве опізнення, а навіть користаючи з того, що ніхто з листами не приходив до бюро, розпочала з Целею розмову, заким та вспіла роздягнутися з пальпа і капелюха.

— А чули вже пані про нещасну Ольгу?

— Боже мій! — скрикнула Целя, — що це таке з нею сталося? Власне тільки я побачила афішу на мурі, що вона вмерла.

— Так, значить, пані ще нічого більше не чули?

— Нічогісінько! Швидче-б я була надіялася грому з ясного неба.

— А я це вже давно знала, що то та дівчина недобре скінчить, — сказала пані Грозицька, киваючи головою.

— Пані знали? Моя золота пані, що пані знали? — скрикнула Целя і не знала для чого премтіла всім пілом.

— Прошу пані, їй зовсім що інше в голові було, не служба. Все, що тільки зробила, треба було за нею переглядати і поправляти. Очевидно робила, зовсім про що інше думаючи. Покарав її бог за мої нічні години, що я просиділа, контролюючи та поправляючи її помилки.

Мороз пройшов у Целі поза плечима при тих словах. Ця невмолима службісткість навіть перед лицем смерти мала в собі щось нежіночого, навіть нелюдського, а про те була зовсім зрозумілою. Служба постова більше може ніж яка

будь інша, крім залізничної, вимагає строгої пунктуальності і уваги, зверненої на кожну найменшу дрібницю, а при тім як найбільшого поспіху. Одно колісце, що обертається менше регулярно, менше докладно і повільніше ніж інші, псує гармонію цілої машини. Праця тупа збірна, поже помилки одиниць спаються помилками цілого бюро. Відси конечність ненастанної обопільної контролі, ненастанного уважного слідження не тільки за власною часткою роботи, але за всім тим, що загалом робиться в бюро.

Целя замовкла і сквапно почала роздягатися, ховаючи і пальто і капелюх у скарбовій шафі, умисно зладженій для дам. Відтак мовчки сіла при своїм бюрку, в наспрою подвійно пригнобленім раз несподіваною новиною про смерть приятельки, а по друге закидом пані Грозицької, киненим на її свіжу могилу. Бюрко завалене було цілою купою листів *postes restantes*, які Целя повинна була як пайшвидче розсортувати—окремо звичайні, а окремо рекомендовані, а відтак упорядкувати показуочно і поукладати в осібних перескринках шафи. Не менше також треба було вважати на окремі полицки постійних абонентів, які платять певну суму річно за те, щоб у почтовій експедиції мати окреме місце для листів і посилок, що надходять на їх адрес.

Оця робота, утяжлива і скомплікована за для формалістики і різних дрібниць, на які треба вважати, зовсім не така маловажна, як би це могло здаватися. Сортуючи листи, Целя пригадала собі

факт із перших тижнів своєї бюрової служби. В поспіху і замішанні вона кинула була один лист *poste restante*, значений буквами А. Z, замість до скриньки А — в протилежний кут шафи до скриньки Z. Того самого дня приходить якийсь молодий чоловік і питає про лист А. Z. Переглянувши всі листи в скриньці А. Целя відповіла, що такого листа нема. На другий день приходить той самий молодий чоловік з лицем задрівоженим і змученим і знов питає про лист під тим же адресом. Листа нема. Молодий чоловік сів мов остовпілий коло решітки і не рухався з місця.

— Прошу пані ще раз придивитися, — сказав він преремтячим але покідним голосом. — Такий лист повинен бути.

Целя ще раз переглянула скриньку, листу А. Z. не було.

— Може прийде з найближчою експедицією, — сказала на хибив трафив¹⁾, хочаби позбутися впершого.

— А коли-ж приходить найближча експедиція? — запитав той.

— За годину.

— За годину? Добре, прийду за годину.

І відвернувшись він спояв іще хвилю мов остовпілий, шепчучи:

— То не може бути! То не може бути, щоб навіть не відписав! Ще годину перечекаю.

І вийшов, не перестаючи розмовляти з собою. Пунктуально за годину вернув. Лице його худе і пожовкле, за цю годину

¹⁾ На хибив трафив — навімання.

майже позеленіло. Видно було, що цю годинувін спрашенноперемучився. Мовчки став коло деревляної решітки, вліпивши свої великі, невимовно сумовиті очі в Целініне лице, немов би від неї чекав осуду, що мав рішити, чи жити йому чи не жити.

— Прошу пана, листу під адресом А. З. нема,—сказала Целя з урядовою повагою.

— Нема!—скрикнув молодий чоловік голосом повним розпуки.—Чи напрогду нема?

— Що-ж то, я буду пана ошукувати?—буркнула йому з досадою Целя.

— Нехай пані не гніваються,—сказав молодий чоловік благаючим голосом.— Я маю відомість, що лист мусить бути. А той лист для мене дуже важний. Лист той, прошу пані, рішає про цілу мою будучину, про мое життя або смерть.

— Що-ж я на те пану пораджу, коли того листу нема!

Молодий чоловік поблід іще дужче і стояв на місці, міцно притиснувши чоло до деревляної решітки. В тій хвилі пані Грозицька, не зважаючи на наповн праці, встала зі свого крісла, підійшла до Целі і шепнула їй:

— А нехай - но пані загляне до скриньки З.

Целя видивилася на неї на пів з зачудуванням, на пів з відтінком закиду, але проте мовчки, з досадою, вихопила всі листи зложені в скриньці З. Перший, що впав їй в очі, був лист під адресом А. З., наданий у Підволочисках, так як казав молодий чоловік, значить, без найменшого

сумніву той самий, про який він так нетерпеливо допитувався. Целя поблідла і ледве чутним голосом сказала:

— Є лист для пана.

— Є?—скрикнув молодий чоловік коло решітки; і в тій хвилі впав на землю зомлілий, мов неживий.

Целя до смерти не забуде того довгого-довгого погляду, яким окинув її молодий чоловік, коли його оббризкали водою і він, прийшовши до себе, піднявся на ноги, — не забуде й тих слів, які він прошептав своїми безкровними устами!

— Дякуйте, пані, богу і оцїй пані!—прошептав він.—Ви могли сьогодні стати убійцею!

Який глибокий жаль, сердечний докір і заразом яка радісна надія виражалися в його очах, голосі й цілій подобі, коли він держачи в руці фатальний лист, усе ще нетвердим кроком виходив із бюро! Целя зворушена до глибини, визирнула за ним у вікно. Він йшов звільна, хиткими кроками, мов п'яний або приголомшений важким ударом, і все ще не осмілювався розпечатати лист. Вкінці щез на скруті вулиці. Від того часу Целя ніколи вже більше не бачила його ані не могла довідатися про зміст того листа. Та все-таки була це перша і дуже досадна лекція терпеливості і старанності в дрібницях, яку дала їй поштова служба.

Сьогодні мимоволі пригадалась їй ця пригода при сортуванні листів, а то головню під впливом закидів пані Грозицької пропив її помершої приятельки. Целя чула, що ці закиди почасти трапляють

і її саму, і працювала з подвоєним завзяттям, наморщивши чоло так само, як і пані Грозицька. Кілька разів переривали її роботу спорови, що зголошувалися за листами. Обслуговувала їх мовчки, поспішно і перпеливо, і зараз же сідала знов коло свого бюрока.

Нараз під руки її попався лист адресований на її ім'я. Перервав він її монотонне заняття, здивував її моментально і видався їй чимось похожим на той камінець, який злослива рука вложить між зуби або в кляпу машини, щоб на хвилю загальмувати її рух або поспівати його правильність. Але коли другий раз уважніше глянула на нього, переконалася, що адрес писаний був рукою Стоколоси. Осталася спокійною, майже зовсім байдужою. Відложила лист на бік, а сама кінчила сортування і розміщування листів по відповідним перескринькам великої експедиційної шафи.

Нараз пані Грозицька, користаючи з хвилевого браку публіки в бюроі, знов перервала мовчанку, не перестаючи одначе працювати, похилена над великою надавчою ¹⁾ книгою.

— І уявіть собі, пані, панна Ольга отпруїлася!

— Що? Отпруїлася?—скрикнула Целя перелякана.—Що пані мовить? То не може бути!

— А прецінь правда. Оповідав мені офіціал ²⁾ Вимазаль, що живе тут же поруч із

¹⁾ Надавча книга—де записуються вхідні папери.

²⁾ Офіціал—кур'єр.

ними. Сьогодні досвіта, десь так коло четвертої години, почула мами в Ольжиній комірці¹⁾ якісь зойки і спогнання. Схопилася з постелі, засвітила, прибігає до дочки, а дочка в'єтсь на ліжку з болю. Питається її: «Що тобі, Олечко?» — «Нічого, мамо!» — «А чого-ж кричиш? Може болить що в тебе?» — «Ні, мамо». — А тут аж зуби закусує, щоб не кричати, аж посиніла! А тут щось нею аж кидає судорожно, пальці мнуть і крутять подушку, піна з рота виступає... «Бійся бога, Олечко, — кричить мами, — що тобі таке? Може по лікаря післати?» — «Ні, мамо, не треба, йдіть спати, це мине!» Але мами вже її не слухала. Зараз розбудила пана Вимазаля, що живе тут же коло них, і послала його по доктора. Та поки цей знайшов лікаря, поки привів його на місце, минула добра година. Рятунок був уже запізний, а поки минула ще одна година, Ольга сконала.

Целя слухала тих слів потрясена, приголомшена.

— Але-ж бійтеся бога, пані моя, — скрикнула вона, — чи на правду отруїлася?

— Нема найменшого сумніву. Лікар пізнав це за першим оглядом. А тільки не міг дійти, що це за отрупа; різні антідоти, які їй задавав, не помагали. Здається впрочім, що зажила отрупу ще десь коло півночі і кілька годин мучилася мовчки, щоб не збудити матері. Аж коли наслідки появилися цілковито і рятунок був майже неможливий...

1) Комірка—маленька кімната.

— Мій боже! Мій боже!—скрикувала Целя ламаючи руки.—Але-ж то страшенно! Бідна Оля! Але що-ж могло попхнути її до такого розпучного кроку?

— Легкомисність, прошу пані—суворо і рішуче відповіла пані Грозицька.

Целя видивилася на неї питаючим поглядом.

— Зараз по її смерті—говорила далше пані Грозицька притишуючи прохи голос—лікар сконстатував, що смерть узяла не одну жертву, але дві.

— О, боже,—скрикнула Целя.

— Так, так! А пан Вимазаль, яко їх сусід, від давна знав про зносини Ольги з якимось академіком¹⁾, що мабуть мав з нею женитися, але перед пів роком подався на судову службу до Боснії. Здається, що тут і треба шукати ключа до цілої цієї історії.

Целя сиділа мов нежива. Пробудило її з оствопіння аж питання якоїсь панночки, ніби швачки, ніби панни склепової²⁾:

— Прошу пані, чи нема для мене листу під адресом «Кароліна Пташок»?

Целя машинально винайшла лист адресований мужеською, невправною рукою, подала його врадуваній панночці і знов сіла, силкуючись упорядкувати свої думки. Але пані Грозицька не вистріляла ще всього засобу³⁾ своїх набоїв.

— І представте собі, пані, зараз на донесення лікаря прибула комісія судово-

1) Академік—студент.

2) Панна склепова—продавщиця.

3) Засіб—запас.

лікарська. Труп взяли до трупарні, де сьогодні мусять його секціюувати¹⁾, а суд зарядив слідство, і їй як мала вона оприту. І що-ж показалося? Бідачка власиво не хотіла відбирати собі життя. Хотіла тільки, знаєте пані—тут пані Грозицька підійшла до Целі і шепнула їй до вуха кілька слів, від яких лице Целі облилося в першій хвилі ярким рум'янцем, а за хвилю поблідло як полотно—бо боялася спратити службу на почті і зашкодити іншим жінкам, що остають у публичній службі. Ну, що ви на це скажете! Так дословнісінько вона й написала на карточці, коли мала десь на хвилю відвернулася, на кілька мінут перед приходом доктора. Що-ж робить? Вишукала собі десь якусь бабу з гір, яка обіцялася їй за кілька ринських²⁾ зварити якогось зілля, що мало зарадити всьому лихові. Отже не знати, чи та баба кепського зілля наварила, чи може бідна Ольга зажила його більше ніж було потрібно, досить, що замість затерти сліди своєї легкомисности, сама через неї положила голову.

— Страшно! Страшно подумати!—шептала Целя, а її жива уява підхоплювала кожне слово Грозицької і перетворювала його на живі картини, страшенно виразні і пластичні. Вона бачила Ольгу, яка крім своїх прегарних очей зовсім не визначалася вродою, на темних сходах з улюбленим; уявляла собі, як спонукана своїм

1) Секціонувати—різати труп, анатомувати.

2) Ринський—карбованець.

гарячим темпераментом і його пестощами та намовами вона хвилю прапнє з очей границю, через яку обов'язковий суспільний порядок не дозволяє переходити безкарно... Але найживіше, аж до почуття фізичного болю вона уявляла собі її муки, коли розбилася надія на скору на праву зробленої похибки. коли улюблений зрадив її, а рівночасно звільна, але з неохотною певністю заповідалися наслідки хвилявого забуття. Тепер тільки почала Целя розуміти цілий душевний стан своєї приятельки в останніх часах, її вічну задуму і смуток тої невгомної вперед щебетушки, часті і наглі зміни в її гуморі, незрозумілу дразливість, безпричино і скоки від сміху до сліз, або напади дивної якоїсь мрійності, якої в неї давніше не бувало. Слози силоміць тислися до очей Целі і дусили її в горлі, коли нагадала, як часто Ольга, особливо в останні дні, засівши з нею десь у кутику, шепотом, швидко, з перериваним віддихом малювала перед нею щастя материнства, якого не зазнала і яке пристроювала в найчудовніші квіти своєї уяви. «Ах, боже—говорила вона,—мати таке маленьке-маленьке дитяточко, знати, що воно моє, могли його пестити і тупити до себе, що за щастя! Неба не хочу, тільки один день такого щастя! Бачити, як воно манюсіньке тріпочеться, як простягає до тебе пухкенькі, кругленькі рученята, як усміхається рожевими усточками, як приляже до твоеї груди всім своїм дрібненьким єством, і чути, що воно твое, частина тебе самої, ох, Целінко, тільки

день, тільки годину такого щастя, а потім я готова вмерти в найстрашніших муках!» І яка-ж страшенна мука, яке пекло - мусіло клубитися в душі тієї нещасної, коли так чуючи і так думаючи, зважилася підняти руку на ту живу істоту у власному лоні!

Целя схопилася і почала живо ходити по бюроі, силувалася прогнати від себе ті, жахом проймаючі картини, що вгризалися в її мозок і морозили кров у жилах. Але розгорячкова уява не хотіла втишитися, висновувала щораз нові картини, брала їх під мікроскоп і ставила перед очима Целі з невмолимою пластикою. Ціла скаля-могучих і болючих зворушень, від першого кроку вчиненого в цілі відшукання фатальної баби аж до зажиття отрути, ціла та страшенна драма, повна внутрішньої боротьби, унижень, тривоги, розпуки і поривів безконечної чулості стала їй перед очима. А прецінь же та дівчина, яку формалістичні і бюрократичні душі назвуть упавшою і легкодушною, в часі, коли йшла та страшенна боротьба в її нутрі, могла чемно і перпеливо обслуговувати публіку, вдавати з себе веселу посеред веселих товаришок і ані словом перед ніким на світі не зрадити себе зі своєю мукою! Що більше, власне для того, щоб своїм упадком не скомпромітувати товаришок, вона відважилася на злочин. Целя почула правдивий перестрах перед тихим героїзмом тої дівчини. Її похибка, яку вона хотіла napravити злочином, ціле те фатальне колесо від першого зла, що тягне за собою

слідуючі, поки не пожре всеї душі, всеї істоти людської—цілий той омут щез із перед очей Целі. В каламутних його хвилях вона бачила тільки одне—нещасну жертву, з серцем прободеним сімома мечами, бачила велику любов і ще більше терпіння, за яке прощаються і найтяжчі провини.

І ясно спали перед її очима всі моменти останнього акту страшної драми. Все повинно було відбутися тихо-тихо, щоб ніхто, а особливо улюблена мати, ні про що не знала. Під погрозою страхів на пів фантастичних, роздутих уявою до велетенських розмірів нещаслива дівчина випила приписану порцію відвару. Може бути, що сілська лікарка дала їй кілька порцій і казала пити в значніших відступах часу. Але коли в організмі почула перші наслідки відвару, коли перед її очима живо стала ціла велич, ціла люта неприродність сповненого злочину, коли подумала, що всі її надії на материнську розкіш в тій хвилині погинули безповоротно, а з ними разом погинули на віки її супокій, її сумління і всяка можливість правдивої радості і щасливого життя—тоді нараз захмарився весь горизонт її ума, обхопила її бездонна пітьма й розпука, і в її припливі нещасна одним духом випила весь відвар, воліючи відразу скінчити все.

— Страшно! Страшно подумати!—шептала Целя спеченими устами. В голові їй мішалось. Чула якийсь нестерпний тягар на серці, що давив і дусив її. Аж слізи, які по хвилі полилися рясно, принесли їй полекшу. На щастя була це

година, коли до бюро найменше приходило публіки. Целя сіла в купочку за дверима і тихо плакала, час від часу тільки обтираючи слюзи і виходячи зі своєї криївки, щоб обслужити неперпелих гостей, що пупотіли ногами край решітки.

В слюзах розпливались гострі стріли болю, лекшим робився тягар, що придавлював її груди. Почувала тільки велике милосердя для всіх страждущих навіть за для власної провини, глибокий жалб над загальним горем людського життя. Постановила собі як найчастіше відвідувати і попішати горем прибиту Ольжину матір. І що найдивніше, в її чистій дівочій уяві образ приятельки, упавшої і зганбленої, зовсім через те не змалів і не заплямився. Навпаки, Целя почувала для неї незвичайну ніжність і пошану, як для мучениці.

VII.

«І щож таке всі мої дрібні, дитячі перпіння, знеохоти і розчарування в порівнянні до цієї страшенної трагедії!» — подумала Целя обтираючи слюзи і знов засідаючи до свого бюрка, куди кликала її нова купа листів принесених із головної поштової експедиції. Вона кинулася до праці, щоб заспокоїти себе по дізнаних зворушеннях. Аж коли скінчила цю працю, кинула оком на лист Стоколоси, що лежав тут же під її рукою і досі не був розпечатаний. Цим разом одначе її душа, попрясена до глибини, далека була від усяких насмішок і погорди. Серце її повне було співчуття навіть для горя

того бідного, упослідженого (як їй здавалося) безумця. Розрізала коверту і почала читати.

«Ваша правда, пані, цілковита правда! — писав їй Стоколоса. — Треба було аж нинішньої досадної науки, яку Ви, пані, дали мені, може й без повзятого з гори наміру, щоб отворити мені очі на цілу ненапуральність моїх відносин до Вас. Бо й справді, що-ж я можу осягнути своєю глупою влазливістю? Ви, пані, не любите мене, не хочете й знати про мене, і були настільки щирі, що дали мені пізнати це зовсім недвозначно. Спасибі Вам за це! І богу дякувати, що так воно сталося. Тільки сьогодні, під впливом госпрого болю, я вглянув глибше в себе самого, в саму вдачу свого чуття, і пізнав, що ми не сотворені для себе, що коли б навіть Ви, пані, з такої чи іншої причини згодилися бути моєю, то це було би може для Вас і для мене найбільшим нещастям. Так, панно Целіно, любов моя справді така, що запроїла би Вам життя. Гаряча, пристрасна і заздрісна любов чоловіка з великим засобом фантазії, гарячої крові і самолюбства, чоловіка, якому доля в дотеперішнім життю поскупилася на все, що можна назвати взаємністю і особистим щастям... така любов не знайшла би границь, швидко перемінилась би на шпіона, на скупаря, на тюремного сторожа і тирана. Дрожу на саму думку про ті консеквенції¹⁾, до яких вона могла-б мене

¹⁾ Консеквенції — наслідки.

завести, про ті безконечні ряди дурниць і нетактів, які я зміг би наробити з любови, про ті муки, які причинювало-б мені ненастанно те переконання, що Ви мене не любите, не можете любити, що гордуєте мною, що бридитесь мною, а з гори знаю, що такого переконання Ви не могли-б мені вибити з голови ніякими запевненнями, ніякими присягами. Мороз по мені пробігає на саму думку про ту пропасть, в яку я готов був кинути, коли б один відрух Вашої руки не був зупинив мене в пору. Так спасибі-ж Вам, дорога пані, стократ спасибі за ту хвилину болю, яка заразом пробудила в мені моральне єство, повернула мене до свідомості свого обов'язку!».

Целя читала той лист з чим раз більшим зачудуванням. Те, що вона подерла і викинула лист Стоколоси, видалось їй чимось таким далеким, таким чужим її теперішньому настроєві, немов би між тим фактом, а теперішньою хвилею пройшли довгі роки. Для того то незрозумілою видалась їй з початку резигнація Стоколоси і то як раз у хвили, коли вона наслідком якоїсь дивної асоціації ідей готова була далеко прихильніше слухати його слів, ніж досі.

Хвилю вона думала, що весь той вступ, це тільки викрут закоханого чоловіка, фраза вимірена на викликання ефекту. Для того поспішно обернула картку, щоби дочитати другу сторону, надіючися знайти там просьбу—відписати йому хоч би кілька слів, дозволити йому бачитися з нею або щось інше в тім роді.

Тим часом кінець листу був короткий і зовсім сухий.

«Від нині не буду вже Вам, пані, докучати своїм видом. Власне вертаю від нотарія, де я підписав контракт продажі своєї реальності¹⁾, про яку я так часто снів, що станеться гніздом мого щастя і тихим пристанищем по бурях життя. Нехай іде в чужі руки! А я ще сьогодні з полудня виїжджаю зі Львова і надіюся, що не швидко верну до нього».

Підпис автора і нічого більше, ані слова, куди виїжджає. Ніякої просьби, ніякого бажання—нічогосінько.

— Ну, цей швидко надумався, і як видно, зовсім безповоротно,— прошептала Целя.— Я й не думала, щоб у нього знайшлося стільки сили волі.

І зіпхнула. Хоч до Стоколоси було їй зовсім байдуже, то все-таки в її серці на хвилю пробудилося гірке почуття жалю і розчарування, таке саме, яке проймало її колись, коли ще була малою дівчинкою і під доглядом коханої матері гуляла по луці, гоняючись за метеликами. І кілька разів один із тих лепючих цвіпочків був уже зовсім близько її рученят і вона з розняпими усточками і випріщеними, блискучими оченятами помаленьку підкрадалася до нього, аж поки нараз він сполоханий не фуркнув свавільними викрутасами високо в гору і не щез із її очей, то мала Целінка морщила брівки, ламала губки і з загніваним личком кричала за ним: «Недобрий! Не

¹⁾ Реальність—власна земля.

потребую тебе!» Але тепер часи змінилися і Целя не думала гніватися на метелика, що улетів у недосяглі простори.

— Що-ж, може воно ліпше так! Може справді його правда,—думала вона вдивляючися в судорожно покривлені і нерівні, але виразні літери письма Семіона Стоколоси.

Вона пригадала собі, що кнець-кінцем і сама майже те саме думала сьогодні рано, що й він пише. Але о скільки-ж глибше, ширше гляділа вона тепер на це діло! Яким мілким видавався їй її власний ранішній суд! Якою софістичною і вимушеною резигнація Стоколоси!

— Ні, ні, ні! Неправда це, все неправда, що він пописав!—скрикнула Целя майже на голос, так що аж пані Грозицька обернулася і змірила її суворим, питаючим поглядом.—До такого переконання, як він оце пише, він не міг дійти!—снувалося далі пасмо її думок,—а коли вмовив його в себе, то тільки по неволі, щоб замаскувати перед самим собою стид і своє упокорення! «Я не повірив би ніколи, що ви мене любите». Дурню, дурню! Одного погляду, одного списку руки правдиво люб'ячої жінки досить, щоб наповнити тебе пою вірою! «Я замучив би Вас своєю любов'ю».—Целя всміхнулася напів жалісно, напів визиваюче.—Ну, рада-б я бачити, як би ти доказав цієї штуки! «Любов моя перемінилася би на тирана»... І це пише чоловік, який—голову даю за це!—за крихітку оказаної йому любови почував би себе до обов'язку бути вдячним увесь свій вік!

Бідний ідеаліст! Він не знає, що поки тираном є любов і нічого іншого, поки тиранія та не може бути нещастям ані злом, і ніяка жінка чиста, чесна, люб'яча і розумна такої тиранії ніколи не злякається!

Оттак думка її перечилася з листом Стоколоси, зовсім не дбаючи про те, що ще сьогодні рано перечилася і доказувала зовсім протилежне. Але швидко службові обов'язки перервали той хід думок, а коли по хвилі знов сіла і глянула на лист, то тільки шепнула:

— Що ж, нехай і так буде! Конець, по й кінець! Щасливої дороги, пане Стоколосо!

Відтак зложила лист, всунула його до коверти і сховала до кишені. Цього листа рвати і викидати за вікно не думала.

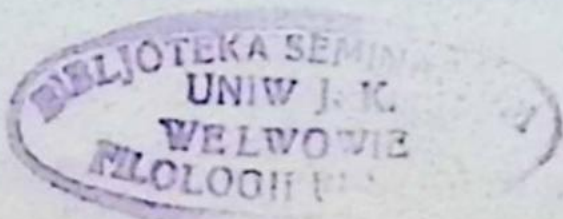
VIII.

По-над мурами міста пройшла буря, коротка, напрасна, літня. Загриміло кілька разів, густий грубий дощ пролився протягом десяти мінут, а за пів години знов вияснилося. Вулиці були скроплені, кур'ява змита, повітря свіже і пахуче, оскільки на те позволяла Полтва з притоками. Целя в своїм бюро майже не завважила цієї маленької революції в природі; в її душі кидались і бурхали далеко сильніші вражіння.

Аж над вечір відітхнула трюхи. Публіка в цю пору перестав вже купами приходити до бюро, часом тільки який запізнений гість загляне сюди. Целя стала коло отвореного вікна і віддихала хо-

лодним, бурею освіженим повітрям. Перед її очима проходили по обох пропутьах безконечні ряди пристроєних дам і мужчин, що уживали вечірнього проходу, порохтіли фіякри і повози, лунали окрики перекупців, що продавали вчасні вишні і морелі, звільна і без перерви клекопіло містове життя.

І думка Целяни, змучена всім пережитим сьогодні, спочивала. В її голові настала тиша, одна з тих благословенних павз, які наспіають часами тільки в молодім, здоровім умі, що не спрашив іще здібности відроджуватися з власних джерел, а в хвилях утоми мов суха губка отворює тисячі порів і очок і всисає ними нові вражіння, всисає цілий безмір зовнішнього світа, краси, природи і людського життя, щоб наситившись тим різнобарвним матеріялом розпочати відтак нову працю в спокійнішій темпі і з новою силою. На хвилю Целя забула про все, що пережила до недавна, була тільки губкою, що всисає нові вражіння, чула себе так як нині рано, тільки живою істотою, що бачить, чує і відчуває—нічим більше. Здавалось їй, що вона гнучка, хитка прости́на, що стоїть по коліна в воді при березі бистрої ріки. Звільна хитається прости́на, колисана легкою хвилею, стиха шелестить вторуючи своїм посеспрам, і задумано глядить на могутні байдаки, сухе галуззя, диких птахів, і людські трупи, що пливуть туп же повз неї на каламутних хвилях. Куди пливуть і по що? Хто би там допитував! А хто знає, може в найближчій хвилі

один із тих пливучих величезних предметів, попхнутий яким-будь випадковим штовшком, зачепить, зімне, зломить і з корінням вирве слабу, хитку простину?...

— Добрий вечір, пані! — почувся в тій хвилі при дверях бюро знайомий голос. Целя стрепенулась і відскочила від вікна. Край дерев'яної решітки насупротив її бюрка, стояв доктор Темницький, похиливши свою могутню постать, щоб показати своє лице крізь решітку.

— А, добрий вечір, пану! — відповіла Целя.

— Маю пуп до пані два невеличкі справунки, — сказав доктор, злегка кивнувши головою. — Поперед усього я хотів би надати оцей лист яко рекомендований. Адже це до пані?...

І не чекаючи на відповідь віткнув Целі лист у руку, хоч знав, що рекомендація листів не до неї належить.

— Ні, прошу пана, — відповіла Целя, — це до пані Грозицької. — І віднесла його сама до сусідки. Ще по дорозі, проходячи поуз лямпи, зиркнула на адрес і прочитала «Amalie Schmidt, Wien, Ottakring, Haus Nr. 17, I Stock, 10 Thür», це прецінь була річ зовсім натуральна.

По хвилі лист був вписаний, Целя вручила докторові рецепіс¹⁾ і взяла від нього 15 крейцарів порто.

— Красненько пані дякую! — сказав доктор, ховаючи рецепіс.

— А який же другий ваш справунок? — запитала Целя, думаючи, що доктор забув і забирається відходити.

¹⁾ Рецепіс — розписка.

— Завідомити паню, що наш спорож, який звичайно вечером провожає вас до дому, нагло заслаб.

— Ой, а що-ж йому таке сталося?— скрикнула Целя.

— Не знаю, що йому там,—байдужно відповів доктор.—Те тільки знаю, що сьогодні не може прийти, і коли пані позволите, то я сповню нині ролю *garde des dames* і проведу вас до дому.

— О, дуже пану дякую,—сказала Целя. Тільки чи не ліпше було-б, як би пан доктор був оглянув того бідного спорожа?

— О, про спорожа не бійтеся!—сказав доктор сміючись.—Уже його там добре оглянено, та й слабість його не така небезпечна. Бачите—додав з усміхом і майже шепотом, нахилиючися ще нижче—неборачисько закропився прохи по-над міру, ну, і...

Доктор значучо махнув головою, щоб показати повну безвладність «закропленого» спорожа.

— А ви, пані. довго ще мусите покутувати в цьому бюрі?—запитав по хвилі з усміхом.

— О, ні! Вже пів до дев'ятої,—сказала Целя, поглядаючи на урядовий годинник,—а о дев'ятій наша служба кінчиться. Будьте ласкаві, пане доктор, увійти сюди до нашої клітки і сісти на хвилинку. Маю прохи роботи, але швидко буду готова.

Доктор охотно і без церемонії ввійшов за перегородку.

— Пан доктор Темницький! Пані Грозицька!—сказала Целя, познайомлюючи

їх обое. Пані Грозицька встала і поклони-лася, з під лоба глянувши на Целю.

— Дуже мені приємно! — сказала своїм сухим голосом. — Батька вашого знала я колись... за ліпших часів. Бував навіть у нас. Ну а тепер часи змінилися — додала з силюваним усміхом.

В тих словах клубилося так багато гіркості, що доктор аж іздрігнувся, немов почув дотик кропиви.

— Батько мій мало куди виходить, а про дім пані добродійки часто згадує з великою симпатією. — збрехав доктор, щоб затерти неприємне вражіння слів пані Грозицької. Вона одначе вже не слухала його комплімента, але відвернувшись знов засіла при своїм бюрку і заглибилася в свої паперах та реченісах.

Доктор присів край бюрка Целіни при лівім розі, звернений до неї профілем. Мовчав і розглядав мізерне, шаблоново-урядове умеблювання її клітки, поки Целя занята була списуванням і порядкуванням листів на сліуючий день.

— Що це за пані, до якої ви надали лист? — сказала вона вкінці спокійно, не піднімаючи голови від роботи.

— Моя наречена, — так само спокійно сказав доктор.

— Так?

І знов замовкла, тільки перо звільна бігало по папері.

— Написав я їй те, — говорив далше доктор тоном незломної постанови, — що диктувало мені сумління. Написав їй, що її не люблю і не можу любити, а без любови женитися не думаю.

Целя перестала писати і підвела на нього очі.

— Що ви мовите?

— Правду. Жертва одної сторони в подружжю, це тільки глупота або прусливисть тої власне сторони, яка жертвує себе. А при тім же та жертва все безцільна і безплodна. Такої ролі в подружжю я грасти не хочу за всі скарби світа. Це я їй написав їй. Завтра відсилаю їй перстін.

— Чи тільки не занадто поспішно поступаєте?—з усміхом запитала Целя.— Може ви справді любите панну Амалію Шмідт, а тільки в віддаленню від неї на хвилю вам видалося, що не любите її?

— Ну,—сказав доктор, усміхаючися на пів меланхолійно, а на пів насмішливо, і не зводячи очей з її постави—треба тільки раз бачити панну Амалію, раз поговорити з нею, щоб дійти до певности, що ніякий нерозважний поступок супроти неї неможливий.

— Чи так!—сказала Целя.—Ну, але гостро-ж ви судите! Не дай боже нікому попасти під ваш суд, гостріший від ваших скальпелів і ланцетів! Бідна Амалія!

— Не жалуйте її, пані!—сказав доктор.— Я певнісінький, що їй вона швидко потішиться по своїй справі. А в тім, прошу пані, чоловік раз живе, значить, перший його обов'язок: уникати прикростей там, де їх може уникнути, бо прикрости це мінус життєвий, якого нам ніяка теорія і ніякий альтруїзм не в силі надолужити.

Целя тим часом з цілим завзяттям і з цілою напругою заглибилася в свою роботу. Кінчила її без поспіху, методично, як коли-б ніякий доктор не існував тут же поруч неї, і ніяка філософія егоїзму не була виголошувана з цілою рішучістю життєвого досвіду і непохибності.

ІХ.

З ударом дев'ятої години—ані на хвилю скоріше—пані Грозицька встала зі свого крісла, посипала піском і замкнула свою книгу, поскладала на купки понумеровані вже на завтра рецепіси, осібно польськкі, а осібно українськкі, уставила в порядку тягарики від листової ваги, поскладала пера, заткала каламар, одним словом, зробила на своїм бюрку взірцевий порядок, нарушуваний тільки множеспівом плям від чорнила на грубій бібллі, якою для ощадності прикрите було зелене сукно бюрка. Потім почала одягатися.

Целя була вже вбрана і чекала не неї.

—Нехай панство на мене не ждуть,— сказала пані Грозицька.—Поки стара педантка вбереться і з місця вирушить, панство буде вже на Маріяцькій площі. Впрочім наші дороги зараз від порога розходяться, а я вже, богу дякувати, в такім віці—додала іронічно, похиляючи голову перед доктором,—що прохід вечером по вулиці не представляє для мене зовсім ніякої небезпеки.

— А, то добраніч пані!

— Добраніч панству!

Целя і доктор вийшли. Грозицька по-вела за ними понурим поглядом і прошептала:

— Наївна дівчина! Я певнісінька, що вона вірить цьому шарлатанові, а він їй плете сухого дуба. Та нехай собі вірить! Я її остерігати не буду. Побачимо, чи швидко вийде на таку саму стежку, як Ольга. Ой, мої молоденькі пані! Служба публічна, що не ваша річ! У вас кров кипить, уста тремтять, очиці палають, а все це приналежності на службі зовсім непотрібні, а навіть дуже, дуже шкідливі!

І Грозицька сумно похитала головою.

— Ну, але час мені до дому,—сказала вкінці.—Боже мій, що то там діти роблять! Ой, служба, служба! Чую вже в коспях її наслідки!

І стогнучи одягалася звільна, поки не прийшов поштовий сторож, щоб позамикаши віконниці, погасити світло і замкнути бюрові двері.

А тим часом Целя, йдучи поруч доктора, розповідала йому з живим почуттям про смерть своєї товаришки і додала при кінці:

— Хотіла-б я відвідати її матір, потішити бідну старушку в такому тяжкій горю. Та що-ж, завтра рано знов маю службу аж до другої години з полудня, годі вирватися.

— Служба, то неволя,—глибокомисно докинув доктор.

— Чи так пан доктор думає?—живо відказала Целя.—А мені, прошу пана, до недавна зовсім так не здавалося. Навпаки, те регулярне, після годинника розмірене життя заспокоювало думки, чинило мене

здоровішою, поважнішою, задоволеною. Прийду зі служби, з їм обід, часом передімаюся прохи, читаю, піду на лекцію, і так минає день за днем. І я щаслива, бо не вважаючи на ту ніби неволю, а властиво на ті пісно означені рями, в яких обертається моє життя, я чую себе незалежною, чую, що живу власною працею, що не впадаю нікому тягарем, не дбаю ні про чию ласку.

— Крім якоїсь там Грозицької, якогось там Вимазаля, Долежала і тим подібних бюрових молів,—злобно докинув доктор.

— Ні, прошу пана, я й про їх ласку не дбаю, бо знаю, що коли сповню добре свій обов'язок, то ніхто мені нічого не зробить. Я від них не залежу, а що спараюся жити з ними в згоді й гармонії, то вже така моя натура. Волю для святого супокую не одне й притерпіти, особливо коли ходять о дрібниці і о речі, в яких я сама не певна, чи моя правда. Але ж це, прошу пана, звичайні недогоди людського життя, а не тільки нашої служби.

Говорячи це Целя впала в запал, ожилилася незвичайно; видно було, що слова пили їй з серця. Чи то сумерки, що залягали по вулицях, слабо тільки розсвічувані газовими лямпами, чи свіже вечірне повітря, чи спокійний тон доктора додали їй такої смілості,—досить, що доктор ніколи ще не бачив її такою оживленою, як тепер. І ніколи ще вона не видалася йому такою чаруючою, гарною, як у тій хвили, хоч він тільки в неясних зарисах міг бачити її лице, що паленіло ніжним рум'янцем.

— Ви сказали, пані, що все це до не-
давна так було. Хіба-ж тепер що зміни-
лося?

— Як би це вам сказати?... Власливо
довкола мене нічо не змінилося, але я в
собі чую якусь зміну. Від коли ваш па-
почко з завзяптям гідним ліпшої справи
почав мене день у день догризати тою
службою і розснєвувати та розмалбову-
вати перед очима всі її недогоди, від тоді,
признаюся вам, зробилась я якась вра-
жливіша на ті дрібні шпигання, без яких
путь, звісно, не обходиться. Тягар моєї
служби, якого я давніше майже не чула,
починає мов ярмо вгризатися мені в шию.
Маю часом хвилі знеохоти.

— А може це тільки хвилі розбудженої
свідомості?

— Що-ж би це була за свідомість, така
важка та болюча?

— Свідомість схибленої ціли, змарно-
ваного життя, страчених сил!—з глибо-
кою рішучістю і понурим голосом сказав
доктор.

Целя аж зупинилася перепуджена.

— Що це пан говориш!—скрикнула.—
Ну, пане доктор,—додала по хвилі,—таких
зловіщих слів я від вас не надіялася.

— Що-ж, прошу пані, я лікар, і з лікар-
ського становища не можу говорити
інакше. Не належу зовсім до тих людей,
що спротивляються правам жінки до
вищої освіти, до духової праці і до су-
пільництва з мужчинами на полі публичної
діяльності. Навпаки, нехай жінки вчаться,
нехай думають, пишуть, працюють! Так
багато ще поля неуправленого, так

великий ще обшир незвісного і нерозслі-
дженого, що чим більше туп робітників,
тим ліпше.

— Хто-би це чув, той-би вас прийняв за
гарячого прихильника еманципації жінок,
— жартуючи сказала Целя.

— І мав-би повне право!—гаряче скрик-
нув доктор.—Я справді її прихильник.
Нехай жінки еманципуються з усіх своїх
слабостей, недоспатків і пересудів, із
темноти, чужоїдного життя і недумства.
Тільки якщо лікар я противлюсь одній еман-
ципації, і в тім пункті маю дуже сильного
союзника... природу.

— Якій-же то еманципації ви противи-
тесь?

— Еманципації зі звязків сім'ї, подружжя,
любви!—глибокомисно відповів доктор.—
Те вічне нарікання на мужчин en general,
те розбуджування штучної ненависти
до цілого вусатого і бородатого роду, та
пропаганда еманципованого целібату¹⁾ і
монастирства може в очах многих людей
осмішити цілу справу. В моїх очах, розу-
міється, це тільки сумне, хвилеве збочен-
ня психофізіологічне, на яке я не то що
не гніваюся, але гляджу як на предмет
лікарської практики, шукаю його джерела
і міркую над способами, як би його най-
ліпше вилічити.

— Признаюсь пану докторові,—сказала
серйозно Целя,—що хоч і сама я против-
люся такому розумінню становища жінки
яко чогось зовсім відрубного і пропилеж-
ного мужчинам, то все-таки я не посміла-

¹⁾ Целібат—безженство.

би ніколи висміювати ані осмішувати тих жінок, що заняли таке становище, ані навіть судити їх з такого лікарського становища, як ви. Бо прошу пана не забувати, що думка про права і суспільну працю жінки згідно ще нова і мало розповсюджена навіть між самими жінками, то їй потребує гарячих апостолів, пропагаторів і адептів, а через те саме мусить витворювати екстремі¹⁾, які власним прикладом силуються дати свідоцтво справедливості і сили того напрямку. Екстремі такі з суспільного погляду конечні, щоб отворити людям очі, щоби ті люди, нападаючи на пересадні вискоки, привикли головний, основний напрям уважати чимось пожеданим, а далі й натуральним, таким, що само собою розуміється.

— Шкода, що пані не адвокат! — з усміхом сказав доктор, — так славно ви бороните справу, про яку сами кажете, що ви ворожі їй. І признаюся вам, пані, що в цілій тій гарній обороні власне та заява була для мене найціннішою.

— Для чого? Чи ви сумнівалися про це?

— Ну, міг сумніватися. Адже-ж попередніше ваше життя, а особливо те добровільне зношення почтової неволі не дуже-то сильно свідчить про вашу охоту до родинного життя.

Целя з досадою махнула головою.

— Не надіялась я від пана, щоб і ви промовляли до мене в тім тоні. Добровільне зношення неволі! Адже-ж це з

¹⁾ Екстрема — крайність.

вашого боку гірка насмішка! Що-ж маю робити? Чи йти жебрати? Чи жити на ласці яких свояків? Коли-ж бо й свояків таких не маю! Чи вкінці...

Не докінчила. Були вже при цілі, в сінях дому, де жили.

— Ні, прошу пані, — сказав доктор, коли обоє звернулися до сходів, — нічого подібного я від вас не жадаю. Але є ще один вихід.

— Знаю, знаю, що скажете! — кликнула Целя. — Вийти заміж. Це так, як коли-б ви вмираючому з голоду сказали: один тільки ряпунок для тебе: що день регулярно на обід їсти волову печеню. Дуже розумна рада, але вмираючий з голоду не має навіть кусника хліба.

— Ну, прошу пані, цим разом ваші аргументи дуже слабкі. Аргументуєте, пані, порівнянням, яке хоч-би навіть само в собі було більше натуральне, все-таки шкутильгало-би. Поперед усього маєте пані слабе поняття про моє лікарське знання, коли думаєте, що я міг-би чоловікові, вмираючому з голоду, дати таку раду. Волова печеня могла-б його ослаблений організм відразу вбити. Я пораджу йому бульйон, а зараз скажу взяти його до шпиталю.

— Отже-то власне, отце-то й єсть! — сказала Целя. Таким шпиталем для незамужніх і немаючих жінок мусить бути публічна служба, хоч-би найпідрядніша і найменше відповідна їх бажанням і здібностям. І я опинилася в тім шпиталі, по-просту для того, щоб не вмерти з голоду.

— Ну,—відповів доктор з солодким усміхом,—але крім шпиталю є ще й домашнє лічення.

— Для тих, кого на це стане!

— А як-би так, наприклад, ви, пані, знайшли засоби на таке домашнє лічення.

— Я? Де-ж мені їх знайти? Хіба виграю сто тисяч на лотерії.

— Ну, це трудненько. Але коли-б так, візьмімо, засоби знайшлися, чи прийняли-б ви їх, пані, чи може відкинули-б їх з якої фальшивої амбіції.

— З фальшивої амбіції? Цієї в мене чейже нема! Залежало-би це від засобів і від джерела, з якого походять.

— Джерело, як бог приказав, а засоби, візьмімо так, скромні, але для домашнього лічення вповні відповідні.

— Признаюся пану,—сказала Целя, зупиняючися в сінях перед дверима помешкання,—що зовсім не розумію, про яке лічення і про які засоби це ви говорите.

— Може воно й так,—з якоюсь двозначною міною сказав доктор.—Можемо про це поговорити иншим разом. Ви, пані, прецінь прийдете до нас на вечерю?

— Або я знаю?

— Прийдіть!--сказав доктор сердешно,—батька нема дома, а мені зовсім їсти не хочеться самому. Та й так... поговоримо, коли вас це не буде нудити.

— Ну, то до побачення!--сказала, Целя, і, подавши йому руку, пішла до своєї світлички.

Х.

При вечері помімо докторського запевнення був присутній старий Темницький.

Доктор мовчав і старався навіть не глядіти на Целю. Старий Темницький був також якийсь понурий, а Целя, яка надарма ламала собі голову над тим, що властиво хотів сказати їй доктор, сама не мала охоти розпочинати розмову. Тож зараз по вечері відійшла до свого покою, толкуючися тим, що завтра рано мусить устати до служби.

Мусіла переходити через кухню, де на момент зупинила її Осипова, оповідаючи про спорожа, який упившись наговорив грубіянств господареві камениці, а особливо старому Темницькому, про котрого на всю вулицю викрикував такі погані історії, що аж слухати гидко.

— Ну, але буде йому за те в поліції! — додала спара.

— Як то, його взяли на поліцію?

— А вже-ж! Пан Темницький знайомий зі старшим комісаром, побіг, пожалувався, ну, і взяли нашого спорожа. Вже на його місце іншого маємо.

— От як! — сказала Целя дивуючись.

— А чи не паннунця то загубили цей лист? — сказала Осипова, добуваючи з-за пазухи помнятий, розпечатаний лист і даючи його Целіні. — Може знов яка дурниця, — додала вона, — і паннунця на мене розгніваються, але така вже моя доля, що все до паннунці з листами налажу.

Целя зирнула на лист і запремтіла.

— Відки Осипова має той лист?

— Та я знайшла його ось тут на сходах! Я гадала, чи не паннунця його випустили. Най-но паннунця глянуть до середини, може там писмо інше, не належне

до цієї коверти. Письмо лежало осібно, це я сама вложила його до коверти.

Целя вийняла письмо, зирнула в нього до лямпи і зареготалася голосним, сердешним реготом.

— Ха, ха, ха! Оце так! Оце гарно! Оце цікаво! Ха, ха, ха!—реготалася Целя, складаючи письмо і ховаючи його знов до коверти. Регочучись, вона вбігла до свого покою, але тут нараз її регіт урвався, уста зціпилися, лице поблідло. Їй починало де-що прояснюватися в голові, але яке-ж болюче було те прояснення! Вона швидко почала ходити по покою, далі зупинилася при вікні і припулилася чолом до холодної шиби. В її уяві мигнув образ Стоколоси з переляканою фізіономією, блискучими очима, згорблений і невродливий, але з гарячим і щирим серцем. Хвиляку він немов вдивлювався їй в лице, а потім лице його поволоклося невимовним сумом і звільна розплилося в сірій імлі. Целя махнула рукою.

— Що мені з того! Був мені чужим і лишитись мені чужим. Це не жадна справа.

Важче звеніли струни її душі на згадку про Ольгу. Фантазія Целі, що всяку думку зараз пристроювала в пластичні картини, в одній хвилі розвернула перед нею широкий, заплений і погановимощений шлях. Це жіноча публічна служба. Тим шляхом іде нечисленна жмінка жінок, молодих і старших, веселих і понурих, повних надії і повних зневіря. Здається, що всі вони йдуть у суміш, рівним, розміреним кроком, але прецінь приглянувшись ближче тій громадці, видно неначе три купки, три стежки на шляху.

Стежною направо йде купка жінок, у яких в серцях горе життя, розчарування і службовий ригор¹⁾ висушили відмолоджуюче джерело чуття і людської самодіяльності. Це жінки-бюрократки, які неохотно пильнують своїх обов'язків у життю, але жінки з дуже затісненим круговидом життєвих інтересів, симпатій і антипатій. Це—людські істоти, симпатичні з многих поглядів, гідні співчуття також з многих поглядів, але дуже зредуковані²⁾, упрощені, зведені, так сказати, до спільного знаменника. Курява дороги наїла на них густою верствою, вгризлася в їх шкіру і вигризла з неї всякий колір, усякий полиск свіжості.

Другою стежною наліво йдуть істоти як раз протилежні тамтим, живі, палкі, і повні бажання жити, повні запалу до праці, повні посвячення і співчуття, але власне для того наражені на найтяжчі покуси, на найбільші небезпеки, похибки і помилки. В тій групі нема одностайності й уніформи; тут кожне лице—справді відмінна фізіономія, тут повно руху та контрастів, лунає сміх і глухо стогне розпука, а здовж шляху, яким пройшла ця громадка, від часу до часу лишається якийсь невідомий останок: то труп, то калюжа крові.

А третій шлях—середній. Іде ним дуже мішана, найчисленніша компанія. Єсть тут жінки загартовані досвідом, які з тяжкої життєвої боротьби винесли все-таки чутливе серце і непорочну душу;

1) Ригор—додержування правил, суворість.

2) Зредукований—зпислий, зведений.

єсть молоді панночки, яких щасливий темперамент хоронить від екстраваганцій, а молодість від рушини, натури гармонійні, з живим чуттям і бажанням діяльності, але кермовані більше розумом, ніж чуттям. Боротьби і внутрішніх роздвоєнь і туп не хибне, не хибне блудів і помилок, бо де-ж їх хибує в ділах людських? Але скарб найдорожчий: людськість, гідність і індивідуальність людська в тій громаді хорониться свято, переноситься як найцінніше насліддя все наперед, до далекої, кращої будуччини.

Легке стукання до дверей перервало її мрії.

— Чи можу увійти? — запитав у дверях доктор. — Чую, що пані ще ходите по покою, не спите, то й подумав собі...

— Прошу, прошу, ходіть ближче! — сказала Целя.

— Я тільки на хвиличку. Тапо по вечері забрався до свого касина ¹⁾, а я не привик так вчасно йти спати. Але коли-б я мав пані перешкодити...

— Ні, пане доктор, не чуюся сонною, — сказала Целя. — Прошу, сідайте.

Доктор сів, і під час, коли Целя не переставала ходити по покою, він не зводив із неї очей.

— Дивна річ, — почав говорити по хвилиній мовчанці. — Дивлючися на вас, пані, так і здається мені, що читаю ваші думки як з книжки.

— Це вам так здається, — відмовила Целя з усміхом.

— Ну, о що заклад, що знаю, про що ви думали в тій хвилині!

¹⁾ Касино — клуб.

— Добре, о що заклад?

— О... о... знаєте пані, як виграю, то поді скажу свою ціну, а як програю, то ви подиктуєте.

— Могло-б вас багато коштувати те, що я подиктую.

— Все одно. Але я також буду вимагати не аби-якої речі.

— Я спокійна, приспаю. Ну, говоріть, про що я думала.

— Про одного панича, що зветься Семіон Стоколоса.

Доктор сказав ті слова звільна, з приписком, вперши прошибаючий погляд у Целіне лице. Вона спояла насупротив нього. Слова доктора, бачилось, не зробили на неї ніякого вражіння.

— Я знала, що ви в той бік стрілите, хоч і не надіялася таких слів. Ви програли, пане доктор. Я думала про долю жінок у публічній службі.

— Слово честі?

— Слово честі!

— Прошу диктувати своє вигране.

— Мусить пан доктор як на сповіді визнати мені при правди,—на пів гумористично, а на пів з якимось нервовим неспокоєм сказала Целя.—Поперед усього, відки пан доктор знає Семіона Стоколосу і на якій підставі судить, що я могла думати про нього?

— О, на це питання дуже легка відповідь. Пана Стоколосу знаю ще з гімназії. Власне сьогодні, коли ви, пані, вийшли до служби, я побачив його крізь вікно, як ішов улицею. Випадково побачив його і мій тато і показав мені на нього, як на

того молодого чоловіка, з котрим... котрого... про котрого він згадував при обіді.

Кров ударила Целі до голови.

— І ви зараз увірили, що я маю з ним якісь ближчі зносини—скрикнула вона.— Фе, пане доктор, спитайтеся!

— Що-ж, хіба в тім було-би що злого? Пан Стоколоса чоловік здібний і симпатичний, не вважаючи на свою... комічну поверховність.

— І не вважаючи на це, мені до нього зовсім байдуже.

— А прецінь-же ви, пані, кореспондуєте з ним.

— Помиляєтеся, пане. Я одержала від нього пару листів, це правда, але на жадний не дала йому відповіді.

— Ну, так! Візьмем так, писаної відповіді ви йому не дали, але усну.

— Пане доктор!—скрикнула Целя прикрим, болючим голосом.

— Але-ж прошу пані, адже-ж і це не було-би ніяким злочином.

— Але коли було-б фактом, то я-би з тим не крилася.

— Га, то перепрошую! Нехай пані перейдуть до другого пункту, коли ласка.

— Ні, пане, дарую вам другий пункт,—сказала Целя з досадою.

— Ов, пані вже й гніваються на мене,—сказав доктор.—Може кажете йти геть?

— Але, сидіть, сидіть! Хто вам сказав, що я гніваюся?—поспішно сказала Целя.

— Ну, спасибі за дозвіл! А що до другого пункту, то я можу пані відповісти на нього і без питання. Пані хотіли

знати ближчі подробиці про панну Амалію Шмідт. І овшім ¹⁾).

Целя глянула на нього з зачудуванням, вкінці засміялася голосно.

— Цим разом угадали. Але пам'ятайте: говорити правду.

— Що-ж,—сказав спокійно доктор,— не маю причини скривати правду. Панна Амалія Шмідт, це, як я вже пані говорив, дочка протомедика віденського головного шпиталю, має 28 літ і єсть спадкоємницею півмільйонної фортуни. А що я з її батьком у великій приязні, то цей спарався делікатно наклонити мене, щоб я став його зятем. Ну, нічого гріха таїти, чоловік не святий, полакомився не стільки на маєток, скільки на кар'єру, яку мені обіцявав д-р Шмідт, і заручився з панною. Але сьогодні, як пані бачили, я відписав їй «слово твердо» і розірвав ті заручини.

— І це правда?—запитала Целя, пильно дивлячися докіпорові в лице.

— До слова правда.

— Слово честі?

— Слово честі! Без запинки сказав доктор.

— Ну добре. А що-ж властиво Склонило вас до того розриву?

— Що мене склонило? Гм!—сказав доктор, вдаючи заклопотаного.—Позвольте, пані, що на разі лишимо це питання на боці, бо воно і так не належить до теми другого пункту... панни Шмідт.

¹⁾ Овшім — з польського, значить: зроблю це радо.

— Так, так!—сміючися сказала Целя.— Трактуйте річ парламентарно! Переходимо до третього пункту. Який властиво був зміст вашої вечірньої розмови? Може воно не тактовно, що я так просто питаю, але, пане доктор, ви програли заклад, так уже, значить, не прогнівайтесь!

— Властивий зміст моєї розмови? Гм, гм!—І доктор цим разом справді з заклопотанням порушився в кріслі.—Це діло досить делікатне, і я не знаю, в якій-би формі вам сказати його.

— Не дбайте про форму! Форма, це зрадник. Нехай річ сама за себе говорить,—поважно і навіть якось строго сказала Целя.

— Властивий зміст моєї розмови, прошу пані, такий, що я...—ті слова доктор цідив звільна чим раз помаліше, аж вкінці шептом, нахилиючися на кріслі, додав:—люблю вас!

І сказавши це, схопився, кинувся до Целі, щоб обняти її в свої могучі рамена. Целя зблідла, але енергічним рухом рук зупинила його.

— Ні, пане,—сказала,—не забувайтеся! Сидіть. Я ще маю вас де про що спитати. Кажете, що мене любите. Що-ж, велика честь для мене. Очевидно, скажете також, що для мене ви покинули панну Амалію Шмідт, правда?

— Ну, а як би й так?

—Також велика честь і велика жертва для мене, о, велика!—з якимось нервовим приписком сказала Целя.—А тепер скажіть, чого ви жадаєте від мене за ту честь і за ту жертву?

— Дивно ви, пані, висловлюєтеся, — сказав доктор. — Ані за ту честь, ані за ту жертву, ані за свою любов я не жадаю і не можу жадати від вас нічого. Я можу тільки бажати...

— Ну, так чого-ж бажаєте?

— Щоб... щоб... ви хоть трошки полюбили мене.

— І пощо вам моєї любови?

— Ах, пані! Як ви можете так питатися? Ваша любов була-би для мене найбільшим скарбом, новим життям, була-би...

— Пане доктор! — строго перебила його Целя. — Не вдавайте з себе поета! Це вам дуже не до лиця. Скільки разів ви говорили про себе, що ви чоловік практичний. То говоріть-же по своєму, практично.

Доктор видивився на Целю, яка стояла перед ним усе ще бліда, з записненими устами і з виразом якогось сконцентрованого напруження і рішучості. Він окинув її биспро питаючим зором, у котрім на момент мигнуло щось, як зловбна на-смішка і певність побіди, і сказав:

— Ну, пані, прохи ви мене розчаровуєте. Я не думав, що в таких річах ви такі практичні.

— А що-ж ви думали? — відмовила Целя. — Що зловите мене на самі слова, котрим я маю причину не вірити?

— Маєте причину? здивувався доктор. — Прошу, яка це причина?

— Це вже моя річ! — відповіла Целя. — Як прийде на мене черга говорити, то я скажу її, не бійтеся. А тепер говоріть ви. Тільки остерігаю вас, говоріть щиро!

—Хіба-ж я досі не говорив щиро?—з міною ображеної невинності сказав доктор.

—До речі, пане доктор, до речі! Чого вам треба від мене?

Доктор поблід на це питання. Хвилю вагувався.

—Що-ж, пані, це було-би моїм найгарячішим бажанням, найвищим ідеалом, але тут заходять де-які перешкоди, котрі треба-би вперед усунути. Не думайте, що такою перешкодою я вважаю вашу бідність, про це мені байдуже! Правда, на початок практики, на устроєння зда-лось-би дещо фондів, ну, але в п'ям уже моя голова, не вам цим журитися. Важнішою перешкодою єсть...

Доктор на хвилю зацукався.

—Що таке?—спитала Целя.

—Ваша поштова служба, ось що!—сказав доктор і відіпхнув, мов-би звалив якийсь важкий камінь із грудей.

Целя гляділа на нього з німим зачудуванням.

—Так, пані—свобідніше вже і навіть з якимось жаром говорив доктор.—Ані мій батько, ані я не пристанемо на те, щоб моя наречена з поштового бюро йшла під вінець. Жінка—це для мене щось таке святе, ніжне, недосягале, що я навіть у думці не можу без обурення бачити її там, на публічній виставі, на тій ринку, де безстыдність і брутальна сила штовхаються в боротьбі за шматок хліба. Представляти собі вас, пані, серед тої юрби, це для мене таке болюче, таке понижаюче!...

Целя стояла бліда, холодна, непорушна. Тільки її груди хвилювали раптовно і швидко, свідчачи про глибоке внутрішнє зворушення.

—То що-ж маю зробити? — спитала вона ледве чутно.

—Покинути почту як найшвидче, хоть завпра!

—І куди-ж відпак підпися? Адже-ж туп... у вас... на вашій ласці бути не можу, не будучи ще вашою.

—Ну, на ласці! Яких ви слів уживаєте? Для того, кого люблю, всяка ласка, всяка жертва єсть тільки обов'язком. Правда, туп вам бути ніяково, але на це єсть рада. В мене є стара тітка в Станіславові, відвезу вас до неї, пробудете там, поки туп все буде готове до шлюбу. Ну, що—згода?

І доктор з усміхом знов простер рамена, щоб узяти її в свої обійми.

—Ще ні,—холодно сказала Целя.—Тепер моя черга сказати слово. Не буду говорити довго. Прошу вас, пане доктор, прочитайте мені на голос опцей лист і поясніть його зміст!

І вона подала йому письмо, яке перед тим дала їй Осипова.

Доктор зірвався з крісла, мов опечений, кинувши оком на грубі каракулі та курячі лаби, якими надряпане було його ім'я на коверті.

—Відки ви взяли це письмо?—сказав він різко.

—Не бійтеся, пане доктор, я його не вкрала,—холодно відповіла Целя.—Осипова знайшла його на сходах і, думаючи, що воно

моє, подала його мені. Лист був особно від коверти, і, поглянувши на лист, я побачила рахунки за прання, за миття підлоги, за чищення чобіт, а під ними підпис: «Amalia Schmidt, ihr altes Stubenmadl»¹⁾). Аж поді я глянула на коверту і побачила, що писмо це адресоване до вас. Прошу, пане доктор, звертаю вам цей цінний документ.

Доктор стояв, як по кажуть, ні в п'ять, ні в дев'ять, а далі з силюваним усміхом почав звільна:

—Ну, панно Целіно, і що-ж з того виходить?

—Нічого, — сказала Целя, —окрім хіба того, що ви словом чеспи запевнили, що ваша байка з панною Амалією правдива. Значить, тепер я знаю, яка ваша честь!

—Але-ж це жарт, невинний жарт!

—Такий самий невинний, як той, котрий ви хотіли зробити зі мною! О, тепер я зрозуміла вас! Тепер я знаю, що вам завадила моя служба! Знаю, до якої тітки ви хотіли завести мене! Знаю, в якім значінню ви хотіли зробити мене своєю! Боже мій, боже! — додала вибухаючи голосним плачем, —і що я вам завинила, що ви так насміхаєтеся наді мною? Що ви як ті вовки від першої хвили пільки над тим і міркуєте, щоб пожерти мене, втоптапи в болото, зогидити у власних очах!

І заливаючися гарячими слізми, в знесилі впала лицем до подушки. Тяжке хлипання потрясало всім її тілом. Доктора давно вже не було в покою, а замість його спара Осипова, мов мапи, нахилилася над плачучою дівчиною.

¹⁾ Амалія Шмідт, ваша спара кімнатна дівчина.

Пізно Целя заспокоїлася і довго не могла заснути. Життя видалось їй таким тяжким, небезпечним і зрадливим, як тому, хто заблуdivся в лісі, повнім гадюк, вовків і опруйного сопуху.

Другого дня через Осипову вимовила Темницьким помешкання. А з полудня, по урядових годинах на пошті, поспішила до старої Невірської. Нещасна жінка, що, бачилось, виплакала вже всі слези над трупом Ольги, прийняла Целю як перший промінь світла по темній ночі. Її слова, повні гарячої, сердешної любови для померлої, повні чистого дівочого співчуття навіть для її похибки і для її великого терпіння старенька пила, мов оживляючу росу. А коли вкінці Целя розповіла їй свою пригоду з доктором Темницьким, бабуся міцно-міцно обняла її і, зрошуючи слізми її молоде чоло, сказала:

— Моє дитятко золоте, бідне! Ходи до мене! Займи те місце, яке так нагло опорожнила люта смерть. Будь мені за дитину! Будемо любитися, будемо рятувати одна одну. А тих, що пасуть¹⁾ на нашу погибіль, нехай бог судить, як сам хоче!

Целя цілувала бабуся в зів'ялі руки, обливаючи їх слізми.

Львів, у червні 1888 р.

¹⁾ Пасуть—чигають.

МІЖ ДОБРИМИ ЛЮДЬМИ.

Оповідання.

I.

Що ви так дивитеся на мої руки? Ну годі вам, покиньте! Не гарні вони, ще з мозолями. Панове в дівчат таких рук не люблять. Ви не думайте, що я на легкім хлібі виросла і так собі, з легким серцем на легкий хліб пустилася! Ну, цур його з серцем! Не хочу про нього говорити—і не питайте! І згадувати не хочу.

А про давніше життя, що вам розказувати? Се така нецікава і звичайна історія, яких тисячі можете побачити.

Мій батько був економ в одного пана на Поділля. Добре йому велося. Маму свою небагато й пам'ятаю. Тільки й згадаю, як мене пестила й цілувала і називала рум'яним яблочком. Певно не думала й не снила ніколи, куди її яблочко покотиться.

Дали мене до школи до Тернополя. Не довго я там і вчилася. Я була дуже гарна з лиця і мама дуже мене любила, то й намовила папа, щоб мене відібрав зі школи вже по третім році.

— На що нашій Ромці школи,—казала вона—по що їй собі голову морочити? З її

красою їй не прийде́ться довго дома́ засиджуватися. Швидко її візьмуть від мене, то нехай хоч надивлюся, як вона, моя квіточка, росте та красою наливається.

Вернула я додому, і також рада була. На селі так гарно. В дворі також паночки були, ми бавилися разом, на фортеп'яні грали, гуляли по величезнім двірським саду, мій тато возив нас по ставу на човні.

Недовго трівала радість. Мама вмерла на запалення легких, тато дуже чогось засумувався, почав пити і плакати по ночах, а далі одного ранку знайшла я його на ліжку неживого, з перерізаним горлом, у калюжі крові. Я зомліла на його вид, плакала і вбивалася, не можучи зрозуміти, що йому спалося. Говорили зразу, що він убив себе з туги по мамі, але я тому не вірила. Я вже мала дванадцять літ і знала, що він мамі не любив, що часпо в своїй спальні вони сварилися, що мама нишком плакала і все повторяла:

— Ну, що той поганець робить! Що він робить! Він мене в гріб вжене! Власну дитину заріже.

Я тоді не розуміла цього і потім не могла додуматися, що воно значило. Я тільки неясно догадувалася, що й мама ма́буть через те померла. Я мучилася думками, що воно могло значити, але не могла дійти до нічого. Тато був такий добрий для мене, так мене любив, убірав мене гарно, купував мені все, чого я хотіла, що страшні мамині слова «власну дитину заріже» не могли мені і в голові

поміститися, видавалися якоюсь дикою клеветою.

Аж по батьковій смерті все відразу мені відкрилося.

Ще не встигли вмити і нарядити тіло, коли до хати ввійшов дідич, управляючий і ще кілька офіціялістів ураз із комісаром від староства і жандармами. Почали відмикати всі шуфляди, перетрясати всі сховки і закупки. Що там знайшли—не знаю, бо я весь час стояла коло трупа, тислася до нього, мов у нього шукала охорони—не плакала, а тільки премтіла й хлипала як дитина. Тільки опісля я чула, як шептали довкола: «Злодій, злодій, обкрадав панську касу, держав любовницю в селі!»

Я їй не дослухувала всього. Я так любила тата!..

Приходив дідич іще раз, коли труп лежав уже наряджений, але їй не поглянув на нього, а тільки прикликав мене, взяв за підборіддя, поглянув на моє заплакане лице, погладив по голові, дав дуката, а по похороні казав мене з дрібкою моїх манатків спакувати, посадити на фіру і відвезти до Тернополя, до вуйка, брата небіжки мами. Решту, що було в домі, дідич задержав для себе як відшкодування за те, що тато покрав.

II.

Вуйко був бідний магістратський урядник ¹⁾ і мав п'ять дочок—найстарша мала

¹⁾ Магістратський урядник — урядовець міської управи.

вже 28 літ, а наймолодша 15. Усі на порі, всі заміж хочуть, а туп ніхто ані руш до них не наворачтається. Бідні були дівчата. Без шкіл і науки, без маєтку, без ніякого ремесла, окрім того нужденного шиття, та й ще без уроди, якісь косоокі, з великими губами, низенькі як полу-мацьки ¹⁾. А претензії були—все-ж таки вони діти урядника, а їх мати була шлях-тянка, з обивательського дому. З простою робітницею стоваришуватися, це були-би вважали страшенною ганьбою. Принести зо студні ²⁾ води або з побли-знього склепу ³⁾ хліба—де там, нехай бог боронить! П'ять таких дівок, а ще служ-ницю держали! А туп біда в хаті, бать-кова пенсія скупа. Ну, що я вам буду роз-повідати, яке там життя було в тій хаті. Прокоштувала я його цілі чотири роки, і знаєте... Може бути, що те, що я тепер роблю—і великий гріх. Але я ду-маю, що за те пекло, яке я вибула там у вуйка через ті роки, всі мої гріхи бу-дуть прощені. Я свою кару ще перед грі-хом відпокутувала.

Скоро тільки я ввійшла в хату, так за-раз і почула, що починається для мене нове життя. Мої кузинки обступили мене, спискають, цілують, гладять по під бороду... «Ромця, Ромця! Ай-ай, як вона виросла, яка гарна!» Обзирають мене на всі боки, як якого звіря. І ховай боже, погостили, кілька днів водили на спаце-

¹⁾ Полумацьок—міра для сипких тіл.

²⁾ Студня—криниця.

³⁾ Склеп—крамниця.

ри ¹⁾ до знайомих, і так, по місті. Все зомною делікатно, лагідно. «Ромцю, а подай те!» «Ромцю, а принеси це!»

По кількох днях, побачивши, яка страшенна пустота в їх життю, вічні тільки розмови про паничів, що не хотіли приходити, про сукні, а як та вбрана, а як ця,—я почула якесь обридження. Тих людей, про котрих вони говорили, я не знала, а дома, ще при мамі, та й потому по її смерті, я привикла до праці—я вела ціле тапове господарство. То й пуп я рвалася до роботи. А їм тільки того й треба було. Зараз від першого служницю відправили, і я, на пів добровільно, а на пів за їх просьбами, якось так незначно стала на її місце.

— Пощо нам служниці? Правда, Ромцю? Ми й самі дамо собі раду! Студня близько, склеп близько, ну, а коло кухні та коло балії нам також не першина!

Я згожувалася, бо воно було правда, і тільки дивувалася трохи, чого вони мене за кожним словом так цілують і спискують, як коли-б я кожній із них по дукапові подарувала.

— Правда, Ромцю, ми все будемо разом робити, будемо собі помагати, як сестри! Ти-ж наша сестричка, правда?...

І почалося таке, що я стала в них за служницю. Я була ще слабосила, підліток, але й не числилася зі своєю силою, двигала воду, прала що-тижня їх білизну, чистила чоботи вуйкові і паннам, варчила їсти. Ніби-то значилося, що й вони мені

¹⁾ Спацер—гуляння.

помагають, але така то була їх поміч! Як білизна випрана і висušена, то візмуть і попрасують. Як іти рано на торг до міста, то котра будь іде зо мною: я несу кошик і закуплене (нераз приходилося нести на плечах), а вона платить і всміхається. «Ромцю, зроби це!» «Ромцю, зроби те!» «Ромцю, збігай туди!» «Занеси лист на пошту!» «Купи тапові тютюну!» Оптак від рана до пізньої ночі. І все делікатно, ласкаво. Що правда, коли ми йшли по ринку, то я мусіла держатися ззаду, як служниця. Ба, далі почалося прохи і з іншого тону.

— Ромка, якже-ж ти помалу ходиш!

— Ромка, як ти довго сидиш при тій студні! А туп посуда не мипа!

— Ромка, як ти довго чешешся! Що це ти так довго гуздраєшся, а наші сукні не вичищені лежать!

А в мене волосся було густе, розкішне, і справді преба було попрацювати над ним що-день, що-би довести його до ладу. Бачу, що ніколи мені панькатися з моїми пишними косами, взяла та й пообтинала їх. Як радувалися з цього мої делікатні кузинки, то й сказати вам не можу!

— Ай, Ромця! Яка-ж вона ладна! ¹⁾ Що за милий хлопчик! Їй богу, хлопчик!

І знов цілування, гладження по-під бороду, спискання.. Я знаю, що це з доброго серця, але трохи мені вже забагато було. Та що діяти—не було куди обернутися, чую себе здоровою, бачу, й вони мною задоволені і що-дня вираховують,

¹⁾ Ладна—гарна.

скільки-то видатків тепер ошаджується: і на платні для служниці (бо мені нічого не платили), і на живності, і на дровах. Бачите, служниця на торг усе ходила сама, і аж тоді, як пішла від нас, і панна стала ходити зо мною, показалося, що що-дня ошукувала їх на яких 20 або 30 крейцарів, та й ще й гіршу живність купувала. Ну, і топлячи в кухні, коли панни туди не заглядали, спалювала далеко більше дров, видаткувала більше омасти, ніж я. Ну, а справляти на мене нічого не потребували, в мене було досить гардероби своєї і по мамі, було й дещо грошей за продану тапову гардеробу, яку я, від'їзжаючи від пана, спакувала разом до своєї. Ті гроші берегла про чорну годину, не показувалася з ними дома і не говорила про них паннам, міркуючи, що непотрібно нараджувати їх на спокусу, а себе на неприємність.

Особливо припав мені до серця вуйко. Дуже добрий був чоловік, сивий уже, згорблений і пихий такий, що ніколи дома його не було чути. Верне з канцелярії—аби йому обід подали, і ніколи було не скаже: це зле зварене, цього не люблю, як би мені того або того!... Ні, жадних гримасів! З'їсть, ще й дочок утішає, щоб не гримасували, а дякували богу й за те, що є. А потім, чи зима чи літо, сяде собі на кріслі, закурить люльку, і чипає газету, доки не задрімає. Дочки в сусіднім покою скачуть, гуркочуть, хихикають та регочуться, а далі зберуться та цілою юрбою йдуть на spacer, а йому це байдуже. Так як той

мельник привик до туркотання піп-
пля.

Нераз, коли дочки повиходять, а тільки я сама лишуся, кручуся по кухні або спрятую в покоях, він було стане і довго дивиться на мою роботу, пожалує мене:

— Бідна Ромцю, дитино моя золота! Чим я тобі відплачуся за твою щирість, за твою невсипущу працю?

Я мовчу, тільки очі на нього випріщу — дурну з себе вдаю, бо й що йому маю сказати?

А він підійде, поцілує мене в чоло, а в самого аж сліози на очах.

— Віджив я при тобі, дитино моя! — каже. — І тілом і духом віджив. Давніша служниця обкрадала нас, годувала всякою поганню. Дочки сварилися з нею день у день, але ані одна й рукою не рушила, щоб зарадити злому. А при тобі й на них якийсь спид найшов, хоч що-будь часом роблять. Господи мій, і що з ними буде, на кого вони надіються?

Видно було, що дуже турбувався своїми дочками, але не мав відваги сказати їм в очі ані слова, боявся їх цокотання. Тільки передо мною душу свою розводив, бо знав, що я все прийму і паннам нічого не скажу.

— Бог тобі заплатить, дитино моя, — повторяв він по кожній такій мові. — Бог тобі заплатить за твоє добре серце, бо я, бідний, немічний чоловік, ніколи не зможу цього зробити!

III.

Минав рік за роком. Я піростала і моє положення між незамужніми кузинками

ставалося чим раз гірше. Помимо нена-
станної праці я була здорова, крепка і
весела. Не подобалося їм те, що я була
краща від них усіх. Коли було йдемо на
ринок за закупном, то хоч я одіта в
брудну, пошарпану одіж, хоч панни нав-
мисне не дають мені перед тим умитися
ані розчесатися, то все-таки прохожі
паничі не дивляться на панну, а оберта-
ють очі за мною.

— Ромка, куді ти дивишся!—фукає на
мене панна, коли я зустрінусь очима з
поглядом якого молодого чоловіка. А
сама, небійсь, аж благає очима в того
самого панича: «до мене! до мене!» Та що,
коли в її очах, як казали, задрістє пліє,
як іскра в попелі, а в моїх веселістє
живим полум'ям горить. Це мені так їх
власний батько говорив.

На жадний прохід мене не то з собою
не брали, а й самої не пускали.

— Не можна!—говорили між собою.—
Вона наша своячка, сирота, ми за неї від-
повідаємо. А їй уже з очей видно, яка
дорога їй чекає, коли їй дади волю!

І при тім ззиралися одна по другій і
всміхалися так якось погано, що я вся
паленіла зо спиду аж до глибини душі,
хоч і не знала, куди вони гнуть і що са-
ме чекає мене.

Таким способом із слуги я переміни-
лася в невілбницю. Зо мною вже не ро-
били собі ніяких церемоній. «Ромка, як
ти смієш говорити з нами, як з рівними?»
«Ромка, марш до кухні!» «Розповстіла
на нашім хлібу і ще хоче з себе панну
вдавати!»—от такі слова я тільки й чу-

ла від них. Почали пострікати мене і батьком злодієм, ба, почали їй поштуркувати по купках. Побачили, що я їм забагато, хоч я їла тільки те, що після їх обіду лишалося. Постановили не давати мені того, а купували для мене осібно картоплі, круп ячмінних або гречаних і казали варити це для себе в окремій горщику.

Від якось часу завели такий звичай, що по четвергам просили до себе когось на гербату¹⁾. Просили звичайно молодих паничів, студентів²⁾ з вищих клас, урядників, військових. Я в такому разі не сміла показуватися з кухні, панни самі usługували, щоб показати, які то вони господині. Я не раз було заб'юся в темний куток кухні, поплачу трохи, а далі плюну і слухаю до півночі, що вони там гомонять в покою. Панни мої цокочуть, сміються голосно; батька їх не чути ніколи, він хоч про око також сидів при гостях, але я знала, що старий, забившись в куток в своїй кріслі з поруччям дрімає десь з люлькою в зубах.

Важко мені спане, коли послухаю того веселого гомону там в освітленім покою, коли уявляю собі всміхнені лиця і блискучі очі паничів, і подумаю, що їй я не гірша від них, а мушу оппуповувати в темній, брудній кухні. Але далі думаю: щож мають робити бідні дівчата, ті мої кузинки! Вони бояться, щоб я в них якого жениха не відбила. Бідність наша робить нас злими й зазидючими, а не зле серце.

¹⁾ Гербата—чай.

²⁾ Студент—гімназист.

IV.

Одного такого четверга вже гості були зібрані, панни при них, я сама була в кухні, поралась. Звичайно коли гості приходили, панни спірчали їх у кухні і старалися так заступати, щоб жаден із них не міг мені придивитися. Ще їй штуркне мене одна або друга і оберне лицем до кута. Так і думали ті гості, що в них якась стара служниця. А пепер спалося так, що коли вони там сиділи та пили чай, увійшов ще один гість, молодий офіцер, гарний такий, привітний. Перший раз побачив мене—і здивувався.

— А, кухарочка!—сказав весело,—нова кухарочка!

Та їй хотів ущіпнути мене за підборіддя.

— Перепрошую,—сказала я, чуючи раптом, що в моїм нутрі щось бунтується,—ані кухарочка, ані нова. Я тут уже три роки!

— Ов, а я ані разу не бачив!—сказав він, знімаючи плащ.

— А щож, буду для пана на виставі стояти?—відповіла я і принялась за свою роботу,

— Ну, ну,—каже він шептом і знов хоче погладити мене,—тільки не фиркайся! Так ти кажеш, що вже три роки тут служиш?

— Не служу!—відповіла я різко,—я тут у свого вуйка.

Немов холодною водою облили його ті слова. Став, випріщивши широко очі і нічого більше не говорив, тільки по лиці якась тінь пробігла: видно, вдумувався в

моє положення. В тій хвилі отворилися двері від покою, вбігла старша панна з пацою, і також остовпіла, побачивши офіцера.

— А, пан ляйтнант!—скрикнула вона, не знаючи, чи радуватися його приходові, чи гніватися на мене.—То так пан додержує слова? Чи то тепер у вас сема година?

— Даруйте пані,—сказав офіцер, кланяючись,—мусів папролі розводити, то запізнився.

І вони пішли до покою.

Не знаю, для чого я була дуже люба на нього, аж слізи крупилися в мене на очах, хоч рівночасно в душі я мусіла-б була признапися, що він мені сподобався. В його лиці видно було доброту і лагідність, а його зачудування, коли почув, що я кузинка паннів, також свідчило на його користь.

Попрятавши, я сіла знов у своїм купитку і прислухувалася гомонові гостей. Серце моє билося якось незвичайно і я старалася ловити вухом і розпізнавати його голос. Говорив просто, без звичайного у многих офіцерів силуваного різкого тону. Говорив коротко і мало. І це також мені подобалося.

На другий день перший раз панни накинулися на мене з лайкою. «Ти опудало, ти непомрібе, як ти сміла йому показуватися на очі!» Я заплакала і сказала, що я сьому невинна, що прийшов несподівано і сам перший заговорив до мене. Що зачіпав мене так, як молоді паничі звичайно зачіпають служниць, це я сти-

далась і боялася казати їм. Зм'якли панни, почали мене цілувати, купили мені хустку за п'ять ринських і просили, щоб я все, скоро зійдуться гості, гасила світло в кухні і сиділа в потемках. З усього я порозуміла, що той офіцер і їм дуже сподобався. Але який же був їх сум, коли на другий четвер він, не вважаючи на запросини, не явився. Тисячні здогади, кваси¹⁾ і гримаси, навіть на мене почали було гримати. Коли в тім прийшов від нього лист. Звинявся тим, що був командирований на папроль.

За кілька днів, коли я ранісінько пішла по воду, чую, що хтось із заду кладе мені руку на плечі. Оглянулася—він.

— Добрий день вам, панно Ромуальдо! (Відкись і ім'я моє довідався!).

— Добрий день, пану,—кажу і застреміла чогось.

Почав іти поруч зо мною, хоч я несла коновки в обох руках. На вулиці було ще пусто. Мовчав добру хвилю і приглядався мені в поранковім півсмерку.

— Бідне дитя,—сказав вкінці.—Значить, вуйко не став для вас батьком.

— Мій вуйко добрий чоловік,—сказала я, не підводячи до нього очей.

— Знаю, знаю,—сказав з легким усміхом у голосі.

Знов помовчав. Ми вже були близько студні, при якій стояли дві-три служниці.

— Ви ходите часом на пошту?—спитав він раптом, немов прокинувшись із якоїсь задуми.

¹⁾ Кваси—від кваситися, кривитися, бути незадоволеним.

— Вуйко посилає за газетою.

— Там на ваше ім'я є лист *poste restante*. Ви вмієте читати?

— Ну, як же-ж би не вміла?

— І не забудете? *Poste restante*, саме ім'я, без прізвища. Прочитайте його! Подумайте над тим, що вам пишу. Я не маю нагоди говорити з вами, то задумав написати вам. Прощайте!

І не дожидаючися моєї відповіді він швидко пішов.

В мене мов камінь у груди заляг замість серця. Лист до мене! Від нього! І чого йому від мене треба? Чейже нічого злого? Виглядає як чоловік поважний, який знає, що робить. А зла ніякого я йому не зробила, то за що-ж він мав би мені злом платити?

Тяжко мені було укрипити своє зворушення перед паннами. Весь ранок я була мов сама не своя, все дожидалася десятої години, коли звичайно мене посилено на пошту по газету для вуйка. Закоптурмавши голову хусткою, я побігла на пошту і протиснулася до деревляних крат, із за котрих експедиторка видавала листи *poste restante*.

— Прошу пані, чи нема там листа «Ромуальда»? — сказала я таким непевним і дрожачим голосом, що кількох панів, які також стояли перед кратками, ззирнулися до мене з насмішливими, як мені бачилося, поглядами.

Експедиторка почала перебирати листи в шафці.

— А відки це має бути лист? — спитала вона.

— Місцевий, — ледве вишептала я, закриваючи лице хусткою.

В тій хвилі в моїх руках опинився невеличкий подовгастий лист. Я списнула його і вся запрусилася, немов узяла в руку жменю приску. Вибігши з канцелярії, я спала при вікні таки там, у коридорі поштового будинку, щоби прочитати той лист. Я знала, що дома не буду мати змоги прочитати його украдкой. Дрожащою рукою я розірвала коверту і виняла аркушик білого листового паперу. Письмо було гарне, чистке, але літери кілька хвиль немов скакали, немов палахкотіли в мене перед очима. Далі я заспокоїлася трохи і прочитала ось що:

«В цих днях виїжджаю до Перемишля і не буду більше в домі вашого вуйка. Не хочу навіть бути там — для чого, зараз доміркуєтеся. Я побачив ваше нещасне положення і з вуйком вашим говорив про вас. Коли-б я сказав, що люблю вас, то ви мали би право не повірити мені бо як же можна полюбити когось, не знаючи його ближче? Для того не буду говорити вам про любов, а тільки скажу ось що. Я бідний офіцер, з простого роду. Бурлацьке життя остогидло мені, хочеться закоштувати хоч трохи тепла родинного гнізда. Родини власної в мене нема, женитися без кавції ¹⁾ не можна, такої дівчини, щоб зложила за мене кавцію і при тім була мені до вподоби, я певно не знайду, а продавати себе за кавцію в мужі такій, якої я не можу любити — та-

¹⁾ Кавція-залог. Офіцери мають покласти кавцію на забезпечення «гідного їх честі» родинного життя

кож не хочу. А тим часом моя місячна плапа хоч сьак-так виспарчає на удер-
жання родини. Що-ж маю робити? Правні
дороги для мене замкнені, сам устав пхає
мене на неправні. Я знаю вас як чесну
дівчину і не повинен би користати з ва-
шого сумного положення. Але я знаю, що
те положення безвихідне і для того ду-
маю, що ліпше вам буде спатись моєю,
хоч нешлюбною, дружиною, ніж вічною
служницею своїх кузинок. Будемо жити
разом, будемо обходитися тим, що маємо,
а коли дослужуся вищої ранги, то ви-
ступлю зі служби і поді поберемося. Не
буду паїти перед вами, що це не легка
і не швидка річ. Але може трафитися
війна, я можу в ній відзначитися, і поді
діло піде краще. Міркуйте, як знаєте.
Скажу вам пільки про себе дещо. Я чо-
ловік простий, тихий, виріс у бідності,
привик до скромного життя і праці, і
коли правда те, що я чув про вас, то
мені здаєсь, що полюблю вас. Коли
зважешесь іти зо мною, то будьте в
суботу вечером з усіми своїми пакунками
на двірці залізниці. Я добуду вам білет.
На всякий спосіб у суботу вечером буду
ждати на двірці. Коли не прибудете—
ваша воля, я певно вам того не візьму
за зле. А коли прибудете, то до по-
бачення!»

Як бачите, я добре вивчила на пам'яті
той лист. Він і досі є в мене—єдина па-
м'ятка мого щастя. Читаючи його я чула,
щовся обливаюся рум'янцем, позновблідну.
Мене кинуло в дрож по прочитанню і я
не знала, що з собою робити, куди схо-

вати папір, куди йти і що думати. Мені пригадалося, як колись мама цілувала й пестила мене і вишукувала для мене щонайкращих і найбагатших женихів, а пізніше, коли я почала підроспати, все остерігала мене перед військовими. Мені пригадалися зачуті часом розмови кузинок про офіцерів, про їх неморальне життя, про дівчат, котрих вони удержують, а по якійсь часі проганяють і віддають на ганьбу, і мені страшно стало того листа, який я сховала на груди під корсеткою. Так і бачилось мені, що там заворушилася холодна гадюка. Але опісля погадала я про своє нужденне і безвихідне положення, про те, що й самі мої кузинки небагато б надумувалися, коли б перший-ліпший офіцер предложив їм те, що мені, — далі стало мені перед очима гарне, всміхнене лице мого офіцера, його м'який голос, привітливі рухи, а особливо його очі ясні, глибокі та щирі, і я вже поді почула, що не устоюся против цієї першої в моїм житті покуси, що піду туди, куди мене кличе надія хоч недовгого і дорого оплаченого щастя.

До суботи було ще при дні, але в тих трьох днях я майже нічого не думала про свою будущину. Я прожила ті при дні в якійсь ненастанній гарячці, в якійсь нестямі, в страсі й надії враз. А в суботу вечером, коли мої кузинки з батьком вийшли на прохід, я перебралася в що мала найліпше і зібравши свої речі в невеличкий пакунок, пішла на дворець залізної дороги, не оглядаючись, не кажучи нікому ані слова, і тільки вже з Пере-

мишля написала вуйкові лист, подякувала йому за хліб, за сіль, і сказала, що я пішла до нового обов'язку.

V.

Та що я буду нудити вас довгим оповіданням!

Офіцер мій був дуже добрий чоловік. За того півтора року, що ми жили разом, я не чула від нього злого слова. Після тяжкої школи, яку я пройшла у вуйка, він був для мене як сонішне світло й тепло. Приголубив мене, звільнив від тяжкої праці, дав віддихнути свободніше, говорив зо мною як з рівною, любив мене як сестру. За кілька неділь я віджила, прийшла до себе. Вийду, бувало, на місто—люде на мене оглядаються, а нераз чую, що їй шепчуть паничі: «Що за гарна панночка!» Офіцер посправляв мені убрання, і видно, що любив мене, бо вишукував тисячні нагоди, щоб зробити мені приємність: приносив дарунки, книжки, цвіти.

Одно тільки спалося не так, як я думала; ми не жили разом. Йому велено з причин службових жити в касарні,—ну, а я не могла там бути з ним разом. Винайшов мені квартиру—один покоїк гарний, мебльований; справувалась я в сусідки, жінки якогось ремесника, а він приходив до мене в вільні від служби часи, звичайно на ніч. Ми пили разом чай і розмовляли до півночі. Він оповідав мені про своє життя, про свою службу й її труднощі, про те, що діється в світі. Я сиділа, очей з нього не зводячи,

і, бачилось, була-б його слухала всю ніч. Цілий день сидиш сама, читаєш, шиєш у вікно глядиш, то й рада живому голосові людському. А він так гарно вмів оповідати!...

— Ромцю, ну розкажи-ж ти що про себе,—каже він бувало.

Я чула, що люблю його і в мені родилося бажання удержати при собі його любов, тож я не давала ніколи просити себе. Мені хотілося показати йому, що я не така дурна та неосвічена гуска. Я розповідала найменші дрібниці зі свого життя з тим гарячим бажанням, щоб заняти його, і нераз він слухає, слухає, та й почне цілувати мене, пригорне до себе та й каже:

— Бідна дитино! Чи те з тебе могло бути, як би доля була тобі всміхнулася!

Коли з часом вичерпалось усе, що я знала про своє життя, я розказувала йому те, що читала і передумала в день, і це також займало його.

— Нудно тобі, моє серденько—говорить він бувало,—та що вже діяти. Такі ми обоє бідні зійшлися. Ти думаєш, мені не лєтєтьсє нераз вухами моя служба? Потерпімо, Ромцю, ще пару літ, чей то якось инакше буде.

— Милий мій,—кажу йому на те,—хіба-ж я перед тобою жалуюся на нудоту? Мені не нудно. Я все собі знайду роботу, то чого мені нудитися! А коли подумаю, з якого пекла ти мене вирвав і яка я тепер щаслива, то нераз приходить мені в голову: господи, чи не замного це щастя для мене? Знаєш, я від малку привикла боятися щастя і все думаю, що за кожне

щастя прийде́ться відпоку́тувати, як за яку тяжку провину. Принаймні мені досі все так трафлялося.

В часі жнив йому прийшло́сь іти на маневри, і ми мусіли розстатися на пару неді́ль. Позаплачував він за мене все і прощаючися не казав нічого, як тільки: «Не забудь за мене, Ромцю! Я тебе люблю!» Вірив мені, що я не зраджу його, хоч і не знав ще, що в мене був плід його любови. Я від кількох днів спостерегла це і не хопіла йому нічого казати, але тільки тепер почула вповні, як дуже я люблю його. На його слова я розплакалась і повисла на його ший, цілувала його уста й очі, не можучи нічого промовити як тільки:

— Милий мій!... Любий! .. Золотий!...

Скучно було по його від'їзді. Духопа в місті, порох. Вийду́ було за місто, над Сян, сяду на березі десь у такім закутку, щоб мене ніхто не бачив, та й цілими годинами дивлюсь на воду.

Ой, сяду я на шпилечок—

Та рине вода, рине...

Ой, і не дайте мене за нелюба...

Та нехай він загине!

Сі слова і мелодія так і снують́ся мені, по голові, коли під моїми ногами мерехпить та ковзається хвиля за хвилею, без кінця і спочинку. І думається мені бувало: що це таке—вода? Для чого вона мусить усе бігти? Відки її там у горах стільки набірається? Не раз мене так і манило щось кину́тися в її таємничу, кришталеву глибину. Під мною звільна плавали грубі, червонопері клені,

увивалися срібні уклії¹⁾, ліниво в глибині дрімали товсті коропи, та вигрівалася на самім беріжку пажирлива щука, простягшися непорушно, мов поліно, і я думала, що там у воді і життя і порядки мусять бути далеко ліпші, сумирніші, ніж у нас. А инколи задивлюся було на хвилі, і мені бачиться, що й ціле життя наше, з усім його горем, з усіми радощами й надіями—не що инше, як ось така хвиля. Одна блискача, друга мутна. Одна шумить і клекоче, друга тихо, ледве чутно, сковзне по поверхні і пропаде безслідно. Чи-ж не таке саме й життя наше? І хотілось би мені не раз кинути в ті кришталеві хвилі, пірнути в них і розплисися. І то не з біди, бо я тоді не бідувала. Від'їзжаючи він лишив мені дещо грошей, заплатив за хату і справу, а які-ж крім цього мої видатки? І про будуще я не думала. Я чула за собою опору—його, і бачила тільки одну ціль перед собою, щоб удержати при собі його любов, осолодити його життя. І коли часом мені хотілося пірнути в опих чистих хвилях, то тільки з якогось неясного почуття, що там було-б мені якось дуже спокійно і любо, що я плила-б кудись вічно без власної волі і думки, гоїдалась на хвилях і не потребувала-б ані думати ані дбати ні про що.

Але ось минув місяць, скінчилися маневри, він повернув утомлений, запилений, обшарпаний, але здоров і веселий. Прийшлося мені добре попрацювати, щоб привести до ладу його білизну і убрання, але

1) Клень, уклія—риби.

праця та була для мене правдивою розкішшю. Він одержав кілька днівний урльоп¹⁾ для спочинку і весь час просиджував у мене. Ми ненастанно розмовляли, оповідали собі про своє життя в розлуці. Він розказував, що бачив цісаря і що цісар навіть похвалив його за мудре виконання якогось маневру. Ми радувались обоє, бо цісарська похвала багато значить і при авансі²⁾. Кілька разів ми ходили обоє на прохід, звичайно над Сян, на моє улюблене місце в лозах. Він справив собі вудку і ловив рибу, але звичайно не міг нічого зловити. Та все-таки ті дні були може найщасливіші в моїм життю. Сидимо опак обоє поруч, глядимо на поплавок і не говоримо нічого, а тільки чуємо близькість одно одного і знаємо, що одно за одно готове віддати все.

Ну, ну, не смійтеся! Бувають такі хвили в життю кожного чоловіка. Не конче тільки в книжках мусимо читати про них.

VI.

— Слухай, Ромцю! Мені дуже пити хочеться!

— І мені також — сказала я.

Ми вертали власне з проходу на Сян. Він уже від кількох неділь повернув до служби, але коли тільки мав вільний полудень, приходив до мене, я ждала його вже одіта і ми йшли на Сян.

— Знаєш що, зайдімо сюди до реставрації на пиво.

1) Урльоп — з німецького, відпуск.

2) Аванс — підвищення по посаді.

Мені чогось ніяково стало при тих словах.

— А може-б ліпше піти до дому і казати принести пива?—сказала я.

— Е, що то за пиво буде! Туп ліпше! Ходи лишень! Чи боїшся?

Я нічого не відповіла, хоч справді боялася не знати чого. Ми сіли при столі. Він замовив пиво. По хвилі підійшов до нас офіцер, його знайомий, проговорив до нього кілька слів, салютував ¹⁾ і пішов. Ще ми не допили пива, коли прийшов інший офіцер, присів коло нас, побалакав з ним і якось дивно впер очі в мене, при чім я завважила, що мій Олесь змішався. Офіцер устав, салютував і пішов. І ми також пішли. Олесь був якийсь сквашений, мов сам не свій.

— Милий мій!—кажу до нього,—тобі неприємно було, що той офіцер так уперто вдивлявся в мене?

— Дурень!—буркнув Олесь крізь зуби.

— Ні, любий, не говори сього,—сказала я.—Самі ми винні, що пішли до реставрації, де всякому вільно вдивлятися в мене!

— Як би ти була моя шлюбна жінка, то ніхто-б не посмів. А так... А й так він, дурень, повинен мати на стільки делікатності!...

Я чула, що в його груди кипіло і варилося, що гнів здавлював йому горло, і аж тепер пізнала, як сильно він полюбив мене.

— Милий мій,—кажу йому, коли ми прийшли до дому.—Заспокойся! Забудь про це! Я тобі скажу щось веселішого!

¹⁾ Салютувати—віддати по військовому честь.

— Що таке?— понуро промовив він.

Мене холодом обляяли ті слова і той пон і той погляд, яким він змірив мене, і я рада-б була взяти назад своє слово і лишити признання на ліпшу хвилю, але годі було. Я обняла його за шию, нахилила до себе його голову і шепнула йому до уха ті слова, котрі мене саму не раз наповняли якоюсь невимовною радістю і втіхою.

Його вони зовсім не врадували. Якесь нехіть і прівога, щось навіть немов обридження проблиснули в його очах. Страшенно заболів мене той погляд. Але і недобрый вираз його і біль у моїм нутрі тривали тільки хвилину.

Він прояснів, обняв мене, почав цілувати і розпитувати, як, що, коли. І мені було любо звіритися перед ним з тайною, про котру я досі нікому ані слова не сказала. І який він був милий, коли по якімось часі почав говорити про різні прибори, потрібні для ожидаемого гостя, і то так поважно, немов би той гість мав прибути завтра. І як сердешно ми обоє сміялися, коли я сказала йому, що такі прибори я вже вільними хвилями поприлагоджувала, такі й такі знайомости поробила, значить, йому тут нічим турбуватися.

Чудесно провели ми той вечір. Випили бутельчину вина за здоров'я будущего, жартували, навіть на спів зложилися голосами. Але я почула, що від того часу з ним зайшла якась зміна. Часто бував понурий, мов згрижений. Нераз серед розмови вривав на півслові, немов туманів

або шукав розблуканих думок. А про своє життя в касарні, про свої відносини до інших офіцерів ніколи ані слова. Навіть просив мене, щоб його ніколи не питати про те. З того я доміркувалася, що мусів мати якісь неприємності, і мучилася тою думкою, що може це все із-за мене.

І так між нами звільна почала залягати темна хмарка. Кожне з нас мало якусь гризоту, котрою боялося чи не хотіло поділитися з другим. Одно тільки в'язало нас — думка про майбутнє життя. Ми розмовляли про нього як про щось, що вже єсть, бігає, гомонить і сміється, любувалися ним, турбувалися, щоб де не вдарилося, не впало, не перестудилося, обговорювали, що треба буде змінити квартиру, прийняти служницю, міркували, скільки це буде коштувати. І з усього того я бачила одно, що він мене любить, і почувала ще більшу вдячність і любов для нього.

Надійшла зима, і він знов почав рідше бувати в мене. Служба зупиняла його. Не раз бувало так, що й цілий тиждень не міг явитися. Я познайомилася з кількома сусідками — жінками ремісників та зарібників, бо до «пань» урядничок та професорок*) боялася підходити, чуючи, що могли б мене віліпхнути. А серед тих темних і бідних жінок я знайшла більше щирости і поради. Я спірбувала навіть через них перепитувати за деякою роботою, щоб заробити що-будь на удержання своє і своєї дитини. Я вміла шити і брала шиття до дому. Далі через одну

*) Професорка — учителька.

служницю, що usługувала в одного професора, мені трапився добрий заробок — переписувати на чисто якусь книжку, що той професор сам написав. Я пишу гарно і швидко, і присівши твердо до роботи, за два місяці заробила щось п'ятдесят ринських. Олесові я нічого не казала про свої заробітки; боялась, щоб він не прогнівався. Довідався однак по якійсь часі, мабуть від того самого професора, взяв мене на екзамен і розвідавши все, нічого не сказав, тільки поцілував в очі і опісля, якось сумно замислившись, прошептав: «Бідне дитя!»

В маї нарешті я родила. Дитя було гарне як ангел, але мені було не весело, гляючи на нього. Аж тепер я почала думати над своєю будущиною і будущиною своєї донечки. Що з неї буде? Чи те саме, що з мене? І я, що досі нераз богу дякувала за своє щастя, раптом почула якусь невимовну тривогу. Боже мій! І що-ж таки я на правду? Удержанка і більше нічого! Чи щиро чи не щиро говорить Олесь про свій будущий аванс, про намір одружитися зо мною, а все таки тепер справа через це не змінюється. Тепер я зрозуміла милосерні погляди, таємні зіпханя та похитвання головою моїх сусілок, білих зарібницьких жінок, зрозуміла ті уривані слова, коли річ зайшла про Олеся, ті шептання, коли в хату ввійшла яка нова сусідка, ті тисячні дрібниці, котрі хоч і не були призначені на те, щоб мене шпигати і ранили (ті жінки дуже добре розуміли моє положення, бо більша часть із них

і сами перейшли через нього в своїй молодості, па все-таки дуже боліли і смутили мене.

Олесюві я нічого не говорила про свої муки, бо і по що? Коли він мене любить — думалось мені, — то певно й сам так само мучиться, а коли ні, то не варто, А він справді мучився. Маленьку нашу цілував і милував як мати, не як батько, і часом я бачила, що коли дивився на неї сплячу, то слізи наверпалися в нього на очі. І що мені було йому говорити? Оставалося тільки ждати і бути перпеливою.

VII.

По трьох місяцях наша дівчинка вмерла. Олесь зачав рідше бувати в мене. Ліпні марші, далі маневри, далі знов якась служба — цілими тижнями, а далі й подовше не бував у мене. Наші стрічі були холодні і короткі. Здавалося, що зі смертю дитини улетіло наше щастя і те тепло, котре давніше проймало нас обоє, коли ми були з собою. По маневрах він захорював і пролежав більше місяця. Написав мені, щоб я сиділа дома і не важилася приходити до нього. Що я виперпіла за той час!...

Аж на третім тижні я дізналась, що він мав поєдинок із-за мене. Ті офіцери, що тоді підходили до нас у респаврації, здибавшись з ним підчас маневрів (вони були львівські), почали розпитувати його про ту даму, що сиділа з ним, і чому він їм її не представив, і при тім сказали про мене щось такого, що Олесь визвав

їх обох на поєдинок. Отже одного він ранив, а другий ранив його, і то досить небезпечно. Се я дізналася від одного жовніра з його компанії¹⁾, котрого просто зачепила з вікна.

Я не могла довше витримати, побігла до нього. З тяжкою бідою я вимогла, що мене до нього допустили. Він лежав на постелі, блідий як крейда, помарнілий. Куля попала йому в груди і тільки дивним припадком не положила його на місці трупом.

Ридаючи, я припала до нього, цілувала його ноги і руки. І він розплакався.

— Ну, чого ти! Чого ти! — повторяв. Тут тобі не можна бути. Іди до дому, я тобі напишу.

Довго я не хотіла вступитися, аж коли прийшов доктор і сказав мені, що він буде здоров, але тепер ще потрібно йому спокою, я пішла.

Він не писав мені, але по кількох тижнях сам прийшов. З якою нетерплячкою, з яким неспокоєм я ждала його! Якими чудовими фарбами малювала собі першу стрічу з ним по тій страшній пробі, як твердо божилася, що все, все життя своє, працю і всі помисли віддам для нього! А коли прийшов і глянув на мене і мовчки сів на крісло — я відразу почула, що між нами все скінчене, що нам треба розстатися, що те, що далше буде, то буде тільки довше чи коротше прощання.

Прощання вийшло коротке. Він сказав мені зараз, що його аванс пропав тепер

¹⁾ Компанія — невеличка військова частина, рота

на довгий час і що його за кару перенесено до Араду—пильнувати військової тюрми, і що він за тиждень мусить вибиратися в дорогу.

Я вислухала його слів, як холодний стовп. Він почав потішати мене, говорив, що ніколи не забуде про мене, що буде писати мені,—але я знала, що й він сам попребує потіхи. Від'їздаючи він дав мені прохи грошей на життя і пару листів до своїх знайомих і радив пошукати собі якого обов'язку.

Я спродала дещо зі своєї гардероби і на разі не попребувала журитися життям, могла в крайнім разі переждати пару неділь, поки би щось добре трафилось. Але обов'язок трафився зараз, у того самого професора, котрому я переписувала книжку. Професор був добрий чоловік, але жінка його почала ревнувати мене до мужа і по двох місяцях, серед зими, я мусіла уступити зі служби.

Я кинулася до інших Олесових знайомих, до котрих мала листи, але знала стільки прикростей і сорому, що плюнула на все. Всі вони знали мою історію, всі ззиралися на мене, як на звіря, послали мене одні до других, щоб усі побачили ту «лайдачку», що звела і знищила «такого доброго і здібного чоловіка». Ті слова сказав мені при кінці один старий роммістр, до котрого мене також послано за обов'язком.

Після цього я вже дальше не ходила, а поїхала до Львова. Тут я зупинилася в однім жидівськім готелі і почала знов шукати якогось обов'язку. Але обов'язку

не було, грошей не спало, пару день я бігала як одуріла, цілий день опісля сиділа в отупінню в своїм покоїку, поки до мене не підійшов кельнер і не сказав мені кількох слів. Я останками крови вся почервонілася від тих слів, скочила мов на грані, але кельнер не вступався, я не втекла, не могла втекти нікуди від своєї долі...

Я не раз бачила, як галузка відірвана від дерева плине по воді, доки не попаде в крутіж¹⁾. І тут ще з разу пливе вона спокійно, описує далекі круги; але чим далі, тим круги вужчі, рух її швидший, поки течія не змеле нею і не кине в спінене гирло, де вона й пропадає. Чи винна гилька, чи винна вода, що так воно діється?...

Львів, 20 марта до 9 квітня 1890.

¹⁾ Крутіж—вир.

ЧИ ВДУРІЛА

Сцена.

Бідно, але з деякою претензією на ліпший смак, умеблований готелевий pokій. Ліжко, софа оббита червоним плюшем, стіл з цвітучими хризантемами в вазонику. З боку столик закинений фотографіями та малюваними картками. Єдине вікно заслонене червоною фіранкою, крізь яку просвічує сонце, кидаючи на ліжко червону квадратову пляму. В куті біля дверей умивальник, насупротив нього великий куфер ¹⁾ застелений барвистим коциком. ²⁾ Над столиком на стіні дзеркало. Кілька крісел, на однім із них жіночі сукні покиннені безладно, на другім мужеське пальто, елегантна паличка і циліндер.

Ю л і я н, молодий, вродливий панич, власне кінчить туалету перед дзеркалом, розчісує щіткою на голові рідке волосся і розкішні баки, підкручує вуси.

К а м і л я, вродлива brunетка, лежить на ліжку накрита ковдрою, скулившись, немов змерзла, і слідить очима його рухи.

З надвору долітає ненастанний туркіт возів і гомін вуличного руху, трохи пізніше гук дзвонів.

К а м і л я. Вже одягаєшся, блондиннику?

¹⁾ Куфер—скриня.

²⁾ Коцик—килимok.

Юліян (не обертаючися до неї, перед дзеркалом). Так.

Каміля. Хочеш іти геть?

Юліян. А вже-ж. Хіба не пора?

Каміля. А хіба пора? Ще дуже рано. Думаю, що ще нема шостої.

Юліян. Ну, шоста в червні, то вже зовсім не рано. Ади¹⁾, по тім світлі на твоїм ліжку можна пізнати, як високо вже сонце.

Каміля (зарігнулася). Яке дивне світло. Як кровава пляма.

Юліян. Це від фіранки.

Каміля (відкидає ковдру і встає з ліжка. На ній лише довга, біла сорочка). Душно! Сядь ще. Не відходи.

Юліян. По що сідати? Треба йти. І так забарився. Там десь мої турбуються, що мене цілу ніч дома не було.

Каміля (надягає на себе спідницю й кафтаник, весело). Га, га, га! Певно дадуть знати на поліцію, що десь дипина заблукалася. Хто би знайшов...

Юліян. Ти в дуже веселім настрою, а я ні.

Каміля. Осб сядь лишень (тягне його до себе на софу), побалакаємо... може я й тобі піддам веселого гумору.

Юліян (легенько опирається). Ні,пусти мене. Справді мушу йти.

Каміля. Але-ж хлопче! Шоста година в ранці! Куди ти підеш? Ще всі брами позамикані. Ще всі порядні люде сплять! Ну, обійми мене! Поцілуй мене! (Обіймає його). Так, як учора. Я-ж твоя жіночка, правда?

¹⁾ Ади—диви, дивись.

Юліян. Вчора була.

Каміля. А сьогодні вже ні?

Юліян. Що добре, того не треба за-
багато. За тиждень знов будеш.

Каміля (відвертається). Ти недобрий!
Не любиш мене! Серджуся на тебе.

Юліян. От і бач. Найліпше, я піду со-
бі, а за пару день ти пересердишся і
знов усе буде добре.

Каміля. Он як! Буде добре? А може
не буде? Може я не захочу?

Юліян. То як схочеш. Не захочеш ти,
то захоче друга, третя, котра будь. Хі-
ба мало вас таких? (Надягає сурдут).

Каміля (зіскакує як ужалена). Нас... та-
ких! Ах, правда... Ха, ха, ха... Твоя правда.
Я не маю права хотіти.. І знов буде добре.
(Наближається до нього, тихіше). Слухай, Юль-
ку, та невже ти так таки зовсім, ані
крихітки, ані дрібочки не любиш мене?

Юліян (протирає хусткою цвікера, ¹⁾ спокійно
дивиться на неї.) Слухай, Каміля. Не розу-
мію тебе. Чого тобі треба від мене? Це
ти вже не перший раз заговорюєш із цієї
байки. Знаєш добре, хто ти. Знаєш, що я
твій гість. Прийду, зроблю, що треба,
✓ заплачу, що належиться і піду. Коли при-
ходжу, люблю тебе як голодний пеплу
справу або чарку горілки. А коли голод-
ний насипиться і нап'ється, то яке йому
діло до тих комплетів чи клісок? Запла-
тив і йде собі геть.

Каміля (хапає його за руки і силкується
заглянути йому в очі). Господи, який ти ро-
зумний! І де ви такі розумні паничі бере-

1) Цвікер—пенсне.

пешся! Коплетка, чарка горілки — і дівчина, це зовсім все одно. Ця смакує так, та так, а он та он як. Посмакував, а до решти йому байдуже. А може та жива коплетка має серце? Може в тій чарці — жива кров? Може в неї є якийсь чуття, якісь бажання, якісь... ха, ха, ха!.. якісь ідеали?

Юліян (злегка викидає свої руки з її рук, байдужно). Па¹⁾, кіцю! (Цілує її в уста.) До побачення. Ти починаєш уже зовсім пусте балакаєш. Я не маю часу слухати твоїх випребенків.

Каміля (обхоплює його руками за шию). Юлечку! Любий мій! Не йди ще! Хіба-ж ти не бачиш, як я тебе люблю? Дуже, дуже люблю! Хіба не бачиш, що я без тебе жити не можу?

Юліян. Ха, ха, ха!

Каміля. Не смійся, соколе мій! Хіба це смішно?

Юліян. Ха. ха, ха! А вже-ж смішно.

Каміля. Чого смішно?

Юліян. Хіба-ж не смішно? Так як коли-би чоловік по шию в воді стояв і кричав: «Пипи! Пипи! Гину зі спраги!»

Каміля. Не в воді, а в калюжі! В калюжі, соколе мій, у багні. І спрага мучить мене... за крапельиною чистої води... чистої любови... за крапельиною надії на якийсь вихід із цього життя. Юлечку, мій любий! Не відвертайся! Порадь мені! Вирви мене з цієї калюжі. Або хоч покажи мені дорогу... зроби надію... одури мене надією хоч на день... хоч на хвилю.

¹⁾ Па — прощай.

(Пригортається до нього). Ти не знаєш, яке тяжке, яке страшне моз життя! Не знаєш, які думки нераз напосідають... Ні, я не буду оповідати тобі... Я знаю, в тебе серце м'ягке, добре. Юлечку, зглянься на мене!...

Юліян (схрещує руки на грудях і глядить на неї з гори). Знаєш, Каміля, з різних ролей, в яких я бачив тебе, ця найменше вдашна і найменше тобі до лиця. Ліпше покинь грасти цю комедію. Бувай здорова! (Хоче йти).

Каміля (забігає йому дорогу, хапає його за руку). Ні, спій! Зажди ще хвилину. Я-ж мала тобі щось сказати... щось дуже важне... дуже цікаве...

Юліян (сердито). Ну, що таке? Кажи скоро.

Каміля. Скоро? Чому скоро? Чого квапитися? Ходи сюди! Сядь. (Садовить його на крісло). Дай сюди капелюх і палицю. (Бере і кладе на бік). Так. А тепер слухай!

Здалека чути голос дзвонів.

Каміля. Га! Чуєш? Дзвонять.

Юліян (байдужно). Та й що з того? Дзвонять на утрени, бо сьогодні неділя.

Каміля. Неділя? А копрого сьогодні маємо¹⁾? (Біжить до стінного календаря). О, я ще від четверга не заглядала до календаря. То сьогодні неділя? А так, учора була субота. (Віддирає картку за карткою). Господи!

Юліян. А там що таке?

Каміля. Святої Агапи.

Юліян. Ну, та й що з того?

¹⁾ А яке число, яка дата сьогодні?

Каміля (тягне його за руку до календаря).
Ади!

Юліян. Червоно підкреслене. Ну, та й що з того?

Каміля. А знаєш чому?

Юліян. Можуть бути сотні причин.

Каміля. Одна! Одна! Це роковини
✓ смерті моєї матері. Сьогодні рік, як раз рік! (Кидається йому на груди і ридає). Юлечку! Серце моє! Я не пережию сьогоднішнього дня!

Юліян (відсторонює її). Ну, справді, з побою сьогодні щось не теє.. Кожна дрібниця дразнить тебе. Найліпше я піду собі, а ти заспокійся.

Каміля (з тривогою держить його за руку). Ні, ні, ні! Не покидай мене! Тепер у тій хвилині не покидай!

Юліян. Але-ж я мушу йти! Там десь моя мама турбується... жде мене...

Каміля (видивилася на нього, випріщивши очі). Твоя... мама? Хіба в тебе є... туп... мама?

Юліян. А вже-ж.

Каміля. А ти казав мені...

Юліян. Е, що я тобі казав! Чи одно кажеється при таких okazіях! Хто-би там усьому вірив. Оп і ти скільки всякої всячини набалакаєш, а про те...

Каміля. Думаєш, що брешу?

Юліян. Розуміється, що брешеш. Твоє ремесло на брехні фундоване¹⁾.

Каміля (хапається за груди). Господи! (Перемагає себе). Ну, п'як, твоя правда... Звісно, іноді збрешеш... не можна без того. Лише перед одним, соколе мій, пе-

¹⁾ Фундоване—збудоване.

ред одним досі я не збрехала ані словом, ані помислом.

Юліян. Перед ким?

Каміля. Перед тобою.

Юліян (іронично кланяється). Mille merci, mademoiselle!

Каміля. Не кпи! Не смійся! Я правду говорю. Ох, як би ти знав, яку наболілу правду! Але ні, я не про це хотіла. Слухай! (Бере його за руку). Любий мій! Сьогодні роковини смерти моєї матері. Сьогодні рік я ще була чиста, неतिकана—як кажуть: чесна. Брехня! Хіба я сьогодні нечесна? Ні, сьогодні я нещаслива, втоптана в болото, погорджена, спроституована, але в душі, в сумлінню я чесна—слухай, Юльку, я чесна так само або й ще більше, як була торік, при смертній постелі моєї мами.

Юліян. Що-ж, це дуже гарно. Хоч сама собі скажи комплімент, коли ніхто інший не каже.

Каміля (не вважаючи на ці слова). Сьогодні, коли ти тут, зі мною, ти, якого я одного полюбила з усієї пої юрби... моїх гостей... слухай, Юльку! Сьогодні... при тобі... на пам'ять моєї бідної матусі я хочу бути ще раз, раз у житттю такою чистою, тихою, доброю, побожною, як була під її крильми. Ах, любий, ти не знаєш, яка вона була гарна, добра, сердешна, яка чесна, не з тою фальшивою чесноною, що дбає про зверхній блиск... (Уриває, забувається, нараз скрикує). Мамочко моя! Невже ти бачиш, до чого дійшла твоя єдина улюблена дитина! (Затулює лице руками і тихо плаче. По хвилі). Та ні, дарма!

Що спалося, вже не відстанеться. (Знов хапає його за руку і довго, пильно вдивлюється в його лице). Який ти гарний! Який ти добрий! Юлечку, життя моє! Глянь на мене так ласкаво, так м'ярко, як ти це вмієш... Отак, за серце хапаючи, тим любим поглядом. Будь добрий зі мною сьогодні... хоч на годиночку. Я сьогодні вавоє, ні, сто раз нещасливіша, як що-дня. Чую себе на ново пою бідною, опущеною, са-мітньою сиротою, якою почула себе вперве, коли з нашого дому винесли мою бідну маму і зараз потім магістрапсвкі урядники позамикали і запечатали всі покої, а мене прогнали в світ без мило-сердя. Той самий глухий жах переходить мою душу, як поді. Юлечку мій! (Тулиться до нього). Полюби мене хоч крихітку! Зглянься на до мною! Захисти мене!

Юліян. Чого власливо хочеш від мене?

Каміля (зблизька вдивлюється пильно йому в очі, шептом). Знаєш... оженися зі мною.

Юліян (відпихає її). Чи ти вдуріла?

Каміля. Ну, не хмурся! Ну, не сердься! Хіба я що злого сказала? Глянь на мене! Хіба я не гарна? Не молода? Не здорова? І люблю тебе! Юлечку! Клянусь тобі, не знайдеш ніколи другої, щоб так любила тебе. І вдячна тобі буду до смерти... мо-литися буду до тебе... бо ти будеш моїм спасителем... Ну, слухай! Що тобі шко-дить?

Юліян (зривається з крісла). Ні, ти справді одуріла сьогодні! Невже ти справді думаєш, що я міг-би...? Я, доктор прав, що мушу дбати про опінію загалу, і я міг-би женитися з такою...

Каміля. Але-ж слухай... Не зараз... І власпиво чому-ж би ні? Ти маючий, не потребуєш ніякої ласки, можеш жити, де захочеш... А в тім... дай мені найменший промінчик надії, і я покину це життя...
✓ візьми мене за служницю до своєї мами, побачиш, яка я буду добра.

Юліян. Усе те дурниці, дитино! Фантазії. Ти добра на тім місці, яке займаєш, а на іншій то ще хто знає, як-би було. Бувай здорова.

Каміля (забігає йому дорогу). Ні, ні, ні! Не йди ще! Не відходи такий сердитий! Боже мій! Як я маю просити тебе? Як маю говорити до тебе? Я-ж бажала-б усе своє серце виложити перед тобою—отак як на тарілці...

Юліян. Не апетитний кавалок!

Каміля. І все не те! Все не те говориться, що хотілось-би! Слухай, Юлечку, там дзвони вигравають. Ранішнє богослуження йде. А я хотіла-би сьогодні бути такою чистою, невинною, як була перед роком, хотіла-б чути при своїм боці когось, хто мене любить, хто мене шанує, хто готов захистити мене. Юлечку! Нічого не хочу від тебе! Забудь усе, що я перед хвилиною говорила тобі! Відки-ж я приходжу до того, щоб зав'язувати тобі вік, затроювати тобі життя своєю минувиною? Ні, ні, це в мене гарячка.. Лиш одного, одного прошу тебе. Подожди хвилинку! Осб я зараз уберуся... Ще маю пуп на дні куфра своє жалібне убрання... Те саме, в яким проводила свою матусю на кладовище. Осб подожди, я зараз!.. (Хоче відімкнути куфер).

Юліян. Не розумію. Пощо та маскарада?

Каміля. Лише підожди! Не втечеш? Я за хвилиночку! (Відмикає куфер, перекидає в нього все і видобуває чорну сукню і інші часті жалібної туалети). Ось бачиш! Я зараз убе-
руся! (Сквапно починає одягатися).

Юліян. Але пощо? Що це має значити?

Каміля (перед дзеркалом). Зараз! Ось заразісінько. Це дрібниця... Для тебе дрібниця. Надіюся, що цього не відмовиш мені. Адже ти добрий, любий мій хлопчик. Любиш Камілю, правда? Не відмовиш, не відмовиш!

Юліян. Але що таке?

Каміля (стає перед ним уся в чорному, з густим велбоном ¹⁾, спущеним на лице). Ади! Правда, прилично? Ніхто не пізнає мене. Не можу скомпромітувати тебе. Правда? Ну, подай мені руку. Отак. (Бере його руку і вкладає за свою). А тепер ходімо.

Юліян. Куди?

Каміля. Проведеш мене отак до костела. Я помолюся, а ти постойш, підожде-
ш на мене і проведеш мене знов потім назад додому. Це-ж недалечко.

Юліян. До костела? Найлюднішою площею? В неділю? Ну, це ти пусте вдумала!

Каміля. Не хочеш?

Юліян. Не хочу і не можу.

Каміля. Але-ж це недалечко! Ніхто мене не пізнає.

Юліян. Але мене пізнають! Почнуть питати: що це за дама?

¹⁾ Велбон—вуаль.

Каміля. І що з того? Хіба тобі велика річ сказати: наречена або сестра мого приятеля, або хто? Хіба тобі першина брехати?

Юліян. Не хочу.

Каміля. Юлечку! Прошу тебе! Така мала дрібниця. А мені буде на цілий рік, на ціле життя пам'ятка... І хоч хвилина ілюзії, що я ще чиста, непогорджена, рівноправна між людьми... Що хтось не соромиться прилюдно йти зі мною по вулиці, стояти обік мене в костелі... Юлечку, для тебе це нічого, а для мене—ціле життя... цілий змісл життя! Не відмов мені цього!

Юліян (випягає свою руку з її руки). Ні, цього не буде. Там у костелі тепер моя мама, мої сестри. Мався-б я зпишна¹⁾, як би вони побачили мене під руку з чужою дамою.

Каміля. Та брешеш, брешеш! У тебе тут нема ані мами, ані сестер! Ну, скажи, признайся, чому не хочеш зробити мені цієї маленької прислуги?

Юліян. Бо не хочу! Просто не хочу за-для тебе компромітуватися. Не хочу за-для тебе брехати... Не хочу йти з тобою по вулиці, ані стояти біля тебе в церкві, та й по всьому.

Каміля. Але це-ж така дрібниця! Що за компромітація! Пів години часу! А для мене—боже, як би ти знав, яке добродійство ти зробиш для мене!

Юліян. Слухай, дівчино! Ти зовсім одуріла. Чого ти чіпаєшся мене з такими

¹⁾ Зпишна—з польськ., гарні.

глупими ідеями? Раз тобі сказано, що нічого з того не буде, то й годі! Бувай здорова! (Відвертається).

Каміля (стає в дверях, відкидає на бік вельон). Ах, так ось який ти! Навіть такої дрібниці не хочеш зробити для мене! Такого мізерного знаку, що вважаєш мене людиною, а не лише кусником живого м'яса! О, тепер я розумію тебе. Ти без серця! Ти самолюб! Іди! Не хочу більше бачити тебе! (Відкидає його руку).

Юліян (розлючений). Малпо! Як ти усмієш! На тобі за це! (Б'є її в лице). Щоб знала, з ким говориш! (Відходить).

Каміля (обом руками хапається за вдарене лице. Хвилю стоїть німа, мов приголомшена, потім скрикує нервово). Мамочко моя! Мамочко! Бачиш, до чого я дійшла в роковини твоєї смерті! (Запирає в собі дух і надслухує при дверях). Пішов! Пішов!.. Ні, не можу, не можу довше! (Заломлює руки і бігає по покою). Мамочко! Поглянь на свою доню! Візьми мене до себе! (Знов надслухує при дверях). Пішов! І не вернувся... не вернеться більше! І не треба. Пощо? Але я? Що зо мною? Дзвони грають... До церкви кличуть... Не до церкви, а до мамі... До мамі! До мамі! Мамочко! Біжу до тебе! Любий мій! Зажди! Пішов! Е, ні, я тебе догоню, я буду швидче! (Скаче на вікно, відчиняє його і кидається вниз. За сценою чути короткий, різкий крик, потім глухий стук).

Заслона спадає

Львів, д. 4-5 липня 1904 р.

ЯНДРУСИ ¹⁾

— Владку, Начку, куди вас чорти носять?

— Лізе один з другим, як лелвом-полелвом.

— Свинпухи! Кажуть, що о першій будуть на місці, а оце вже швидко другого битимуть²⁾.

— Дати їм у карк по разу, нехай учаться додержувати слова.

— Споневіряти їм фронт³⁾!

— Закобзати їх по-під щєблі⁴⁾!

— Заїхати їм між липки, щоб їм аж Войтко закапував⁵⁾!

Такі окрики і делікатні вказівки чути було з великої, галасливої громади вуличних дітей на одній із малолюдних вулиць Львова з полудня одного гарного осіннього дня. Діти прирадили власне

¹⁾ В жаргоні львівських вуличників — хлопці. (Ів. Фр.). Наші «пацани» (Ред.).

²⁾ Значить, буде бити друга година. (Ів. Фр.).

³⁾ Набити по пиці. (Ів. Фр.).

⁴⁾ Поштуркати по-під ребра. (Ів. Фр.).

⁵⁾ Ударити їх між очі, щоб їм аж місяць засвітив. (Ів. Фр.).

цього дня зробити собі спільний прохід на Пелчинські «гори» — на тернівки, печериці, глогові ягоди, при нагоді також на каріпоплі, морков, бруков, якої можна було «намухрати»¹⁾, з сусідніх засаджених піль. У Волецькім ліску мали розложити вогонь, пекти картоплі та гриби. Загалом увесь пополудень, проведений на свободі, серед багатой осінньої природи, по словам головного ватажка Стефка, недавно прогнаного з варштату столярського термінатора²⁾, мав бути «приємний, як сто чортів».

Діти посходилися вже година тому назад, але не вирушали, не вважаючи на налягання де-яких надто нешерпливих. Стефко, хлопчак уже майже під вусом, що держав провід над усею цією громадою виключно на основі своєї переможної фізичної сили, зупиняв галасливу «голопу», допоки не зберуться всі учасники задуманої прогульки. Особливо були йому потрібні Владко й Начко, два брати близнюки, підростки в віці по десять літ, відомі за-для своєї зручності та швидкості в ногах. Ніхто з усеї компанії не вмів ліпше від них упоратися в огороді чи серед овочевих дерев, не здавав зручніше втікати перед погонею, користати з найнезначніших і зовсім несподіваних криївок і вертати з бо-гатшою добычею. Тим то й не диво, що в очах Стефка, який на весь цей похід дивився чисто з практичного погляду, Владко і Начко були неминуче потрібні

1) Накрасти (Ів. Фр.).

2) Термінатор — учень в ремесника.

учасники і що він волів цілу годину видержати на місці своєю нетерпливу «га-лайстру», ніж вирушати в поле без них.

Нарешті дожидані показалися на закруті вулиці, і їх привітано градом погроз, докорів та жартів.

— Де-ж ви, бахурня, так довго сиділи в дідька?—запитав їх Стефко, коли вони порівнялися з компанією.

— Мусіли ждати на обід. Войцехова рано була десь там на хрестинах, вернула аж о одинадцятій і то вже під доброю дапою¹⁾. То насамперед поки нас обох набила, потім поки висварила з чоловіком, потім поки розпалила огонь і зварила бульби до борщу, то й перша минула.

— А за що-ж вас била?

— Або я знаю!—відповів байдужно Владко.—Це вже в неї щоденна встанова. Каже, що без її бухняків і різок ми не росли-б зовсім.

— А сьогодні—докинув Начко, лише блискучими оченятами зраджуючи свій внутрішній сміх,—то вже, бігме, не знаю, за що ми дістали різкою, чи за котя²⁾, чи за молоко?

Вся компанія вибухла голосним сміхом.

— Як то, чи може котя виїло молоко?

— Е, де там!—спокійно відповів Владко.—Котятище захорувало на живіт, мабуть від тих гнилих огірків, що ми ними нагодували його вчора. Радимось сьогодні рано оба: чим би йому допомогти, бо шкода, як би холера здохла. Каже Начко:

¹⁾ Підохочена, на підпитку. (Ів. Фр.).

²⁾ Котя—кошеня.

Тут нічого не допоможе, хіба тепла мінеральна купіль». — «Ба, а де-ж йому у дідька взяти того мінералу?» — кажу я. А Начко каже: «А молоко хіба не мінерал?» А я кажу: «Та вже мінерал, чи не мінерал, але то певне, що воно помагає на живіт, особливо коли тепле. Сама Войцехова не раз говорила». А наша Войцехова, знаєте, має грайзлерню¹⁾, то й молока що-день купує грубий гладущик²⁾, спарить і продає по півкватирці³⁾. І сьогодні так само. Спарила те молоко, відставила на бік, а сама забралася і пішла на хрестини, а свого глухого Войтка посадила в склепику, нехай продає. А нам тільки того й треба було. Зараз ми хоре котя з печі, посмотріли йому живчик — овва, кепсько! Неодмінно треба лічити. Ану, взяв Начко за хвостик, я за голову, — копятище вам лише лапки розставило і тихо. Питаю я Начка: «А що, Начку, чи помалу занурювати, чи відразу?» А Начко каже: «Хто знає, може це наврочено, то треба відразу, щоб перелякалося, то й уроки перелякаються і впечуться». Думаю собі: «Має рацію». Як вам шубовснено легесенько котя до молока, як котя відразу не м'явкне, мов скажене, як не вхопить мене пазурами за руку, я як не перелякаюся і не стріпну рукою, а моє копятко все й запонуло в молоці, лише Начко держав за хвостик. Подержав хвилечку, поки бульки йшли, витягає, а

1) Склепик-крамниця з віктуалами (харчами) і всякими річами для щоденного вжитку. (Ів. Фр.).

2) Гладущик — горщик.

3) Півкватирка — півкварта.

копярва вам зовсім гола як бубен і напухла як бочка, лише пара з неї бухтить. Розумієтьсся, що не жива, бо молоко, пся кість, було ще майже кипуче, так що вся шерсть із нього облізла і лишилася в горшку. «На маєш!—кажу до Начка,—оце-ж ми й видохпорували копяпище!», —«Е,—каже Начко,—байка копяпище, але що буде з молоком?»—«З молоком,—кажу я.—Іди, дурний, що має бути з молоком? Молоко стара процідить і продасть по півквапирці, але копярви шкода». Почали ми сваритися, чого більше шкода, чи молока чи копяти, і пішли на суд до глухого Войцеха. Але поки ми йому витолкували, в чім діло, аж ось прийшла й Войцехова і побачила, що ми нарobili.

Це Владкове оповідання, виголошене зовсім невинно і навіть подекуди папечично, від початку до кінця викликало ненастанні вибухи сміху в усій компанії... Стефко аж за боки хапався. Навіть Начко, стоячи з боку, всміхався добродушно не спілвки з самого оповідання, скільки з радості за-для успіху брата, який серед усіх вуличників мав славу дуже забавного оповідача.

— Ну, що-ж,—запитав Стефко, насміявшись досита,—розсудила Войцехова вашу суперечку?

— Та ні,—відповів Владко майже з плачем.—Набити нас, що правда, набила порядно, але на Начкове запитання, за що власливо нас б'є, за котя чи за молоко, дала йому по гамалику та й на тім кінець. Але я все гадаю, що їй більше шкода копяпища, бо молоко стара чарівниця

справді процідила, певно ще сьогодні продаватиме.

— Ото стара чарівниця! — залунали довкола окрики дітвори. — Адже це хороба, не молоко.

— Овва, не бійтеся! — відповів уговкуючи їх Владко. — Знає вона, що робити. Молоко ще раз переварить, змішає з чистим пів на пів і ніхто й не пізнає, що в ній хоре копятище варилося.

Всю компанію безмірно забавило це оповідання. Серед голосних сміхів і жартів рушили всі під проводом Стефка до цитаделі, повторяючи між собою різними способами і з різними додатками Владкову повість про «копярву» та її оригінальне лічення. Тільки автори того веселого оповідання, Владко й Начко, не приймали участі в загальній веселості. Вони йшли на чолі повариства, по обох боках Стефка, пильно вислухуючи плану кампанії, який він уложив на сьогодні і в яким на них припадали важні ролі.

— Знаєш що, Владку, — мовив Стефко нахилиючися направо, — ти підеш отам на картофлі. — А ти Начку, — туп Стефко нахилився наліво, — підеш на бруков.

— Ні, — відповіли оба одним голосом, — ми підемо оба разом.

— Але в такому разі лишимося без брукви! — скрикнув Стефко.

— Чорт бери бруков! Картофля старша від брукви. А коли тобі так хочеться брукви, то йди сам або пішли кого.

— Кого туп післати, коли все це такий дріб'язок, а до того такі нездари! Найліпше було-б, як-би так один із вас...

— Ні, про це нема що говорити, — рішучо заявив Владко, — я без Начка нікуди не піду.

— І я без Владка сам не рушуся.

Стефко знав не від сьогодні про цю дивну дружність обох близнюків, які, бачилось, тільки оба враз пворили одну цілу особу, одного зручного, догадливого та веселого хлопця, а розлучені хоч на хвилю прапили своєю веселістю, робилися якимись неспокійними, розсіяними, і недогадливими. Він іще раз пробував намовити їх, щоби розлучилися цього разу, бо йому дуже хотілося брукви, а сам був занадто великий боягуз, щоб відважитися в білий день на крадіж.

— Правдиві з вас Лелвом і Полелвом ¹⁾, — мовив Стефко, плещучи їх обома руками по плечах. — Ніяким світом вас не розлучиш.

— І не треба, бо ми один без другого ні на що не здалі.

— Про мене йдіть оба разом, — мовив Стефко, не знаходячи на це ніякої відповіді. — А з бруквою то вже ми якось дамо собі раду.

З шумом і галасом перебігла громадка обдертої, босої та замурзаної дітвори через греблю Пелчинського ставу і розсипалася по корчах, що де-не-де покривали сумежні горбики.

Ожили сугорби від частих криків, вигуків та проклять, що дуже неприродно звучали в дитячих иноді устах. Але що-ж, львівська вулиця, це іпакож свого рода школа, де тон і словар для всіх однаковий і обов'язковий.

¹⁾ Лелв і Полелв — мітичні близнюки, нерозлучні.

— Владку! Начку!—гукав Стефко, видряпавшись вже на верх горбика, з якого міг вигідно оглянути сусідні поля.

Владко і Начко були вже біля нього.

— Ну, що, знаєте вже, куди маєте йти?

— Знаємо, знаємо.

— А уважайте гаразд! Там є й кукуруза.

— І кукурузи наламаємо.

— Тільки треба кляво шпанувати¹⁾, бо в кукурвзі може кимати жолоб²⁾, по щоб вас не заскочив.

— Не бійся, ніщо нам не станеться!—скрикнули брати і побравшись за руки пустилися чвалом по спохові горбика в напрямі до поля.

— А знаєте, куди йти потім?—кричав за ними Стефко.

— Знаємо, знаємо! До Волецького ліска,—скрикнули в відповідь йому хлопці і швидко сховалися в грядках засаджених високою кукурузою. Немов у воду канули в гущавину супої, шелестячої зелені.

Стефко довго придивлявся з гори, чи не побачить хоч якого сліду їх, але даремно. А проте поле, засаджене кукурвзою, зовсім не було таке широке, бо обіймало ледве десять грядок. А далі за кукурузою йшла ширша смуга картоплі.

— Де ті відміни могли підітися?—муркотів сам до себе Стефко, даремно силкуючися своїми міщанськими, підсліпуватими очима здалека проникнути в гущавину кукурузи.

¹⁾ Добре глядіти. (Ів. Фр.).

²⁾ Може лежати хлоп. (Ів. Фр.).

— І що там гуздраються так довго? Чому не копають картофель?

Але в тій хвилі перервав пасмо своїх думок і аж у долоні плеснув здиву. На протилежнім кінці картопляної нивки з посеред високих рядків і напів висохлої напини мигнула йому чорна, обстрижена голова одного з братів.

— Чи бачиш їх! Бухацькі¹⁾ душі! — скрикнув Стефко пронятий подивом. — Я думав, що вони ще в кукурузі, а вони вже все картоплисько спліндували. Ну, не хопівби я слухати того, що зашіврає жолоб²⁾, коли на своїй ниві побачить сліди їх роботи.

Та в тій хвилі пасмо Стефкових міркувань іще раз було перерване зовсім несподіваним робом. Із посеред кукурузи вихилилася кремезна, плечиста постава господаря і відрізала братам відворот. Запізно було ховатися, бо власний пошук гукати:

— Тримай! Лапай³⁾ злодіїв!

— Тримай! Лапай! — почулося в відповідь на цей окрик із різних сторін, із сусідніх нив, де працювали господарі та господині, а також із многолюдного тракту, що вів зі Львова на Вільку. Тікати туди, це значило бігти в пастку, де кожної хвили могли їх зловити. Хлопці завагалися.

— А пуп ви мені, ппашки! — заревів господар, наближаючися до братів з розпростертими навхрест руками, як хазяйка, що хоче зловити нараз дві курки.

¹⁾ Злодійські. (Ів. Фр.).

²⁾ Говоритиме хлоп. (Ів. Фр.).

³⁾ Лапати — ловити.

Хлопці, виполошені зі своїх криївок, схопилися разом на рівні ноги і в першій хвилі немов задеревіли. Владко розігнався, щоб бігти до гостинця, але пут уже стояли люди, зваблені криком, пворячи немов формальний кордон. Він зупинився і нараз мов куля кинувся до брата, що з поблідлим лицем і закушеними губами все ще стояв на місці, очима мірячи величину небезпеки. А господар звільна, з розхрещеними руками, червоний і грізний наближався до них.

— Разом на нього, Начку! Сип йому головою в живіт, щоб на місці перевернувся—крикнув Владко, і оба брати, немов два камінці викинені з одної праці, кинулися до господаря.

Але перечислилися. Замість утешующипи його головами в живіт, наскочили на міцні, жиласпі руки, які відразу вхопили їх обох за обшивки.

— Ага, маю вас!—крикнув радісно господар і попрусив обома молодими злочинцями так міцно, що їм аж кости в карку застріщали і в очах замиготіло посто свічок.

— Іще не маєш, пєся твоя мать була!—запищав Владко, якому аж слѳози спанули в очах.—Начку, вали його головою в живіт, як то ти вмієш!

Начкові не треба було й говорити цього. Ледве став добре на землі по сильнім потрясенню, а вже успавивши свою коротко обстрижену голову, як баран до бодення, з усеї сили вдарив господаря чолом під бік так напруго і

несподівано, що цей аж зойкнув і лівою рукою захопився за бік, випускаючи з неї Начкову обшивку. Але в тій же хвилі він голосно крикнув з болю і підхопив праву руку до уст: рука обливалася кров'ю з довгої, хоч і неглибокої рани, яку заподіяв йому Владко ножом у долоню.

— А щоб вас чорти псбрали, прокляті бахурі! — заляв неборак наздогін братам, що втікали з усеї сили, плюнуv і зі стоїцьким супокоем виняv із-за пазухи хустку та почав нею зав'язувати скалічену руку.

А хлопці тим часом ях вихор ускочили в кукурузу і тільки зашелестіли високим бадиллям.

— Тримай! Лапай злодіїв! — загукали сусіди, що як раз надбігли на поміч пошкодованому господареві.

— Е, дідька ви зловите, не їх, — мовив господар. — Навіть не трудітьс'я. Нехай собі погуляють, уже я їм дам за своє.

І говорячи це, він припримував зубами один кінець хустки, щоб міг здоровою рукою зав'язати вузол на скаліченій долоні.

— Та що вони зробили вам?

— От бачите! Я захопив їх обох за карки, думав собі: от діти. Був би протріпав їх трохи та й пустив! А чорт їх знав, що це таке ще мале, а таке вже вправне в злодійськiм ремеслі. О, з них певно ані один не згине своєю смертю.

— Ну, ну, і що-ж вам зробили? — допитувалися сусіди, більше з цікавості на штучку хлопаків, ніж спочуваючи шкоді власнителя.

— Та ось бачите що! Один із того чортівського накоренку як мене стусо-

нув головою в бік, під саме серце, що я мало не зомлів. Здається, що пам зломив мені пару ребер. А другий у тій самій хвилі вихопив якогось шматок гнипа ¹⁾ та як фалатне мене по руці, адіть ²⁾, як закровавив.

— А! — закричали в один голос сусіди та сусідки. — Отто діпочки! Бодай не вирости більші! Бодай їм батько повісився! Щоб і слід їх загинув! Ну дивітсья, люде добрі, що то тепер за покоління виростає? Ісусе Назаренський, наверни їх десь на зломання карку, але не між народ християнський!

— А всьому винно те прокляте місто! — докинув один сусід. — То правдиве пекло, де чорти плодятьсья. Стягається туди всяка голода, як мурашки до гнізда, а потім розлазитьься відтам і жити людям не дає! Чи городина, чи садовина, чи курка на оборі, чи що найменше, всього пильнує, ніщо перед ними непевне!

Стара ненависть селян проти міста й міщан відізналася гучною луною серед усієї пої громади, і довго ще важкою хмарою над головами цієї громадки стояли прокляття та нарікання на місто.

А пошкодований господар спояв пимчасом на серед своєї нивки, блідий, але спокійний, і водив очима по загонах, оцінюючи руїну, яку заподіяли йому зухвалі вуличники, особливо в картоплях та кукурузі.

-- Ну, і згляньтєся, людонькове, скільки ті шельми наробили мені шкоди! — бід-

¹⁾ Гнип — ніжик.

²⁾ Адіть — дивітсья

кався господар, перериваючи безцільні падбкання кумів і кумась.— На ринсбкого-б і не дивився. Ну, і скажіть, як тут чоловік має жити при таких розбою? Адже-ж це розбій у білий день! Але ні, я їм того не подарую. Я їм покажу, куди стежка в горох. Вони думають, що я буду за ними бігати по дебрах, як шалений. Ні, нехай собі летять. я їх віднайду в самім гнізді. На щастя знаю, де їх шукати, це пої грубої грайзлерки на Гончарсбкій харцизяки, не знаю, чи синки, чи вихованки, але мені це все одно. Запакую я їх до Кармелітів¹⁾, нехай там прохи просидяться, а вже гунцвом²⁾ не моє ім'я, коли не попрошу в поліції, щоби їм перед тим порядно вигарбували шкіру.

Не так би був іще співав шановний Волецький господар, як би був знав, що роблять хлоп'ята, вирвавшись з його рук. У граничнім рові, що відділював його кукурузу від полоки, між лопушшям лежала ціла купа наломаних кукурузяних шульок, кілька великих бруквів і купа картоплі. До того складу шмигнули манівцями втікачі і навантаживши свої пазухи, кишені та шапки накраденою яриною, не вважаючи на близькість господаря, виповзли ровом до поблизького яру, а яром погнали в гору до своїх товаришів.

Стефко з гори, захований за терновим корчем, бачив усю ту історію, бачив, як брати попалися в руки господаря, як

¹⁾ Бувший монастир Кармелітів, перемінений на в'язницю. (Ів. Фр.).

²⁾ Гунцвом—з німецького, собаче ім'я.

вирвалися від нього і щезли серед куку-
рузи. Відтоді минула добра хвиля, а хлоп-
ців не було видно. Вже Стефко думав,
чи не перелякалися вони та не втекли
до дому, коли в тім із дна яру, що роз-
зявився туп же перед його ногами, почув
легке псикання.

— Пст! Пст!

— Хто там? — скрикнув Стефко похила-
ючи голову в той бік, відкідь чулося пси-
кання.

— Чи це ти, Стефку? — запитав прити-
шений голос Влада.

— Я. А що там?

— Ходи сюди, допоможи нам забрати. А
швидко!

Не надумуючися довго Стефко на лоб,
на шию кинувся вниз по стрімкій стіні
яру. Потовкся порядно, подряпав собі ли-
це о якесь колюче зілля, закровавив руки,
якими силкувався задержатися, та за те
в одній хвилі був на дні яру і важко сапа-
ючи стояв біля обох братів.

— Не летить там хто за нами? — запи-
тали брати в один голос.

— Ні, ніхто не летить. А ви що туп
маєте?

— Як то що? Те, по що ходили. На, бери,
поможи нам нести і ходімо швидко до ліса!

Стефко стояв остовпілий на вид здо-
бичі, принесеної в такій великій силі, не
вважаючи на таку грізну небезпеку.

— Чорт у вас сидить! — скрикнув. —
Адже-ж жолоб мав вас у руках. І ви не
боялися ще рвати?

— Бояти то ми боялися, бо як би хо-
тів летіти за нами, то був би міг зло-

вити нас. Але знов як ми нарвали, то гріх було лишити.

—Ну, а як же ви вирвалися від жолоба?

—Га, га, га!—зареготався Владко.—По-пам'ятає він нас! Бачиш, оцим майхром¹⁾ я розфалапав йому руку, як полядвицю.

—А я як кобзнув його маківкою²⁾ під щєблі, то певно зломав йому зо два.

—А він мабуть поміркував собі, що за багато два гриби в борщ, і пустив нас на фрай³⁾.

—Га, га, га!—засміявся Стефко.—Козаки з вас, нема що казати. Го, буде проєн-ня⁴⁾, аж усі чорти розвеселятсья. Ану, голопа, до ліса!

Це мовлячи Стефко свиснув на свою компанію і ховаючися пуп по ярах, пуп виринаючи мов керпиці з під землі, знов шниряючи мов миші з нори до нори всі поспішали до Волецького ліса.

Не минуло й пів години, а вже в відда-ленім закутку ліса, в ярку, біля коріння кріслатого дуба палахкотів огник із су-хих гилляк і листя, а в жару пеклися кар-топлі і обпереблені з листя шульки ку-курузи, а Стефко сидячи на грубім ко-рені, як який король, видавав накази і обділював розсаджену довкола дітвору рівно покраяними шматочками брукви.

Начка і Владка знов нема в компанії. Разом із двома іншими хлопчиками вони пішли на губи; ніхто так добре як вони не знає в цьому лісі полянок і корчів, де

1) Ножем. (Ів. Фр.).

2) Ударив головою (Ів. Фр.).

3) Пустив на фрай—пустив на волю.

4) Їдіння, балъ. (Ів. Фр.).

завсiгда, не вважаючи на численних амапорiв грибозбору, можна знайти кiлька-надцять гарних голубiнок, сирiжок i інших губ, придатних до печення. Заким вони вернуть, компанiя перегризає по шматку брукви, аленайлiпшi, найсоковитiшi шматки лежать на боцi, на зеленiм лопусi захиованi для тих, що збирають губи. Картоплi ани кукурузи перед iх приходом нiхто не смiє їсти: упеченi шматки відкладають на бiк у гарячий попiл.

Боже, як чудово довкола! Тиша, сонечко грiє лагiдно, хiлячися вже до заходу. Старi дуби стоять простягаючи в гору свої могутнi рамена i грiються до сонця. Лише задумана береза над яром посумнiла i мов золопi слiози без вiтру ронить до долу свої пожовклi листочки: кап, кап, кап! Жовна застукала в конарi¹⁾. Капають вiд часу до часу на пiв досяглi жолудi з дубiв, i лише десь-колись ледве чутно долетить до цього вiдлюдного сховища голос бляшаного дзвiнка на шиї у корови, що пасеться десь за битою дорогою, в зубрянському зрубi. Дiти самiтого не спостерiгши затихли, слухають легесенького хрускуту огнища, озираються докола широко випрiщеними оченятами, в яких iз пiд грубої кори мiського зiпсуптя, передчасного сирiцтва, нужди i занедбання проблискує щира радiсть, те хвилеве, але чисте щастя, яким надихає людську душу гарна природа. Ось маленька, жовтава лiсова мишка вибiгла зi своєї норки, приваблена теплом i лiсовою тишею, сiла на пнi пiд густим корчем

¹⁾ Конар—гилька.

ліщини і нараз немов закаменіла, вперши оченята в невиданий досі кровавий блиск горючого огнища. Потім піднесла до мордочки свої дрібні оксаміпові лапки, немов би хотіла ближче придивитися дивному явищу, та нарешті живо рухаючи білими вусиками вскочила на лісковий корч, ухопила навислий на гилячці горіх і моментально сховалася зі здобиччю в своїй норці. Діти з німим подивом гляділи на прегарного звірика, але ніхто не поважився крикнути, тим менше кидапи за ним патиками, або сполошити його. По що полошити? Адже воно не робить нікому нічого злого, та й діти також у тій хвилі не хотіли робити нікому нічого злого. Це вже не зграя львівських вуличників і шанпалавців, аспірантів до криміналу та шпиталів, подення суспільності,—це кулка добрих, тихих дітей, що бажають песпощів і любови, здібні до всього, що добре й великодушне, тулилася в яру коло коріння могутнього старого дуба, біля огнища. На жаль це огнище швидко загасне, чудовий день добіжить до кінця, мине хвилина упоєння тишею та красою природи, а суспільність, як була, так і буде вдсятеро прудкіша до пімсти і кари, ніж до любови, пробачення та материнської дбайливості.

— Гурра!—почулися голосні окрики з другого кінця яру, і з зеленої гущавини, немов щупаки з очерепу виринули почервенілі з розчіхраним волоссям, убрані в павутину та сухе листя, але веселі голови хлопчаків. Шапки несли в руках, а в кожній шапці повно грибів.

— Гурра!—привітала їх уся компанія.

— Оце раз кляві яндруси! Шпануйте, що грибів намухрала! ¹⁾.

— А щоб вас качка копнула! А де-ж ви такі кляві голубінки наскочили?

— Ні, я все своє кажу, що ті беспіони мають до всього щастя. Кинь їх із поду, то вони певно як кіп упадуть на ноги.

— Вибери їм очі, то вони як багач будуть плечима бачити.

Серед таких радісних окриків уся компанія обступила щасливих хлопчаків. Особливо Владко і Начко були в гонорах, до них були звернені всі вищі делікатні промови, вони були, так сказати, героями дня. Від них забрали губи, які під Стефковим доглядом почали чистити і пекти, відломуючи від кожної корінець і щедро посипаючи те місце сіллю. Губ було стільки, що на кожного з товариства випадало по три штуки, а надто лишалось ще по одній для Стефка, Владка і Начка. Розділу губ, як і всіх інших річей dokonувано гуртом, серед сварні та гармідеру, але як найсумлінніше і з узглядненням усіх можливих вимогів справедливості. Тільки Владко і Начко, почувачи свої заслуги, не мішалися до тих суперечок, але сиділи біля огнища під дубом, смачно заїдаючи полишені їм шматки брукви і радісно оповідаючи про свою мандрівку по лісі за губами; пильно слухала їх з випріщеними оченятами і з опвореними устами купка наймолодших

¹⁾ Славні хлопці! Глядіть, скільки грибів назби-
рали. (Ів. Фр).

у компанії хлопчиків, шести-та семилітніх лобузів, що заздро і з подивом гляділи на кожний крок братів, хапали кожне їх слово і певне всю ніч, лежачи десь по брудних, вонючих кутах своїх нужденних помешкань будували мрії про ті чудеса природи, про пригоди серед лісової зелені, про ті приємності та розчарування грибозбору, які в тій хвили так проречисто, доповняючи один одного, розмалбовують перед ними Владко і Начко.

— Кукуруза готова! Гей, до кукурузи, бахурня!—кличе Стефко і всі просто кидаються до нього. За кукурузою йдуть печені картоплі з губами—«панська справа», як висловився хтось із повариства. Все це споживають серед голосних сміхів, жартів і добродушних допинків. Цей згадує своїй «дім», своїх «старих», родичів чи опікунів, той клене майстра, що нагнав його з терміну, інший висміває школу або столярську роботу, — одним словом, конверзація¹⁾ йде загальна, оживлена, суто переплітана пластичними допелами в вуличній жаргоні. Діти, що ще перед хвилиною були лише дітьми, сотворіннями в ряді інших творів природи, тепер незначно, але цілковито перемінилися на репрезентантів певної суспільної верстви, певного людського типу, і виразно виявили всі особливі прикмети того типу.

Сонце зайшло вже, коли весела, гупілива громадка по пам'ятній прогульці вертала до Львова. Громадка розбилася на купки, по двоє, по троє, що йшли собі

¹⁾ Конверзація—розмова.

свобідно, не слухаючи вже ніякої команди, тим більше, що Стефко, обпакований досить значними рештами неспожитих картопель (придадуться на голодне завтра!) йшов із самого заду. Дивна річ, що Владко й Начко йшли самі і пригноблені, немов нараз упали з тої висоти, на якій стояли ще перед хвилиною. Ніхто якось ними не займався, ніхто не поспішався прип'ягти їх до своєї групи і вони йшли окремо, один біля другого, і мовчали. Якись недобрі почуття мучили їх; чим ближче до Львова, тим більше змагалось в них почуття якогось неспокою, якоїсь тривоги, щось немов чорна хмара, вагітна громами та градом, яка самим своїм наближенням насичує повітря електричністю і викликає незвичайне напруження та тремтіння в нервах людей і звірів. Ні один із братів не силкувався вияснити собі причину цього незвичайного і неприємного стану, на дні дитячих душ клубилося темне почуття вини, але свідомість не осмілювалася зірвати з неї останню заслону.

— Владку, — сказав Начко, коли вже наближалися до Гончарської вулиці стежкою від ципадельної гори, — як думаєш, дуже нас буде цілувати Войцехова, коли нас побачить по таких довгих гуляннях?

Тон і слова мали очевидно намір напровадити на Владка ліпший гумор, але хибили цілі вже хоч би тому, що слова були сказані якось холодно, очевидно по довгим і зусильнім надумуванню, та й понівідповідно до того був силуваний і неприродній.

— Ет, що там про це говорити! — відповів поважно Владко. — Що буде, побачимо.

Але й його думка зовсім не була така споїчна, як його слова, навпаки, вона працювала сильно, пворячи фантастичні плани, як би то і де би то сховатися так, щоб ніхто на світі не міг побачити ані його ані Начка, щоб нависленад ними лихо — яке, від кого і за що, про це він силкувався не думати — минуло, а вони зі своєї безпечної схованки заграли-б йому на носах. І пішли сцени за сценами, як то вони живуть собі ні для кого незримі, а самі бачучи все і всюди маючи доступ, і беруть, що їм подобається, мають усе, ні за що не платять, роблять, що хочуть і сміються з усякої біди. А тим часом ноги, хоча з кожною хвилиною робляться немов якісь важкіші, несвідомо і ніби против їх бажання несуть їх наперед, що раз ближче до цілі, до помешкання їх опікунки Войцехової. Вже вийшли на перевал ципадельної гори, вихилилися з за її гребеня, і пониже їх стін розсипався весь Львів півмісяцем на дні долини. Левик на міському ратуші блискотить і горить в останньому промінню заходового сонця, бернардинський годинник ¹⁾ видзвонює сьому годину, мулярі б'ють у дошки на «фаєрант» ²⁾ десь коло св. Миколая, на пів прозорий блакитнуватий туман стелиться над містом і зливається в віддаленню з темною зеленню ліска на Високім Замку...

1) Годинник на бернардинському костелі.

2) фаєрант — кінець роботи.

Але що це народ стоїть купою на Гончарській, саме перед грайзлернею Войцехової? Мужчини і баби, дроворізи з пилами і сокирами, муляр з кельнею, служниця з двома коновками води. Бойко зі сливами та виноградом у двох кошиках, ганделес із перевішеною через плечі парою старих штанів,—все те обступило когось, слухає чогось, киває головами, жестикулює. З поміж чорних халапів, зрібних сорочок ¹⁾ та перкалевих фартуків і спідниць миготить жовта мосяжова бляха поліціана. Іншим разом подібний вид був би для хлопців принадніший від медяника і вони що духу побігли би, щоб своїми фігурками побільшити вуличне збіговище, але тепер раптом видалося їм, що було-б далеко ліпше, як би перед грайзлернею Войцехової не було ані живої душі. Що більше, придивившись з гори прохи ближчій вуличній групі, оба брати почули нараз, що вони підійшли до неї занадто близько і немов на команду завернули назад і пустилися навпеки. І не без причини. В середині групи обік поліціана висувувалася на рожевому тлі вечерового неба кремезна постать господаря з Вілвки, якому вони сьогодні крім шкоди на ниві зробили також шкоду на тілі.

— Лапай! Держи їх!—залунали голосні окрики з групи перед грайзлернею, і раптом видалося братам, що небо покрилося густими хмарами, що дерева, які отінюють вулицю, нахиляють свої гіляки

¹⁾ Зрібна сорочка—сорочка до роботи.

аж до землі і спиняють не лише їх кроки, але навіть спирають їм дух у грудях, і що вулична курява під їх ногами перемінюється на липку смолу, що чіпляється їх босих ніг, тягнеться за ними і зупиняє їх кроки.

— Ага, тут ви, пташки!—чутти грубий голос над їх головами і якісь тяжкі руки мов молоти спадають на їх плечі і валять їх обох разом на землю.

— Мамцю! Мамочко! Рятуй нас!—зойкнув Начко заносячися конвульсійним хлипанням, коли тимчасом Владко закусивши губи аж до крові бив руками і ногами, силкуючися вирватися від переслідовника. Та даремно. Швидко майже вся вулична юрба зібралася довкола них. Поліціян узяв їх обох за карки і попхнув наперед себе; обік нього кленучи та лаючи поганих лобузів ішов пошкодований господар, а за ними цікава, галаслива вулична юрба.

— До поліції з ними! До арештів! Іще сьогодні протокол złożу!—повторяв господар.

Хлопці йшли машинально, майже не бачучи та не чуючи, що діялося довкола них. Начко все ще хлипав судорожно, а Владко гриз уста. А довкола них ліпала груба лайка і прокляття побожних кумась, крепкі допинки робучого люду і вереск вуличної дітвори.

— Мій боже, таке то ще мале, а таке вже зіпсоване,—зітхала якась бабуса, милосердно киваючи головою.

— А щоб їх і повішали, то не було би шкоди, моя кумочко,—викрикав пискливий голос Войцехової насеред вулиці.—

Бо ви не знаєте, скільки я з тими бахурами день у день нагризуся, намучуся, скільки їх наповчу та навпоминаю! Але де там! Видно, що вже одно з другим вродилося під такою злодійською зіззодоу. Богу дякувати, що вже їх тепер беруть, принаймні клопоту позбудуся.

Владко йдучи по перед поліційном поруч із своїм брапом, чув оці слова. Голос Войцехової був йому аж надто добре знайомий.

Навпаки своїому звичаєві цим разом хлопець нічого не відповів їй, але порівнявшись з нею і бачучи, що вона дивиться на нього, показав їй язик.

— О, бачите, злодійське насіння!—заверещала Войцехова.—Ведуть його на кару, а воно ще не покидається своїх чортівських шпук. Чекай, чекай, ти урвителью, будеш ти тепер знати, кому показувати язик! Пізнаеш ти, до чого ведуть твої збитки!

— Але той другий видається якийсь тихіший, поіпульніший,—мовила якась добродушна молодичка.

— Куди тобі!—закричала Войцехова.—Один як і другий росте для шибениці! То тиха вода, що береги лупає, мовчок, але ні на волос не ліпший від тамтого. Де один, там і другий. Ні, кумо, я все своє кажу: що під злодійською зіззодоу вродилося, це лише шибениця направить!

Брати не чули вже того гострого заводу: в супроводі поліційна, пошкодового господаря і юрби цікавих вони пошкандибали до поліції.

ПОКИ РУШИТЬ ПОЇЗД.

— Черепаха їде!

Локомотива—«Черепаха» ще спала. Спочиваючи на іпрбох парах масивних сталевих коліс вона бовваніла в ряді інших машин, потонувши долішньою половиною свого тіла в густій пітвмі, що залягала простору шопу. Тільки горішня часть шопи легесенько розвиднювалася. Крізь грубе, ровковане, зеленкувате скло, з якого був зроблений дах шопи, просочувалися перші хвилі літнього досвітка, ті слабенькі, синьо-рожеві, напів сонні ще усміхи природи. До шопи вони доходили в десятеро слабше, ледве помітно, сіро-зеленкуватими проблісками. В тих проблісках лійковатий грубий комин машини і її кремезний круглий хребет зарисовувалися серед пемряви якимись фантастичними контурами.

— Черепаха їде!—крикнув голосно надкондуктор, проходячи поуз шопи, та так, щоби його почули робітники, що спали тут же побіч. І вони почули його. В комірці, що служила їм спальнею, зчи-

нилася метушня. почулися заспані голоси, гуркіт стільців, пропіяглі позівання, плюскіт води, копрою робітники промивали заспані лиця, і по якімось часі два чоловіки в робітницьких блюзах відімкнулиширочезну браму шопи і ввійшли до середини.

— Ну, стара, спиш?—мовив один, клеплючи «Черепаху» по залізнім животі.— Ану-но, покажися, як ти виглядаєш!

Крізь відчинену браму бухнула до шопи широка хвиля світла—не того різкого, соняшного, бо сонце ще не зійшло, а того лагідного, поранкового, що плило просто з безмірної синяви неба, з рожевих рум'янців і золотих проблисків сходу, від блілого місяця, що запізнившись насеред неба немов не знав, що робити з собою, чи сховатися де, чи світити, чи загаснути. При тім світлі видно було в шопі досить добре і робітники почали поратися біля «Черепахи». Вони чистили її, підмазували колеса, вигрібали попіл із паленища, наповнювали водою кошел. Рівночасно два палячі¹⁾ з гуркотом накидували в пендер кам'яного вугля, перекидаючися якимись не дуже приязними словами. Осб надійшов і машиніст і почав щось поратися коло машинерії, тупі підмазуючи оливою, там стукаючи невеличким молотком, там знов відчиняючи і замикаючи якусь кляпу.

Але «Черепаха» спояла холодна, нечутлива, мов заклята царівна в скляній пруні. Крізь скляний дах її пруні заглядав чим раз цікавіше молодий день; його зеленкуваті, скляні очі почали звільна

¹⁾ Паляч—кочегар.

наливатися зразу сріблястим, далі золото-рожевим блиском. Крім шелесту щіток, коприми чищено машину, брязкопуг залізних лопат і гуркопуг вугля в тендері не було чути нічого. Робітники робили своє діло мовчки; один паляч покинув роботу коло вугля і пішов до дому снідати: йому прийдеп'ся їхати сьогодни з «Черепахою» в дорогу. Машиніст позівав. Була п'ята година; він спав ледве чопири години і мав перед собою ще оцю п'ятигодинну пуру¹⁾, поки дістанеться до дому і буде міг відпочити цілих дванадцять годин.

Машина ще спала.

—А що, буде готова «Черепаха»?—крикнув надкондуктор, вертаючи зі свого обходу і зупиняючися в брамі... Його груба, висока фігура ясно відрисувалася на тлі сходового неба, облиптого величезною пурпуровою пожежею з золотим, тепер уже аж до білості розжареним низом. В тім світлі кругле, повсте надкондукторове лице виглядало мов налиште огнем, а його чорна, густа борода була немов перепікана пурпуровими нитками.

Робітники не відповідали нічого. Обчистивши і впоравши машину, вони помагали накидати вугля в тендер. Тільки машиніст буркнув недбало:

—Зараз буде готова.

—Прощу казати розпалювати. За чверп.в години заїздайте!—мовив надкондуктор і пішов далі.

¹⁾ Тура — шлях, маршрут.

Паляч від «Черепахи», згорбившись мов віл, коли його впрягають у ярмо, подався на своє місце, східцями між машиною і тендером, і випростувавшись на хвилю щез нараз. Зігнувшись він попонував у темнім гирлі паленища і почав розкладапи вогонь. Зразу він поклав і підпалив кілька дрібних соснових полін, а потім, коли ті горіли, почав обкладати ту вапру з боків і з верху вуглями. Дим синявими клубками вився з вапри, псопливо ¹⁾ заліпав палячеві в червоні, кров'ю підбігли очі, але цей не пропивився, робив своє, привик до того. Швидко в паленищу гудів і пріщав уже чималий огонь; купа вугля, накладена палячем, завалилася, жевріючи та тріскаючи, її привалювали щораз нові вугляні брили. Дзвеніла залізна шуфля ²⁾, накидаючи їх в огнище, але в кімлі було ще тихо.

Машина ще спала.

Та ось у кімлі почулося легеньке булькотання, мов несмілий ропіт якогось нового, ще слабого і несвідомого життя. Ось легкою струйкою понеслися з труби перші клубки білої пари, понеслися і зараз перестали, спинені вмілою рукою машиніста. Гов, дітоньки! Не пуди вам дорсга! Будьте ласкаві он туди, у той полук, у той порожній вал! Сміло! Сміло! Самі собі відчиняйте дверці! Не ждіть, дітоньки, аж вам хтось відчинить. І не бійтеся, що там трохи тісно. Тільки сміло! Тільки далі. Потісніть ся трохи,

¹⁾ Псопливий—пустотливий.

²⁾ Шуфля—лопата.

бо в лій пісноті ваша сила. Тільки там ви пізнаєте, хто ви і що можете!

«Черепаха» дрогнула. Щось мов важке зіпхання стрепенулося в її залізному нутрі.

— Ах, як же я смачно спала!

Вона прокинулася. Вже в паленищу вогонь гуде. Вже в кіпті вода починає грапіти мов у величезнім самоварі, зразу довгими, пискливими понами, далі жалібно мов просячися на волю, далі уривано, грізно, мов сварячися і грозячи, а ще далі люто клекопяти, булькочучи, ревучи па виючи. Та машиніст не дбає. Він радий пим проявам сили, він знає, що вони мусять ще побільшати, геть значно, значно побільшати.

— Ії, небого, «Черепахо», не так ти ще в мене заспіваєш! Ану, Максиме, піддавай жару!

Паляч Максим працює не озиваючися. Дзвениють шуфля, гуркочуть брили кам'яного вугля, що копляться в паленище, кров'ю налилося Максимове лице, підкопились градом із його закоптілого чола. Гуде вогонь, грає котел. Осб рушився іполок, а на версі машини манометр зробив перший оборот. Машиніст ухопив за спертю. Почувся довгий свист. «Черепаха» рушила з місця.

Рушила і немов завагалася. Її рух був лінивий, і зараз же з бокових її вентилів бухнула пара сичачи страшенно. Але машиніст держав її в руках. Випустивши пару, скільки йому треба, він клацнув маленькою ручкою і замкнув кляпи. Цей маленький, невинний рух машиніста був

немов удар незримого батога для цього величезного залізного коня. Вона спірепелася, фукнула раз, потім другий, претій, а далі фукаючи частіше, частіше, частіше вийшла з шопи. Ціле її піло, а особливо її мідяні та мосяжні приціпки, гачки, кляпи, шруби—все те забліщало на сонці, заіскрилося. Гордо та пишно сунулася «Черепаха» по шинах¹⁾, не кваплячись, поки не стала на своїм місці.

— Пришибувати опих п'ять тягарових вагонів!—крикнув надкондуктор. «Черепаха» рушила. Це починалася вже її робота. Вона свиснула скажено, зашипіла, мов тисяча лютих гадюк, затемнила сонце на хвилю клубами пари і бовдурями диму,—бачилось, страх не рада була йти до такої низької роботи, як шибування вагонів та й то ще тягарових. Та дарма, мусіла.

Ось уже вагони пришибовані, поїзд, що має йти з «Черепахою», уставлений і вона гордо стоїть на його чолі. Забрязчав перший дзвінок. Один робітник бігає з вагону до вагону змітаючи та роблячи порядок у нутрі; другий залізною вилкою напинає на поїзд линву безпеченства, вкладаючи її в гачки на кожному вагоні; претій порасться коло коліс, підливає оливи на осі; инший іде верхом по вагонах і наливає керосину до ламп. Кондуктори ліниво по-хожають побіля вагонів. Публіка спягається помалу.

«Черепаха» стоїть і жде. Здалеку подумав би хто, що вона нічим не відмінна

¹⁾ Шини—рельси.

супроти тої «Черепахи», що перед годиною спала отам у шопі. Та підійдіть до неї ближче! Вона вся аж пашисть тасмним огнем. У її нутрі вже не булькоче, не сичить, не клекотить,—вона вся, всіми своїми частями грає, бренисть, мов муха зловлена в павутину. Манометр ліпає мов шалений. Машиніст держить за стерно, готов кожної хвилі пустити в рух цю величезну, сконцентровану, скажену та при тім вповні опановану силу. Обернена чолом до сходу «Черепаха» глядить своїми скляними, підсліпуватими очима на безконечну, рівну дорогу. Вона без руху, але бачучи, як скажено б'ється її металевий пульс-манометр, як люто вищить її нутро, так і боїшся, що ось-ось вона зірветься з місця, скочить мов дикий звір і побіжить, пожене в безвісти.

—Від'їзд!—крикнув кондуктор із заду поїзду.

—Від'їзд—крикнув другий.

—Трарара! — заграла трубка надкондуктора.

Машиніст торкнув «Черепаху». Свист—аж у вухах залящало. Шипіння аж боки машини мов надулися з напуги. А потім фу! фу! фу-фу! фу-фу! фу-фу-фу-фу!

І пішло фукання часто, частіше, ще частіше, поки його не заглушив гуркіт поїзду, стук коліс о шини, брязкіт ланцюгів і якорів, уся ота колосальна, дика та могутня музика поїзду, що входить в рух.

А «Черепаха» на чолі поїзду не йде, а пливе, бренисть, фукає, робить боками, тремтить, сипле іскри, бухає димом і

парою, мов жде, не діждеться пої хвилі,
коли буде могли вповні розігнатися,
розбігтися, показати свою силу. Ану,
просторе, тепер ми поміряємося. А гей,
дорого,—під ноги мені! Ану, кілометри
назад, назад поза мене, десятками, сот-
нями! Живо, живо, бо «Черепаха» їде!
Далі, «Черепаха»! Наперед, усе наперед!

1898 р.

БЕЗ ПРАЦІ.

Казка.

I.

Був тут собі в нашому селі Іван, парубчак здоровий і вродливий, але такий лінивий, такий лінивий, що нехай бог боронить. Так і прозвали його Іван Лінюх.

Що правда, лінивство його багато де в чому неподібне було до його або твого лінивства, шановний читачу, і коли-б нам прийшлося щодня зробити хоч половину твоєї роботи, яку звичайно робив Іван Лінюх, то без сумніву нам би здалося, що ми зробили бодай половину мітологічних Геркулесових робіт. Іван уставав геть-геть перед сходом сонця, кормив, поїв і чистив худобу, клепає косу, в'язав лан, косив, молопив, рубав дрова, що аж іскри скакали, молов зерно на ручних жорнах, двигав тягарі, різав січку, носив воду з річки, одним словом робив тисячі тих важких, а ненаспаних праць, що становлять зміст хлопського¹⁾ «життя». Від рана до ночі все на ногах,

¹⁾ Хлоп, хлопський—в Галичині те саме, що селянин, селянський.

все занятий, він мало чим ріжнився від незлічимої многи пих сірих поспапів, що розсипані по широкім божім світі, лаять і снують по ньому мов мурашки і гинуть як мурашки. Вони спановляють, неначе частину самої елементарної сили пої землі і майже не лишають по собі ані крихти того, що називаємо історією. Живуть, щоби працювати, а працюють, щоби з голоду не вмерти—ось і все. І так раз у раз, із покоління в покоління, без ніякої зміни, без ніякого полегшення, без ніякого—сказати можна—поступу. Та про те було щось таке, що відрізняло Івана з поміж сірої хлопської маси, а це було власне його лінивство. На лихо йому, лінивство це не могло проявлятися в ділах, а по за-для двох причин. Раз тому, що Іван був мужик, а мужик хоч би й найлінивший, звичайно мусить десять раз більше робити, ніж найробучіший «інтелігент». А по-друге, доля немов наперекір його вродженому лінивству, чисто на сміх та на глум, зробила його наймитом, бідолахою без поля і ріллі, без хати і роду. Виріс між чужими, поштуркуваний, занедбуваний і кривджений, служив за харч і одежу,—от тим по звичайний тягар хлопського життя пригнітав його з подвійною силою.

«Нанявся—продався»—каже приповідка, а що-ж би то був за господар, котрий би купивши таку цінну річ, якою є людська сила робоча, не спарався визискати її як найосновніше з усіх боків, до останньої краплини?

От тому-то ліни्वство Івана Лінюха не могло проявлятися на ділі, іно значить тим, щоб він нічого не робив. Про це при його стані навіть гадки не мало бути. Вроджена його хиба проявлялася тільки в його неохоті до всякої праці, в тім, що він раз-у-раз бурчав, зіпхав і проклинав. Бурчав і нарікав він встаючи рано, проклинав сходяче сонце, з ненависстю поглядав на ті ниви, злиті його потом і оброблені його руками, а які приносили весь дохід кому иншому; а хоч ніколи не міг відважитись на те, щоби проклинати або бити господарську худобу, ту худобу, до котрої, звичайно прив'язувався цілим серцем, мов до найближчої рідні, то все таки годуючи, поючи і чистячи улюблені воли або жеребята він «виварачав» на господаря, бурчав на багатів взагалі або проклинав власну долю, що так уперто силувала його здобувати кожний, хоч би найнужденіший, шмапок хліба працею, а надто ще такою важкою, пекельною працею. Не за діла зашм, ¹⁾ а за слова і «охвату» осудили Івана селяне, прозвавши його Лінюхом. І по своїому вони мали рацію, гулюкаючи на Івана, погорджуючи ним, посмішковуючися з нього, нерадо приймаючи його в найми. Хоч сам Іван робив добре, але його вічне бурчання, квасне та якесь заспане лице, осовілі очі, все те обдавало його якоюсь атмосферою лінивства, котра заражувала і обезсилювала других. В роботі хлопській, рілвнічій, переважно гуртовій, приклад,

¹⁾ Зашм—з польського, отже.

заохота, ота зараза моральна займає дуже велике місце. Робітник охочий, веселий, жартовливий та співучий, у якого «очі грають» і «жили ходять» при роботі, є великим скарбом; хоч сам він не раз менше робить ніж другі, але під гомін його жартів, вигадок та пісень, на вид його палких очей, здорового, ясного лица і хупких та кріпких рухів робота всім іде спірніше, лекше і краще; здобуток показується звичайно багатий і люде не попомнені та вдоволені самою працею більше, ніж запламою. «Такий уже дух на робітників наскочив» — говорять господарі і добре пильнують, щоби того «духа», то є власне того робітника, що так уміє другим «духа додати», задержати при собі як найдовше. Зовсім инакше діється з лінивим робітником. Недарма говорить приповідка: «при дні не їж, а весело дивися!» Такий робітник, що не весело дивиться, може собі робити й найліпше, але для господаря його робота не має ціни: сам його вид, його ліниві рухи та його бурчання роблять йому більше шкоди, бо знеохочують других, заражують їх лінивством, бунтують їх. І робота їм тяжка, їда не смашна, і час довгий, і господар нелюдяний, і плата мала, а при кінці показується, що й зробили вони мало і не до ладу. А що найголовніше, що головний винуватець звичайно чинить вид, немов то «моя хата з краю, я нічого не знаю»; його робота найліпша, закинути йому не можна нічого і господар мусить мовчки сам в собі гнути злість, та хіба зарікатися, що на

будуче не прийме до роботи прокляту-щого «бурмила».

От таким то бурмилом у сільській роботі був і наш Іван Лінюх і це була причина, що його не любили господарі і не радо брали його на службу, платили йому менше чим другим, а кормили його гірше, а нераз навіть без вини наганяли зі служби. Та все це не то що не поправляло, не підохочувало Івана, а все більше квасило його, знеохочувало до праці, до життя і людей, до цілого світа. Робота була для нього найнелюбіша, найогидливіша річ на світі, була найбільша його прикрість, котру він кожного дня, кожної години мусів поборювати з найбільшою напругою всіх своїх сил, а в котрій про те ніколи не міг засмакувати.

II

Одного дня післав господар Івана до ліса, щоби дров сухих нарубав, в'язанку нав'язав і до дому приніс. Днина була літня, рубуча і господар не хотів для крихти сухариння мучити коней. А що Іван змучиться—це байка. Такому лінюхові це навіть до здоров'я причиниться, коли трохи примне кости.

Ішов Іван у ліс із сокирою за ременем та й бурчав і кляв ненастанно. Прийшов, сів на старім пеньку, щоби хвилю відпочити, але не переставав бурчати та перебендювати.

— Господи,—зітхнув він нарешті,—що тобі завинила душа моя, що ти її засудив на оцю вічну капоргу! Чи-ж не змилуєшся наді мною, чи не дозволиш

мені хоч рік, хоч місяць, хоч пиждень
жиши спокійно, щасливо, без пої про-
клятої праці? Ой, бо допекла мені вже
до живого та праця! Ненавиджу її, як
невольник свої кайдани, але так само,
як невольник кайданів, так я її не можу
позбутися й на хвилину. Навіть у сні не
перестаю працювати, не можу розста-
тися з моєю мукою. Боже, змилуйся на-
мною! Позволь мені хоч де-в один, хоч
одну годину прожити без праці, без думки
про працю!

Слова ті, висказані вголос, дивно якомсь
задзвеніли в Іванових ухах. Зірвався на
рівні ноги і напружив слух; здавалося
йому, що в голосі його власних слів дзве-
нів якийсь інший, чужий голос, гострий,
що сверлував його душу і наповнював її
дивним неспокоєм. І ось він заглубив
свій слух в лісову тишу, в ту тишу, го-
лосну, живу і вічно рухливу, мов хвилю-
вання океану. Але нічого особливого не
почув. Було саме полудне, сонце пекло і
жевріло посеред безхмарного неба; вели-
чезні дуби, ялиці і берези дрімали не-
движно над Івановою головою, розкішно
гріючи свої вершечки в соняшнім скварі;
в тіні їх гущавини грались мільйони дріб-
нюсіньких комариків, а рої їх підіймались
і опускались мірно, видаючи своїми криль-
цями ніжний, ледве чутний, але мело-
дічний шелест, немов сонний бренькіт
якогось чародійського інструменту. Чим
довше вслухувався Іван в той бренькіт
над своєю головою, тим більше йому зда-
валося, що душа його впливає в якийсь
новий світ, напів прозорий, таємний,

близько сумежний з дотеперішньою дійсністю, та все таки зовсім від неї відмінний. Опанувало його якесь незвичайне вколисання, немов могуча, тепла, м'ягка хвиля несла його кудись, а він, любуючись, безвладно дається їй нести в безвісти.

В тім нараз якийсь новий, гострий та проймаючий тон запремів у повітрі. Захитав він попередню гармонію, але не розстроїв її. Був це тон також тихий, ледве чутний, немов би брєніла золота мушка, але тон дивно якось сконцентрований, загострений, бачилось—повний несканого болю і роспуки, невимовного бланнє. Іван відразу пригадав собі, де і коли він чув той тон.

О, це було давно! Ще Іван був пасухом і враз із другими хлопцями пас господарську худобу в тім самім лісі. Ото ж одного разу товариш його, Гринько, звернув його увагу на велику, чорну, блискучу муху, що крутилася довкола коров, але не сідала на них. Іван ще ніколи не бачив такої мухи, то й цікаво слїдив за нею очима. Гринько також. Нараз побачили, що муха сіла на смереці, а надибавши в ній вузеньку дірку від вигнившого сучка, влізла в ню і сховалась.

—Ага, маю її! —скрикнув Гринько і надибавши відповідний папичок, заткнув його в ту дірку і ув'язнив муху.—Слухай, як грає!—кликнув тоді, припуливши ухо до смереки.

Іван з якоюсь тривогою припулив і собі-ж ухо до смереки і почув звук тихесенький, тонесенький, та такий безмірно проймаючий, напів болющий а напів

жалібний і благаючий, що ціла його іспота затремтіла якимось несказаним смутком.

—Гриньку, випусти її!—скрикнув він.

—Оп-то був-би я дурнем!—відказав Гринько.—Добре, що її маю. Нехай мені грає!

І поштуркавши запичкою, знов припитував ухо до смереки і радісно прислухувався досить довгу хвилю, а вкінці сказав:

—Але грає! Бігме, що гарно грає!

—Пустити її, Гриньку,—просив Іван.—Мені її жаль.

—Кого тобі жаль? Мухи? Ха, ха, ха! Оп-то мені велика худоба муха!

—Але по що-ж і муху мучити?

—Як то по що? Нехай мені грає!

—Пустити її, Гриньку, піду тобі худобу з Глибокої дебрі завернути.

—Іди, безуме, чого тобі захочеться! Не пущу її, бо мені не хочеться. А худобу завернути ти й так підеш.

Іван не випирився, бо знав з гори, що так буде, а коли-б того не хотів учинити, то старший пастух ще й в карк його наб'є. Та все-таки стрібував поставитися на уір з іншого боку.

—Ну, то я сам її випущу!

—Ані мені важся!—скрикнув Гринько.—Це моя муха! Я її зловив і буду її тут примати, доки мені сподобається. А як би ти мені поважився її випустити, то такий тобі празник справляю, що тобі нічого більше не буде треба.

Гринько був старший, дужчий, сміліший від Івана, а надто був багачівський син і міг Іванові допекти тисячними способами,

коли тільки захотів. Тож Іван не всмі-
лився задиралися з ним, тим більше, що
Гринько все ще стояв коло смереки, дер-
жачи рукою запичку і від часу до часу
прислухаючися гранню ув'язненої мухи.

— Але-ж то грає!—радісно скрикнув
Гринько.—Ще я не чув мухи, котра би
так грала. Послухай лишень, Іваську!

Іван хвилю вагувався, а вкінці немов
щось попхнуло його до смереки, прило-
жив ухо і слухав.

Писк не переспавав і проймав його
дрожжю. Якийсь глибокий жаль проймав
його. А коли вкінці відірвався від смереки
і пішов далше за худобою, то распуч-
ливий, жалібний бренькіт немов усе біг
за ним наздогін, сверлував і мучив його.
Довго Іван не міг заснути тої ночі, а й у
сні бачив нещасну муху зашпунтовану в
дереві, чув її писк, але в спо раз голос-
ніший, немов зойк вітру в скальних за-
ломах або немов завід жінки над мерцем.

— Ні вже, будь що буде, а завтра мушу
її випустити!—сказав Іван сам до себе.—
Скоро тільки худобу вижену до ліса, за-
раз забіжу до тієї смереки і випягну за-
пичку. Нехай собі бідна муха лепить до
своєї хапи!

З тою постановою Іван заснув.

Та тільки на другий день не так ста-
лося, як він собі уложив. Господиня збу-
дилася трохи за пізно, а поки подоїла
корови, поки прилагодила Іванові до тор-
би їду на весь день до ліса, поки Іван
дігнав худобу з села до ліса, вже сонеч-
ко на небі підійшло «на дві коцюби».
Коли Іван зі своєю худобою прибув до

вчорашньої смереки, застав там уже всіх других пастухів. Гринько розповідав їм про муху, показував запичку і всі один за другим припикали ухо до смереки, а послухавши довшу або коротшу хвилю, потверджували, що «славно беспія грає».

— Ага, ось іде Іван Лінюх!—скрикнув один пастух, побачивши Івана.

— І як звичайно, останній надлазить!—додав другий.

— А знаєте,—сказав Гринько,—він учора мало що не плакав за оцею мухою!

— Як то за мухою?—запитали всі гуртом.

— Ну так. Під милий бій мене просив, щоби я її випустив.

— А то за про що?

— Або я знаю? Казав, що му її дуже-ж то жаль.

— Жаль йому мухи! Ха, ха, ха! Мушачий тато! Мушачий тато!—сміялися пастухи, скачучи довкола Івана і поштуркуючи його зо всіх боків.

— Е, дайте йому спокій!—сказав один. Може то його мати або баба-відьма по смерти мухою перекинулася, то він так за нею просить!

Хлопці дивно якось глипнули по собі при тих словах. Прикро їм зробилося, замовкли. Аж старий пастух, парубок може двадцятиліпній, розбуркав їх.

— Що ви, дурні, дурниці вигадуєте! Махайте за худобою! А коли Гринько зловив собі муху і хоче її тут для музики примати, то нехай ніхто не сміє її випускати! Розумієте!

Сім день привала та музика; сім день ув'язнена муха брєніла в дереві. Іван сам не знав, що з ним діялося через тих сім день. Муха в смереці не сходила в нього з думки. Коли їв, зараз собі пригадував: а муха там десь бєнить пищить, з голоду гине! Коли лягав спати, думалось йому: а муха там не має спочинку, все пищить! Коли будився, перша його думка була: а муха там десь пищить у пїтїмі, не бачить сонечка, до котрого так полискувалася і крильцями мерехкотїла! І хоч пасучи худобу часто переходив коло тієї смереки, то все заставав там когось з пастухів, що слухав «музики», то є брєнїкоту мухи. Інколи й сам він припикав ухо до смереки і за кожним разом дізнавав вражіння так само сильного і потрясаючого, як і за першим разом. Може бути навіть, що заспорягли йому в пам'яті слова пастуха, що муха то та може бути його мати або баба, перемінена за кару в таке сотворіння, бо інакше відки-ж би в нього брався такий жаль, коли всі другі тільки втішаються «музикою»?

А брєнїкїт у смереці за кожним днем ставався що-раз слабший. Вкінці сьомого дня, коли Іван нарешті перший прибув до ліса і не застав нікого коло смереки, він відважився витягнути прокляту запичку, щоб випустити муху на волю. Але муха з дірки не вилазила. Припулив ухо до смереки—нічого не чути.

Вспромив у дірку понєнїкий папичок, але в дірці ніщо не рухалось. Ось він устроїв назад давню запичку, щоб

другі не казали, що він муху випустив. Ще раз приптулив ухо до смереки і надслухував уважно, але бренькому не було чути.

Очевидно муха здохла з голоду і муки!

А тепер нараз, по чотирнадцяти роках в уха його врізалось, мов вістря ігли, те саме бренькотання, котре колись через сім днів по днів чув у смереці. Він мимо волі запремпів і оглянувся довкола. Боже, чи-ж це була б річ можлива? Він як раз коло тої самої смереки, в копрії перед чотирнадцятьма роками його пустий товариш Гринько зашпунтував нещасну муху. Що більше, в смереці спирчав іще той самий патишок, копріїю поді Гринько віткнув був у дірку з мухою. А той понесенький бренькіт—відки він розлягався? Іван одним духом поскочив ід смереці, приптулив ухо—і мало не зомлів. Жалібний, болющий і наскрізь прошибаючий бренькіт справді виходив із тої шпарки, затканої патичком!

Одним сильним поривом Іван витягнув затичку.

Якесь тяжке, глибоке зітхання пройшло по цілій лісі і голосною луною відізналося в Івановій душі. Потім хвилина мертвої тиші. Потім щось тихесенько зашелестіло в щілині дерева. А потім звільна зі щілини почало щось висуватися. Іван з несказаним жалем і співчуттям вдивлювався в ту чорну точку, в копрії, бачилось, пізнавав чорні лапки, і чорну, блискучу голову мухи. Але чи-ж це була муха? Чорні лапки, коли їм ближ-

че приглянувся, видались йому почорнілими, кістлявими руками, зовсім подібними до людських, ба й голова почала набірати людської подоби, почала більшати, змінювати барву і вигляд. Іван осповів з переполоху і закрив лице руками. А коли по хвилі відняв руки, перед ним стояв старець з довгою бородою, скулений, з лицем, що виражало несказанну втому і ослаблення, в одежі незвичайній, фантастичній не по пустинника, не по божевільного.

III.

— Всякое дихание да хвалить господа! — скрикнув переляканий Іван.

Старець усміхнувся жалібно і простяг до Івана обі руки.

— І я хвалю, синку, і я хвалю — сказав тихим ледве чутним голосом. — Ох, спасибі тобі, небоже, спорицею спасибі, що ти увільнив мене з цієї страшної темниці!

— То... це... ви були, дідусю? — пробулькотів Іван, не знаючи, що має сказати і до кого говорити. — А я думав, що це муха.

— Ой, муха, синашу, муха! Ворог мій тяжкий перемінив мене в муху і гонився за мною в виді чорної жовни, а коли я перед ним сховався до цієї шпари, то він шепнув тому дурному хлопчиськові, щоб мене заткав кілком! Ой, та й протерпів же я, протерпів, боже мій єдиний!

— Але хто-ж ви такий, дідусю? — запитав Іван.

— Я, синашу, Дід бескидський ¹⁾, може чував що коли про мене?

— Дід бескидський? Той сам, про ко-рого казки на вечерницях розказують?

— Той сам.

— Про копрого говорять, що під землею живе і Довбушевих ²⁾ скарбів пильнує?

— Той сам.

— А правда це, дідусю, що тих скарбів така сила, що й на двадцять чопирі вози би їх не забрав?

— Далеко більше, небоже.

— А правда це, що ви на Чорногорі обернули до гори дном пий камінь, на котрім Довбуш викував хрест на знак, що під тим каменем є вхід до печери з його скарбами, так що тепер ніхто ані того каменя, ані того входу віднайти не може?

— Правда, синашу, правда, збигався я погано при тій роботі, аж мені щось в крижах трісло, так, що відподі випро-спуватись не можу.

— Так вам преба!—скрикнув Іван.— Було не лакомитися на чужі скарби, котрі-б може не одному бідоласі в пригоді спали.

Дід довгим, сумовитим поглядом змі-ряв Івана.

— Ей, сину, сину,—сказав,—яка-ж ти ще дитина.

¹⁾ Бескиди—часть гір Карпат, де живуть українці.

²⁾ Довбуш—гуцульський опришок-ватажок про якого серед наших верховинців, гуцулів, ходять різні оповідання в роді як про Кармелюка, Гаркушу.

— Добре вам казати: дитина, — скрикнув обурений Іван. — А ось як би вам прийшлося так як мені на кожний кусник хліба, на кожну мізерну лахманину так тяжко гарувати та зносити людські примхи, то певно-б ви не пої заспівали.

Дід нічого на це не відповів, тільки раз-у-раз жалісливо хитав головою.

— Але що-ж це за такий ворог, — спитав з переогодом Іван, — що вас запакував у отсю щілину?

— Це найстарший опир і чарівник з Бусовищ. Мав він від давна на мене злість, ще за-для небіжки жінки.

— То ви їй жінку мали? — скрикнув Іван.

— А як же, синку, мав! І лишила мені одним одну дитину, донечку. Господи мій, що то пам з нею сталося? Чотирнадцять літ, як один день тому, лишив я її, ще в колисці, малесеньку, тільки мій слуга, старий Віюк, сліпий остався при ній. Чотирнадцять літ я промучився в тій проклятій шпарці, тоскуючи не стільки до свободи, до ліса, до скал, до гір, скільки до моєї коханої дитини. Ой, синку, що я перетерпів за тих чотирнадцять літ, що я перетерпів! Але господу богу слава, тепер усе минulo, тепер я вільний! Ти, синку, мене увільнив, і я побі віддячуся. Ходи зо мною до моєї хапи. Веди мене, небоже, бо я такий змучений, такий ослаблений, що не знаю, чи їй зужав би доволоктись до дому.

— А далеко ваш дім?

— Дім мій, синашу, великий. Коби ми тільки добралися до першого входу, то там я вже дам собі раду.

— То добре, ходімо!—сказав Іван.

Дід поступив пару кроків, але зараз же мусів сісти на пеньку.

— Ні, синку,—сказав спогнувши—не можу я йти. Ще раз мушу тебе просити о прислугу. Візьми мене на плечі, пронеси старого, не пожалуєш свого пруду.

Хоч і який лінивий був Іван, та цим разом він не дався довго просити і взяв Діда на плечі. Старий був легесенький як перо, так що Іван майже не чув його тягару на собі і йшов зовсім свободно.

— Ось туди, синашу, ось туди!—сказав Дід, показуючи Іванові зарослу, майже незапримітну лісову стежечку, що вела спрímко під гору і, бачилось, губилася в гущавині.

IV.

Зразу ніс Іван Діда на плечах з охотою і не чув ніякого тягару. Стежка, зразу доволі не вигідна, потім пішла по рівному, а далі скопилася вниз. Але коли опісля прийшлося лізти знов під гору, коли Іван кілька разів потикнувся, коли кілька букових галузок цвігнуло його по лиці, пробудилася його натура і він почав воркотіти. Зразу стиха, але далі, все голосніше.

— Що я дурень, цього хіба сліпий не побачить! А щоб тебе триспенний з такою коренюкою, мало чоловік не впав!.. Чи чорти мене підвели дряпатися десь, кудись на лису гору!.. І по яку другу голову я власпиво туди плентаюся?..—Такі і тим подібні уривані речення час від часу вилітали з його уст, при чім він раз-

за-разом енергійно сплбовував і зовсім не енергійно охав та постогнував.

Дід тимчасом сидів спокійно на його карку, звісивши йому обі ноги на груди, і бачилось, що зовсім не чув Іванового воркотання. Та все-таки дивна річ: від хвили, коли Іван почав воркотати, почув він таксаж на собі деякий тягар. Зразу незначний, але по мірі того, як змагалася його неохота, збільшувався й тягар. Зпочатку Іван мав таке почуття, що несе сокиру за ременем, пізніше—що має на плечах невеличку боклажку горілки, по якімось часі—що двигает порядну в'язанку дров. Рівночасно почало йому здаватися, що подоріж його тягнеться щось дуже довго. Чув, що рясний піт його обливає і в грудях починає йому не ставати духу. Воркотання перемінилося в голосне нарікання:

— Ой, доле моя проклята! — бідкався Іван, важко спупаючи під гору по виспирчаючих каменюках.—Коли-ж ти перестанеш кепкувати надо мною? Думав чоловік, що собі капиночку¹⁾ відпочине в лісі, але де тобі! Підкусив мене нечистий вицягнути той папичок і випустити отце спаре спраховище, а тепер на, маєш, неси його на плечах і чорт знає куди. Та й тяжкі-ж ці порохнаві костомати, господи! Немов-би мені цілу гору на плечі втелюшив!

І справді, тягар на Іванових плечах робився чим раз тяжчий. Він чув, що весь під ним подається, що коліна під ним

¹⁾ Капиночка—Крапилиночка.

дилькоп'ятъ, що в очах йому темніє, що млість на нього б'є. Йому бачилось, що не встоїть довше, що мусить упаси. Хотів зупинитися, спочити, віддихнути, але якась невидима сила не тільки не дозволяла йому впаси, але навіть не давала йому зупинитись на однім місці. Ішов та й ішов далі.

— Діду, ей діду!—стогнав Іван, уже не на жарт омліваючи.

— А чого тобі, синашу?—запитав Дід.

— Який біс із тебе такий тяжезний?

— Я, синочку?,—лагідно відказав Дід.— Снит'ся тобі, небоже. Куди вже мені по чотирнадцятилітній темниці та тягару набрати?

— Як-то, снит'ся мені?—ледве сопучи відказав Іван.—Але-ж, Діду, адже я паду, ломаюся, гину під твоїм тягарем!

— Не бійся, рибонько,—спокійно відказав Дід.—Це тільки так тобі здається.

— Що це ти ще кепкуєш із мене, старий костогризе?—силувався крикнути, але тільки пропищав Іван.—Ні, не хочу довше двигати тебе. Злізай!

— Іди, іди, душенько!—з незворушеним супокоєм сказав Дід. І Іван справді йшов, хоч і як не хотів, хоч і як спрашенно був зіслаб. Він дряпався все під гору та під гору, а й гора та тепер видалась йому безконечно високою та стрімкою.

— Але я не хочу йти! Не хочу тебе двигати!—Пищав Іван.—У мене легке розірветься з напуги!

— Ні, не бійся, не розірветься,—потішав його Дід.

— Але я не хочу! Не хочу! Чорте, злізай з мене!—просив і лютився Іван.

— Але, синочку, прецінь же ти дав мені слово. Та й заплапу маєш від мене дістати.

— Нехай тебе громи б'ють з пвою заплапою! Нічого не хочу, тільки зліз! Дай мені спочити хвилину!

— Іди, йди, небоже,—мовив Дід.—Уже недалеко.

Злість Іванова перемінилася в роспуку. Тягар на його хребті був спрашений. Очі вилазили йому з голови, кров у пупках повклася так сильно, що бачилось, ось-ось постріскають жила, розірветься серце. Дідові ноги, що обхапували його по-під пахи, пекли його, мов распечені шини. Ніколи навіть у сні Іван не міг виснити, не міг уявити собі більшого пруду, страшнішої напуги. Безвихідність його положення побільшувало ще те почуття, що чув себе безсильним скинути з себе той нечуваний тягар, дати півгу своєї напуги. Чув себе вже не самостійною істотою, не робітником, котрий може робити, а може й спочивати, коли йому не хочеться робити, не власновільною робучою силою, котра свідомо направляє своїми рухами, але чув себе чимось похотим на те зерно, що, попавшись між млинове каміння, виконує, що правда, якісь бистрі, безпам'ятні рухи, але заразом що хвиля прапить частину своєї істоти і саме робиться тільки частиною, моментальним проявом її величезної почвари—праці. Іван справді ціле своє життя чув себе невольником

праці, але ніколи ще те чуття не було таке сильне, так страшенно болюче та догризливе, таке повне опрути та роспуки, як в опції хвилі, в хвилі найтяжчої втоми, якої тільки зазнав досі в життю. Вмерти цілковито, моментально щезнути з ряду живих істот видалось йому тепер найвищим вершком бажання, найбільшим щастям. Позбутися життя—адже-ж це значить позбутися праці, вирватися з пуп того невмолимого пирана—праці, що від найраньшої молодости так важко поклала на нім свою руку. Смерть—то єдиний вихід для таких, як він, нещасних, то відпочивок, то свобода!..

Ішов власне зі своїм тягарем по-над краєм безмірно глибокого та пропасного яру. На дні його сиділи сумерки, клубилися бурі тумани. Величезні смереки, що росли в глибині, видавались Іванові з гори не більшими від корчів ялівцю. Тупі-же просто Іванових ніг, але може о яких спосажнів нижче, вистобурчувалася величезна гостра скала, мов заплутаний п'ястук, наїжений величезними бородавками.

— Почекай, прокляте спраховище, — воркотів Іван. — Не хочеш ти мене пустити, то й я тебе не пущу!

І вхопивши обома руками що сили Діда за ноги, Іван одним розпучливим поривом шарпнувся в бік зо стежки і повалився в безодню.

V.

— Ну, ну, ну, ну! — сказав Дід і перший раз засміявся тихим, сердешним сміхом.

Іван отворив очі. Що сталося? Де це він опинився?

Побачив себе на кам'яній платформі, при вході в тісну кам'яну печеру. Скала, що вистобурчилася в виді величезного п'ястука, заслонювала вигляд на яр і на сусідні гори.

— Та й гарячий же ти, хлопче, у, який гарячий! — мовив усміхаючись Дід. — Тільки що я хотів тебе просити, щоб ти звернув зі стежки прохи направо, а ти вже й сам туди вирвався.

Ні з цього, ні з того почув Іван, як гаряче жеврово встиду обіллало все його тіло. Не міг іще очунятись. Чув себе так якось непохоже на те, що пережив перед хвилиною, що це недавнє видавалось йому чимось неправдоподібним, казочним, геть-геть замерклим. Адже-ж він кинувся в пропасть! Що-ж це з ним діється? Він спрібував рушатись, думаючи, що це тільки йому снилось і він може лежить зомлілий на дні пропасти. Але ні! Був здоров, цілий, не сонний, і не чув ані сліду пої втоми, котра ще перед хвилиною доводила його до роспуки. Навпаки, чув себе здоровим, кріпким і зовсім свободним.

Вспидався тепер глянути на Діда, котрий уже не сидів у нього на коркошах, але стояв обіч нього і щось нишпорив у скалі, коли-не-коли звертаючи на нього смішкуватий погляд.

— А що, синашу, — сказав Дід, вгадуючи його думки, — а не казав я тобі, що це так тільки тобі здається, коли ти мені дива розказував про мій тягар? Ей, хлопче, хлопче!

Дід покивав головою, немов би мав іще щось сказати, але вважав відповідним сховати це для себе.

— А чому-ж мені так здавалося?—спитав Іван.

— Сказати тобі по правді, то тобі не зовсім і здавалося. Є в тебе щось слабе, але не тіло. Тіло, небоже, маєш здорове, і що й казати. А ось воля в тебе хора. А ти знаєш, як старі люде кажуть, що хто не хоче, то гірше, ніж не може.

Дід говорив це так добродушно, що Іванові якось ані на думку не прийшло ображуватися, хоч сільських господарів, котрі йому не раз подібне говорили, він ненавидів і уважав за своїх найтяжчих ворогів і гнобителів. Дід тимчасом відлупив своїми висохлими пальцями кусень скали, виняв зі щілини великий, золотий ключ, оглянув його пильно, мов старого знайомого, і, видимо, зрадів мов дитина. Поблискуючи ключем до сонця, він поліз у темне гирло печери, в котрій на кінці находилися попайні двері.

— Ходи зі мною, синочку,—сказав до Івана.—Вступи до моєї хати, будеш у мене гостем. То й побалакаємо, коли хочеш.

Дід відімкнув двері, за котрими показався довгий, темний, вузький коритар, вижолоблений у скалі. Тим коритарем ішли оба довго, дуже довго, як бачилось Іванові. Час той вистарчив бодай на те, щоб його веселий, і енергичний настрій знов змінився в якусь знеохоту. Вже навіть Іван почав собі в дусі бурчати і запитувати себе самого, який чорт казав

йому лазити по якихось мишачих норах, з котрих може й виходу ніякого нема. Аж ось Дід зупинився, заскрегінцав ключем і отворив другі двері.

Лагідне зеленкувате світло вдарило Іванові в очі, але не разило їх зовсім. Зробивши ще кілька кроків, він побачив себе в величезній, кам'яній світлиці, пишно прикрашеній усякими фантастичними різбками, яріючими хрусталями, обвішаній нитками золота, виспеленій бляшками чистого срібла. Всі меблі в тій світлиці були з гнутих в ріжнородні форми жил заліза і срібла, на котрих лежали плити з прозінчастого гірного хрусталя або фіолетового аметисту. По рогах вибризували натуральні фонтани, освіжуючи повітря, а на середині в майстерних козубах горіла найчистіша живиця і ялівцеві ягоди, розливаючи свіжий запах лісів і полонин.

Дід наблизився до одного спюла і своїм золотим ключем причі вдарив о христалеву плиту.

— Віюку!—крикнув він і голос його, на світі такий тихий, схожий радше на бренькіт комарика ніж на людську мову, тут гримів мов могутий водопад і розбудив спократний відгомін десь у далеких, безконечно просторих підземеллях.

Ще не перегомонів той відгомін, що гучною хвилею копився з печери до печери, коли в тім десь далеко-далеко почувся глухий лускіт, немов гупання величезної ступи. Лускіт той повпорявся мірно раз-за-разом, звільна наближаючись до них, і вкінці побачив Іван, як із

сумерку дальших печер виринула якась постать—величезна, похожа на колоду дерева, оброслу рапастою корою. з вузлуватим корінням і чепіргатими гілляками. Це був Віюк, невілстунний слуга Діда, сторож і опікун лісів бескидських, про котрого Іван ще змалечку багато наслухався в казках. Леде-не-леде в тій живій колоді здужав Іван відрізнити почварну, майже шостистінну головище, оброслу жмутами сухого моху та корявими грибами замість волосся. Очей почвари не міг Іван добачити, бо вони були за овані під довжезними, навислими віями з повстої кори. Гілляки і коріння, це були його руки і ноги.

— Хто мене кличе? — гробовим, глухим голосом запитав Віюк, наближаючися до Діда

— Це я, Віюку, — сказав Дід.

— Пане мій — скрикнув Віюк, — це ти? Чи-ж то може бути? Дай, нехай доторкнуса твоєї руки!

Дід подав йому руку, а Віюк доторкнувшись її, беркиць ¹⁾ перед Дідом на землю, і важке, глибоке хлипання потрясло цілим його безобразним тілом.

— Бідний мій пане, — хлипав він, — де-ж ти бував так довго?

— Потім про це поговоримо, Віюку, — сказав Дід. — А тепер скажи мені, що діється з моєю дочкою?

— Дочка твоя здорова, виросла вже така велика, тільки все плаче за тобою. Ми вже думали, що ти ніколи не вернеш.

¹⁾ Беркиць—кинувся.

— Іди Віюку, приклич мені її сюда!

— Сюда? Але-ж, пане, чую, що тут є ще хтось крім тебе, якась сира душа. А ти знаєш, що твоя дочка не сміє бачити сирої душі.

— Не бійся, Віюку, — відказав Дід. — Знаю це добре. Але знай, що сира душа, про котру говориш, це той милосердний чоловік, що мене увільнив з тяжкої в'язниці. Я винен йому вдячність, Віюку, і хочу йому віддячитися. Іди тільки, йди по мою дитину. Заким обое сюди вернете, цього чоловіка вже тут не буде.

Віюк устав і погунав знов у далекі печери, та швидко втонув у темряві.

VI.

Коли Віюк віддалився, Дід обернувся до Івана.

— Ну, що-ж, синашу, пора тобі до дому. Скажи-ж мені, чим можу тобі віддячитись?

Іван стояв, мнучи шапку в руці і не казав нічого. Дід довго, прошибаючим поглядом дивився на нього, а далі сказав:

— Слухай, Іване! Чув я твої нарікання на нещасну долю, на тяжку неволю, що її терпиш. Ти увільнив мене з неволі, по справедливості наказує, щоб і я тебе увільнив із твоєї неволі. Так скажи-ж мені, чого би ти найбільше бажав собі в життю?

Іван усміхнувся широко, показавши два ряди білих здорових зубів.

— А чого-ж, Дідусю, можу я иншого бажати, як не того. чого бажає кожний бідний чоловік? Щоби я не був бідним,

щоби не потребував турбуватися тим, що буду завтра їсти, в що одягнусь, де спати буду ? Щоби я міг хоч на хвилину відпочити собі від тої тяжкої, ненастанної праці.

— Так тобі дуже праця докучила?

— Ой, дідусю, так докучила, так докучила, що й сказати не можу. Ненавиджу її цілою душею. Бо й за що-ж маю її любити? Гляньте на мої руки, на мої ноги, на мої плечі. Майже відколи на світ народився, працюю, гарую, як худобина, а що маю з тої праці?

Задумався Дід.

— Тяжке пвое положення, синашу, і я справді не знаю, чим тобі найліпше допомогти. Дав би я тобі грошей, у мене того добра не купити, та ти знаєш, небоже, гріш як вода, не кожний зуміє вдержати його в жмені. Гріш до грошей іде, то швидко різні люди, хрещені й нехрещені, довели-б тебе до такого самого стану, в яким тепер находишся.

— Ну... але.. може би я... прецінь... якось — пробубонів Іван, чухаючися в тім'я.

— Ні, хлопче, ні! — відказав Дід. — Ти би тільки распився, распустився, і на тім кінець. Не тільки бись грошей при собі не вдержав, але й сам бись пропав, знаю це добре. А я не хочу, небоже, щоб ти мене потім проклинав.

— Бігме, що не буду! — поспішно крикнув Іван. Усміхнувся Дід добродушно на той викрик, але зараз зробився знов поважний.

— Ти, хлопче, не думай, що я жалую для тебе золота. Гляди ось тут, — і Дід

показав в однім купі яскині насипану величезну купу того металю, що жеврів, мов купа горючого вугля, — я м г би тобі зараз позволити набрати собі з опої купи, скільки би ти тільки міг додвигати. Але вір мені, знаю добре, що це була би лиха заплава за твою службу. Дам тобі щось ліпше, щось таке, що тобі стане за які гроші і скарби, а разом освободить тебе від тої неволі, котру так ненавидиш, від праці.

— Ой! — радісно скрикнув Іван.

— А при тім щось таке — говорив далі Дід, — чого тобі ніхто не відбере, на що ніхто не злякомиться, чого ніколи не загубиш. Ось маєш! — І Дід узяв із одного стола лежачий на нім простий мосяжний перстень, грубий і незграбний, такий які жида продають сільським парубкам по п'ять крейцарів.

Іван видивився на Діда широко випуленими очима, немов хотів сказати: так отце має бути дар цінніший від купи золота?

— Візьми, небоже, — мовив Дід — і не суди цієї речі зі зверхнього вигляду. Непоказна вона, то правда, а про те це найцінніша річ з усіх, які я маю. Це перстень чудодійний. Хто його носить, той ніколи ні про що не журиться, тому сповняються всі його замисли, всі бажання. Той усе, чого тільки хоче, все осягне без праці.

— Чи то може бути! — скрикнув Іван і простягнув руку по перстень.

— Не думай, що я хочу тебе ошукати — сказав Дід, подаючи йому неоціненний

перстень.—Побачиш швидко, що мовлю правду. Впрочім, як би коли мій дар тобі не подобався, можеш мені його звернути. Тільки прийди до ліса там, де ти увільнив мене з в'язниці, і крикни тричі: «Діду!» та вдар палицею по дереві, то я зараз тобі явлюся.

— О, я думаю, що не буду потребувати вас проудити, коли тільки це правда, що ви кажете,—скрикнув на радощах Іван.

— Не маю звичаю брехати, — суворо відмовив Дід. — Отже ще раз тобі говорю: як тільки мій дар коли-небудь почне тобі не подобатись, то ти прийди і закликай мене, я візьму його назад. В ніякі інші руки крім твоїх він не піде і нікому крім тебе служби робити не буде, це пам'ятай. А як віддаси його мені, то я тобі взаміну за нього дам який інший дар, що собі сам вибереш. Ну, а тепер іди і буйай здоров!

За кілька хвилин Іван був уже на світі.

VII.

Побачивши себе на вольнім, яснім світі, Іван зачудувався не аби як. Коли недавно тому йшов з Дідом, то йому здавалося, що знаходиться в якійсь стороні зовсім невідомій, серед величезних скал, прохи не до самого неба високих гір і бездонних ярів. А тепер він побачив себе в місцевості добре йому відомій, де ліс був рідкий, гори невисокі, скал ані сліду, та й яри не глибші понад звичайну міру гірських провалів. Зміркував, що знаходиться недалеко того місця, де сидів іно-що

війшовши в ліс, і де лишив свою сокиру, зарубану в пенбок. Туди він і направив свої кроки.

Ішов, не можучи зразу розмірковувати докладно все те, що з ним спалося. Чувся тільки дуже вдоволеним, спокійним і певним, мов фляшка наповнена водою аж по саму шийку. Навіть їсти йому не хотілося. Одне тільки знав, що може бажати чого хоче, а все йому буде сповнено. Та тільки не знав іще, чого має бажати в даній хвилі.

Перше, що йому ясно стало в пам'яті, була сокира і дрова.

— От коби то — подумав собі Іван — за ким я прийду на місце, моя сокира була така мудра і сама дров нарубала, а господар щоби збожеволів та з возом по ті дрова сюди виїхав, отце було-б гарно.

В тій хвилі Іван почув справді в лісі страшений стукіт та праскіт, немов би сто сокир нараз пустилося рубати сухе галуззя. Майже рівночасно почув також туркіт і бренькіт воза, що їхав по нерівній лісовій дорожці. Поки дійшов до свого місця, вже господар кінчив накладати на віз сухі гілляки. Набір був величезний і господар дуже вдоволений.

— Добре ти зробив, небоже, — мовив він до Івана, — що ти так розпорядився. Тільки що ми скінчили в полі свою роботу, коли отце прибіг той хлопчик, що ти його післав. «Нанашку — каже, — казав Іван, щоб ви зараз їхали до ліса. Він дров наладив гук¹⁾, а лісничий по обіді поїхав до

¹⁾ Гук — дуже багато.

місця і через помилку лишив рогачку отворену». Ну, але-ж ти, небоже, мусів звиватися, коли ти за півгодини здужав набірати і нарубати таку величезну купу сухарини. Та-ж цього-б иншим разом і два хлопці за цілий день не наладили! Я й не думав ніколи, що ти такий робітник. Знаєш, цих дров нам вистачить до самої глухої осені.

Іван слухав цієї похвали, і хоч їй не дивувався, бо знав, як воно все склалося, то все-таки робилося йому якось трохи встидно. Тому то кинувся допомагати господареві складати дрова на віз, але де там! Все, чого тільки доторкнувся, летіло і рвалося йому з рук і укладалося само на те місце, де було треба, укладалося далеко ліпше і щільніше, ніж би це зумів був зробити сам Іван. Хотів бодай допомогти господареві обв'язати наладований віз залізним ланцюгом, щоби набір добре держався, але й ланцюга не міг допулитися — той тільки мигнув, доторкнув, віз застріщав і вже був обв'язаний і обп'ягнений так, немов би його тягло десять хлопців. Віз був готовий. Господар уже запрягав коні. Рушили.

— Ой, Іване, — скрикнув переляканий господар, глипнувши з боку на величезну фіру¹⁾ дерева, супроти котрої мізерні хлопські коненята виглядали достопу²⁾ мов миши, — що-ж це ми наробили! Такого п'ягару ми й з місця не рушимо. Попсуюмо коні! Де-ж вони зможуть дотягти такий величезний п'ягар, та й ще горі горбом!

¹⁾ Фіра—віз.

²⁾ Достопу—цілком, точно.

— Ей, не бійтеся! — сказав Іван, — порятуємо їх, якось то піде.

І приступивши до воза, він узявся рукою за люшню. Коні, що́ перед тим ледве з місця рушити могли фіру, тепер пішли зовсім вільно і вільно, немов би з порожнім возом.

— Ну, робітник з тебе, Іване, — сказав радісно господар, коли в кілька хвиль по приїзді до дому дрова були не тільки поскидані з воза, але також порубані, полупані і поскладані на купу під шопою. Перший раз від нестямного часу господар закликав наймита до комори і почастував його горілкою, пшеничним хлібом і сиром.

VIII.

Слава Івана як «пречудного» робітника швидко розійшлася по всьому селу. Особливо господар, від когрого Іван до недавна не чув ніколи доброго слова, тепер трубив про нього на всі боки мов нанятій.

— Що там за сила! Що за проворність! Ні, такого робітника я ще не бачив, як живу. І все сам!

— Та що, нема чому дивуватися, — жартували багаті. — Такий лінох через тільки літа зашанував свою силу, то й має її. Цікава річ лишень, що це йому прийшло до голови, що тепер так узявся до роботи? Ну, але то також певне, що пої охоти надовго йому не виспане.

Але по мимо того кепкування кожний багач бажав мати Івана в себе. Осб і почали вони потаємно на перегони шапку-

вати перед Іваном, часпувати його по горілкою, по гараком¹⁾ і просити, щоби покинув дотеперішнього господаря.

— Чи такий голоколінник варт пвойого одного пальця! — говорили йому. — І чого ти в нього дослужишся? Ходи до мене, я тобі дам 50 ринських річно, шмаптя, як бог приказав, їсти будеш те, що й я їм, а роботи тяжкої не будеш робити.

Іван тільки десь-колись промимрив: «Нну», «Еге-ж» та «А вже-ж» та «Побачимо», пив, закусував, і ні про що не турбуючись, ходив собі мов бугай по молодій конюшині. Праця, як обов'язок, а власливо, як тяжке ярмо переспала для нього існувати. Думки, котрі досі майже виключно приковані були до тих пачок, тепер увільнені попали в якийсь хвиловий застій, немов заснули, щоби випростуватися, набрати сили і самостійності. Ба- / жання Іванові не могли ще вирватися з обсягу наймитського життя, з меж рідного села.

— От як би то сам пан війт прийшов просити мене до себе на службу! — думав Іван. Сказав би я йому пару слів правди за те, що мене недавно вигаратав бучком, коли йому мої коні в житті шкоду зробили.

І справді війт прийшов і Іван наговорив йому дурниць, котрі грізний начальник громади приняв як щось таке, що йому віддавна належалося.

— Найліпше, мабуть, було би служити в пан'отця, — подумав собі Іван. І шуп

¹⁾ Гарак—ром.

уже йшов до нього паламар послом від пан'отця і просив його прийти завтра «на клєбаню»,¹⁾ бо єго-мосць²⁾ дуже його попребують. Пан'отець почастував Івана вином—першим, яке, крім причастя, Іван мав коли-небудь в устах і просив його, щоби йшов до нього на службу.

— Прийду, пан'отчику, чому-ж бим не мав прийти,—весело сказав Іван, цілуючи пан'отця в руку, але на думці в нього було зовсім що інше.

— А коли-ж прийдеш?—запитав пан'отець.

— Ще нині відправляюся від свого господаря, а завтра вже буду в єго-мостві,—сказав Іван. Пан'отець поблагословив його на дорогу і пішов у село.

Іван був слуга один в своїм роді. Не тільки робив за десятьох,³⁾ але—це була річ неменше важна і цікава—не їв нічого. Еге! Від того пам'ятного дня, коли по привіз спільки дров з ліса, господиня не бачила ложки ані хліба в його руці і ніхто не бачив, щоб він їв. А про те за тих кілька неділей Іван розцвів і зарум'янився, мов польовий мак.

— Що це таке з тобою, Іване,—питала його господиня,—чому ти їсти нічого не хочеш?

— Я ситий—відповідав Іван. Навіть не ставте нічого перед мене, бо я не можу їсти.

— Але хто-ж тебе так участував?

— Е, це вже річ моя. І не питайте мене, бо вам цього не скажу.

¹⁾ Клебаня—з польського,—плебанія, дім попа.

²⁾ Єгомосьць—так величають попа.

Трібували вже й слідити за Іваном, де й що він їсть, але слідження ні на що не придалося. В часі обіду, полуденку і вечері Іван щезав десь, мов камінь у воді. Не попребуємо й додавати, що Івана годував його перстінь. Коли тільки хотів їсти—а хотів він їсти зразу дуже часто, бо досі за весь вік мав час випоститися на всі заставки—сідав де-небудь і шептав.

— Хочу, щоби мене ніхто не бачив. І зараз робився невидимий, а рівночасно на його розказ воскресали перед ним найліпші присмаки, які тільки могла видумати його бідна, хлопська фантазія: пироги з сиром, маком, з капустою, ковбаси, печені кури, горілка з медом, медяники, хліб пшенишний. І в Іван аж за вухами пріщало. А тепер вийшовши від пан'отця, одне тільки мав на думці:

— Віднині буду завсігда пити вино.

ІХ.

Мріяв пан'отця про те, щоби добути собі такого не-аби-якого слугу, не суджено було сповнитися. Ледве Іван вийшов на вулицю, побачив пишну карету, запряжену четвернею огнистих коней в багатих уборах. Два лакеї крутилися коло карети, немов шукаючи чогось, а в кареті сидів якийсь великий пан.

— От якби то чоловік міг дістатися до такого пана на службу,—подумав собі Іван. — Я колись служив у нашого дідича, та що то за пан? Парокінкою їздив, та й то такою, що тільки тьфу! А до

Львова вибирався три роки, та й так таки й не вибрався. Ні, з отчим паном певно би чоловік не прохи світа побачив!

— Гей, парубче! — крикнув до нього пан з карети. Іван зняв шапку і наблизився до карети. Пан довгу хвилю придивлявся йому уважно.

— Подобаєшся мені, — сказав нарешті. — Власне втік мені візник. Умів би ти повозити четвернею? Бо з цих туманів (ту показав на лакеїв) жаден не вміє.

— Вмію, ясний пане, — сказав не надумуючись Іван.

— А хочеш вступити до мене на службу?

— Хочу! — сказав радісно Іван.

✓ — Я князь Довгорукий, пан Чортопхайлівського ключа. Ти чував?

— Чував, ясний пане.

— Ну, так сідай же на кізли і бери віжки в руку, побачимо, як ти вмієш повозити. Вези нас до свого господаря: заберемо твої речі і зробимо з господарем обрахунок.

— Не треба, ясний пане, — сказав Іван. — Я власне скінчив свою службу і шукав іншої, то ні з ким і обрахунок робити. Речі мої лежать у певній сховку, та я думаю, що до служби в ясного пана мені їх не дуже треба.

— Маєш рацію, — сказав, хвилину подумавши, князь.

Княжа четверня під Івановими руками йшла мов степовий віпер, легко, згідливо, без ніякої втоми. Іван не брав навіть батога до рук, досить було йому сказати слово, цмокнути та потрясти віжками,

щоби скерувати четверню, куди хотів, зупинити її або спонукати до швидкого ходу. Іван розмовляв з кіньми мов з дітьми, старався близько познайомитися з кожним із них, пізнати їх вдачу і норови, і здавалося, що й коні розуміють кожне його слово. Князь не міг надивуватися справності і тактові свого нового візника.

В найближчій місці казав йому справити пишну ліvreю, в котрій Іван виглядав мов відроджений. З незграбного, оптяжілого сілсьбкого парубчиська перемінився в хвапсьбкого, вродливого молодця, на котрого так і задивлювалися люде, коли повіз гал'юпом перебігав містові вулиці.

Та князь не довго забавляв у місці, що було осередком його ключа і де в нього був свій палац. Він вибирався за границю, де пробувала його жінка з дочкою. А що в тих часах не було ще залізниць, то четверня, візник і лакеї становили необхідну приналежність усякої панської подорожі. Особливо добрий візник був половиною поводження в дорозі, то й князь мав усяку причину чути себе вдоволенним з того, що найшов такого візника, як Іван.

Тимчасом Іван роскошувався своїм новим становищем. Вступив він на кізли княжого повоза, мов удільний князь на свою столицю, вповні почуваючи свою варпість, і вже в хлопсьбкій веретянці здобув собі повагу і пошану в лакеїв. Ще більше заімпонували тим лакейсьбким душам його справність в обходженню з кіньми, його

гордовита вдача, схильність до мовчанки і задуми й його незвичайна врода, що, ніби цвіт весною, так і розвивалася перед їх очима. В своїм товаришуванні з лакеями вмів Іван відразу поставити себе на якімось вищій, незалежній ступені, і не дізнав ані одної з тих прикрас, яких годі устерегтися кожному сільському простакові, котрий попаде на службу в панському дворі, і яких колись, служачи у свого діда, він назнався аж до нехочу.

Тепер було зовсім не те. Все забавляло, тішило і радувало Івана. Забавляла його візницька служба, а особливо часті проїзди по багатолюдних міських вулицях, поміж рядами проходячого, гарно повбраного панства, поперед пишні склепові ристави або вздовж тінистих садових алей князівського величезного парку. Тішили його прекрасні коні, піддані його безпосередній опіці. Коней він від давна любив, але таких гарних, добрих і розумних він ще ніколи не мав під своєю рукою. То ж і не диво, що полюбив їх найбільше з усіх того, що найшов у княжій дворі, доглядав і беріг їх, як себе самого, розмовляв з ними і пестив їх, як своїх дітей. Не диво, що й вони від самої першої хвили прив'язалися до нього, як діти. Вдоволений був Іван і з князя, котрий хоч не сипав грішми і навіть на справу слугам скупенько давав — про «трінгельди²⁾» очевидно не було й бесіди — то все-таки обходився

¹⁾ Садовий — для гуляння.

²⁾ Трінгельд — часів, — «на випивку» гроші.

з ними по людськи, а для Івана був якось незвичайно ласкавий. Що правда, лакеї нишком називали князя марнопратником і банкропом, котрого жиди швидко викинуть з батьківщини, але Івана це нічого не обходило. Справи лакейської не потребував, прінгельдів тим менше, бажав тільки бачити світ і людей, ужити життя в цілій повноті, а до того — бачилось йому — його заняття князівського візника давало йому як гайліпшу нагоду.

Недовге життя в місті в товаристві князівської двірні зробило на нього великий вплив. Апетити його розвинулися значно і швидко. Все, що бачив, надило його, але й пересичувало по короткім часі. Бавився ріжними блискучками мов дитина, але й кидав їх так само скоро. Псував собі жолудок добірними справами, які бачив на князівському столі, але в відплату за те почув несмак до надзвичайніших поживних справ. Перший раз на своєму віці почув приступ тяжкої містової недуги — нудьги, про котру йому в селі ніколи й не снілося. Окруження, серед котрого пробував, зовсім не надавалося до того, щоби направити його бажання в сторону яких-небудь духових занять і інтересів. Князь бавився, їздив на візити по міських головачах та околичних панах, бував у театрі на оперетках, а ще радніше проводив ночі в кафе-шантанах або в касині за картами, але книжок ніяких не читав, розмов поважних не любив, всякі «ідеї» і «спремління» вважав дурницею, виключною власністю і витвором голодних літератів та голих

професорів. Що й сам він одного прекрасного поранку з усім своїм князівством міг опинитися в рядах тої «голопи» — про це не думав. Вірив у своє щастя, котре вже кілька разів подавало йому помічну руку в хвилях, коли опинявся вже на самім краю пропасти і руїни. Тим-то й не диво, що хазяйський двір не був відповідною школою для духовного розвою Івана і що можучи заспокоювати всі свої низькі апетити, які тільки були доступні його нерозвинтій душі, він швидко пересичувався і починав нудитись у своїм примусовім бездіястві.

Х.

Але щастя всміхнулося йому. Князь пригадав собі, що має за границею жінку й дочку, що живуть вони там у дорогій столиці на дуже скупенькім етапі¹⁾, що неперпеливо дожидають його приїзду враз зі свіжим капіталом, що капітал той, о скільки можна було його стягнути по продажею збіжжя та волів, по позикою в жидів і лихварів, знаходиться щасливо в його шкапулі, і що одним словом, пора було їхати. То-ж казав готувати все до подорожі, і за кілька днів рушили. Подорож, ненастанне товаришування з кінями і природою освіжили Івана. Мав заняття, хоч і не потребував працювати. Очі його сковзалися по ріжнородних околицях, перебігали мимо сел, в котрих сонні подібних до нього Іванів зіпхали і тужливо гляділи вслід за улітаючою княжою каретою, надармо думаючи про розкіш хоч

¹⁾ Етап — спосіб життя.

раз в життє проїхатися отак в світ широкий,—мимо місточок, в котрих снірічали неохибне болопо або куряву, неохибні громади напів голих жиденят на серед вулиці і неохибні набресклі лиця п'яниць, що висовувалися з вікон і дверей шинків. Іван зразу цікаво і поквапно ловив очима ті подорожні подробиці, радісно вітав кожний далекий вершок гори, кожний наглий закрут ріки, кожную невидану досі вежу, що здаєка, мов величезна шпилька, вихилялася по-над зелені лісів або по-над золотисту площу спілої пшениці. Свіже повітря поправило і загосприло його апетит, розілляло здоровий рум'янець по його щоках. Чувся знов вдоволенням і не бажав нічого нового.

Але вдоволення це тривало не довго. Подорож ішла помалу і почала вкінці втомляти його своєю односпайністю. При кожнім новім виді, скруті, мості, версі гори з прикрістю пригадував собі Іван: »Е, таке самісеньке я вже бачив«. В кожнім новім місточку мимоволі з уст його виривалися неохибні окрики: «З дороги, голопо! А щоби вас!... З дороги, бо розтлочу!» Впрочім давалися Іванові чуті й деякі недобрі боки князівської вдачі: погані нічліги для слуг, невиспання, чим раз частіші прояви князівського злого гумору, що показувалися в ненастаннім бурчанню на лінивство, недостаточний поспіх, на марнування грошей, нешанування лівреї і т. и. Правда, Іванові князь ніколи не мав нічого закинути, але те вічне нарікання на лакеїв, що сиділи тут-же побіч нього, дразнило Івана, як шкря-

бання залізом по склі. Кізли княжої карети ставалися для Івана з кожним днем твердші, невивідніші і ненависніші.

— Боже, коли-б хоч яка зміна, яка пригода в дорозі—зітхнув раз Іван, коли рано з готелю вибіралися в дальшу подорож і в перспективі являвся Іванові довгий день, котрий треба було протовчися на шкіряній подушці посеред одностайних піл і лук під палким промінням серпневого сонця. А надто ще вид тисячів людей, занятих полевою роботою, будив в Івановій душі якесь прикре чуптя. І рад він був, що вирвався з того ярма, а притім починав чупи щось, немов гризоту сумління, немов би ця його подорож була тяжким гріхом. Але найгірше разив його спів отих робучих людей. Поки ще він був Іваном Лінюхом, співав дуже часто, і співаючи ті прості, сердешні співанки про долю, про любов і любовні пригоди дізнавав дивної полекші. Але від часу, коли чудовий перстін обхопив його палець і розбудив в його душі нові сили, новий світ бажань, в тій же хвилі заспокоюваних та повертаючих усе на ново і вилітаючих що раз то в ширші круги,—від тої хвилі пісня втекла від нього. Зразу вона видавалася йому дурницею, не споючою того, щоби на неї пратиати хвилю часу, а тепер звеніла йому в ухах, мов якась гірка наруга. Ті люде співають—мабуть вони щасливі! І Іван трібував заглянути у власне нутро і спитав сам себе: «А я, чи-ж я щасливий?» Не вмів відповісти собі на те питання. Адже-ж, бачитьсся, нічого йому не хибує, а прецінь він чується та-

ким одиноким, далеким від других людей, чує таку пустиню довкола себе, і не знає, чим її заповнити. Кілька разів прібував в той бік звернути свої бажання і зажадати їх сповнення, але з зачудуванням і переляком переконувався, що чудовий перстінь в тім пункті безсилий. І не диво. Перстінь сповнював тільки ясно означені бажання, а таких загальних, як «хочу бути вдоволеним» або «хочу чутися щасливим» перстінь не міг сповнити. Тут вже сповнення залежало від самого Івана, тут ніякий перстінь нічого не міг йому порадити.

— Ах, коби хоч яка пригода в дорозі! — зіпхав Іван, сидючи на козлах і з якоюсь тривогою позираючи в неясну далечину, заслонену на пів-прозірчасною ранньою мглою.

Що правда, пригод в дорозі не хибло й досі, але пригоди ті були самі глупі, такі, що не могли Іванові дати ніякої розривки, тим більше, що зараз в першій хвилі сила чудового перстеня все направляла, так що Іван не потребував навіть пальцем рушати. То колесо зломиться, то посторонок урветься, то кінь підкову згубить — ну, що це за пригоди! Та цим разом на Іванове бажання лучилася пригода забавніша: князь згубив гроші. Бачить Іван, що князь в кареті крутиться, кидається, зіпхає, ба далі й клясти починає. Бачить це Іван, але нічого, мовчить і їде. Нараз князь кричить:

— Стій!

Іван зупиняє четверню.

— Що у пристепенного, -- воркоче князь, перешукуючи всі свої кишені і саквояжі, — адже-ж я недавно мав її в руках.

Лакеї позіскакували зо своїх сиджень і поставали в покірних поставах, понап'ягавшись мов струни, по обох боках карети.

— Гей, ви, тумани, — крикнув вкінці князь, — чи не бачив з вас котрий моєї портмонетки з грішми?

— Ні, ясний пане; — в один голос відповіли оба лакеї.

— А ти, Іване?

— Я бачив, ясний пане.

— Де?

— Вчора ясний пан дав її тій пані, що в нас була на чаю.

— Ти дурень, Іван! — крикнув князь, пригадавши собі в тій хвилі, що Іван сказав чистісіньку правду.

— А, коли я дурень, — преспокійно відказав Іван — то нехай ясний пан пішле лакеїв шукати портмонетки по дорозі. Бачитьсь мені — додав насмішливо, — що перед кількома хвилями щось випало з карети. Може по вона.

Покмітив князь, що Іван насміхається з нього і весь спалахнув гнівом. Знав добре, що з замкнутої карети портмонетка не могла випасти, особливо коли перед тим її в кареті не було, і що навіть коли би була і коли би випала, то Іван, сидячи на кізлах, не міг би цього ані бачити ані чути за туркотом коліс та лускотом кінських копит. Та все-таки щоби зберегти свою князівську повагу супропи лакеїв, він гримнув на них:

— А ну, тумани, чого стоїте? Бігайте що духу! То не може бути, щоби вона пропала. Я тут вихилився, то може й

справді... Біжіть! Гостинець¹⁾ пустий, то коли не дуже далеко випала, то певно найтися мусить.

А сам аж зубами скреготав, що міг так забути. Боявся, щоби лакеї не розтрубили перед княгинею історії про попу паню, що була в них на чаю в незнайомім місті і копрій він дарував свою портмонетку з 200 гульденами.

— Слухай, Іване, — сказав князь по хвилі, коли лакеї, також усміхаючися недовірливо, попупцювали долі гостинцем, — чи ти на правду бачив, як я давав тій пані портмонетку? Бо я щось собі того не можу пригадати, мабуть дуже вже в голові шуміло.

— Я дурень, ясний пане, — коротко відрізав Іван. — Нічого я не бачив. Я тільки чув, як портмонетка перед хвилею випала з карети. От уже й лакеї вертають — додав озирнувшись. — Найшли, біжать.

— Що? Найшли? — крикнув князь, не можучи з диву опямитися.

— Так є! Осб вона, ясний пане, — в один голос крикнули лакеї, подаючи князеві портмонетку з грішми.

Князь доразу остовпів, очам своїм вірити не хотів, але портмонетка була так безсумнівно-дійсно в його руці, що йому не лишалось нічого іншого, як тільки сховати її до кишені і дякувати невиясненому случаєві, що вивів його з клопоту. Та все-таки він підозрівав, що Іван сяк чи так мав у тім «случаю» свою руку, і для того вечером, коли спанули в заїзд-

¹⁾ Гостинець — шоссе, шлях.

нім домі на ніч, покликав Івана до свого покою і запитав його в чотирі очі:

— Ну, Іване, скажи мені, як власливо було з тою порпмонеткою?

Іван зразу прикинувся дурником.

— Не моя річ це знати, ясний пане,— сказав.

— Е, іди, йди, не балакай пусте!— сказав князь, добродушно плещучи його по плечі.— Ну, скажи, не бійся, я не буду гніватися.

— Та що тут говорити, ясний пане,— сказав Іван.— Тома пані, діставши порпмонетку від ясного пана, якось її випустила. Я підняв її і сховав, щоби ясному панові віддати, а коли ясний пан почав її шукати в кареті, я випустив її на гостинець.

— Ой, Іване,— крикнув князь,— а як би був її хто инший найшов?

Іван усміхнувся.

— Ну, то що-ж?— сказав спокійно.— Був би якийсь бідолаха поратувався, а ясний пан прецінь і так не міг би був навіть подумати, що вона на госпинці згубилася.

Князь хотів ще щось далше сказати, але замовчав і тільки зпідлоба, недовірко поглянув на Івана.

— Ей, поганий жарт, — подумав собі Іван, покмітивши це.— Ще гопов мене князь уважати за злодія. Ліпше дам спокій.

XI.

Після цього якийсь час їхали без ніяких пригод. Іван нудився чим раз більше, тим

більше, що вони давно вже переїхали в чужу сторону, де люде говорили незрозумілим язиком, край був рівний та односпайний, так що й на околицю дивитися з кізлів було вкучно¹⁾. Тільки тисячі женців і косарів по обох боках шляху мигали довкола. І що раз частіше підхоплював Іван в своїй душі якесь дивне, неясне і несміле ще чуптя, немов би заздрість на вид тих роботящих, попомлених а невпомимих людей, то раз зігнутих луком при роботі, облиптих потом, пак що здалека видно було їх мокрі сорочки, що прилипали до плечей, то знов сидячих весело в крузі на стерні по-між снопами за полуденком.

Але прикре те чуптя в душі Івана мигало тільки на хвилину, і, бачилось, не лишало по собі ніякого сліду, крім тихенького зіпхання. Гірше допікала йому односпайна їзда та сонішна жара.

— Коби хоч ліс пінистий подибати! — подумав собі Іван, і в тій же хвилі, підвівши очі по-над кінські голови побачив недалеко перед собою темно-зелену спіну високого соснового ліса, від копрого, бачилось, на тисячу кроків віяло освіжаючим холодом і чудовим смоляним запахом. Аж лекше якось зробилося на душі в Івана, коли побачив, що гостинець білою вузенською лентою врізався в те пінисте, зелене озеро, і тягся, тягся по-між його спінами, поки аж не згубився десь в далекій далечині. В лісі стояла поважна, таємнича тиша, а гуркіт коліс і стукіт кін-

¹⁾ Вкучно—скучно, нудно.

сбких копит лунав якось приглушено, мов несміло.

— В такім лісі ї розбійникам ялось би ¹⁾ гостювати,—подумав собі Іван. Йому пригадалися ті розбійники в темнім, величезнім лісі, про котрих він малим іще стільки страховищ наслухався в бабусиних казках.—Оп як би нам тепер здибатися з такими розбійниками!—подумав. Та не встиг це подумати, коли в тім нараз по обох боках дороги з по-між гущавини вискочила ціла шайка якихось обшарпаних волоцюг і кинулася до карети.

— Стій!—закричали волоцюги, махаючи кіями поперед кіньми і хапаючи їх за по-сторонки.

Іван зупинив четверню. Драби ²⁾ обскочили карету і перших постягали лакеїв.

— Де гроші?—верещали вони.

— Питайте пана.

— Бийте лакейські душі!—крикнув ватажко волоцюгів.—Бийте, щоби душа пиши просила, нехай признаються!

Драбам не треба було це два рази говорити. В одній хвилі кілька дужих хлопців розпростерло бідних лакеїв на серед гостинця па ї давай молотити їх ломаками. Тимчасом інші витягли з карети князя, котрий зо страху бачилось, онімів цілком.

— Де гроші?—крикнув йому над вухом ватажко.

— Лю... лю... люде! Лю... лю... люде!—блеконів князь, не можучи з переляку вимовити слова.

¹⁾ Ялось би—належало би.

²⁾ Дрaб—босяк, голодранець.

— Ге, ге! Ясному пану язик запутався! — посмішкувалися драби. Ватажко тимчасом перешукував нутро карети. Але хоч і як старанно перетрясав, то все-таки крім золотого годинника і де-яких других цінних річей нічого не міг найти. Грошей мов і зовсім не було в кареті.

— Певно їх при собі має, — сказав ватажко і почав так само старанно обшукувати князівську особу. Але і це було надармо. Князь немов прочував біду і рано, заким рушили в дорогу, сховав гроші в попайник, зроблений в дерев'яному пудлі¹⁾ карети і відомий тільки йому одному. При собі мав тільки кілька гульденів дрібними.

— Де гроші? — що сили верескнув драб, телепаючи князем мов горсткою, так що мало дух з нього не випряс.

— Лю... лю... лю... — блеконів у в одно князь, тремтячи і не можучи встоятися на ногах.

— Положіть його і бийте, поки йому язик не розвяжеться — закомандував ватажко.

Бідний князь не міг навіть кричати, а тільки пищав під ударами, як дитина.

— Беріть ще й візника, може нам цей скаже! — командував тимчасом ватажко, і зараз кілька драбів кинулося до Івана, щоби стягнути його з кізлів.

— Дай спокій, ти! — огризнувся Іван, що за весь той час преспокійно собі сидів на кізлах і держав коні. — Не руш, бо коні сполошаться.

¹⁾ Пудло — коробка.

— Де гроші, блюдолизе! — кричав вапажко, махаючи здоровенною паперицею.

— Не знаю, — сказав Іван.

— Зараз ти будеш знати! — крикнули розбійники і почали шарпати Івана.

— Дай спокій один з другим, бо впаду в злість, — напоминав їх Іван.

— Ану, ану, впадь! — кричали розбійники голосно регочучись, і в тій хвилі шарпнули Івана так, що він мов сніп злетів з кізлів. Буки рясно посипалися на його плечі.

— А то що, б'єте? — крикнув Іван.

— А ти думав, що жартуємо? — реготалися драби і молопили ще дужче.

— Ах ви драбські душі! — крикнув Іван, зірвався з землі і вхопив свій батіг п'яним кінцем у руку. Замахнув довжезним пужалом так, що аж засвистало в повітрі. Вигинчастий, ременем оплетений прут гадюкою оперезав голову вапажка, котрий від тої несподіванки відразу впав на землю, мов косою підкошений. Другий замах повалив на землю другого драба, претій обеззвчив претнього, переломавши йому кости в обох руках. Заким розбійники помірковувалися, що Іван на правду борониться, вже п'ять з поміж них було каліками. А Іван гарапав далі, кожному даючи лиш по разу, але так, що мав того досить на весь вік. Увільнив князя, поголомшив тих, що держали коней, а ті, що били лакеїв, не чекаючи почесної, і самі пустилися навтікача. Тоді Іван спокійнісенько приніс із поблизького потока пуню¹⁾ води, віділляв князя і дав

¹⁾ Пуня — відро.

йому напиться, пропверезив також лакеїв і з ними разом всадив князя до карети, а нарешті ту саму самарянську прислугу зробив також вапажкові опришків і його кумпанам, що мов пороскидані снопи лежали насеред гостинця. Голова в вапажка напухла як баняк, а поперек лиця мав він синій басаман, мов ковбасу.

— А не казав я вам: дайте спокій?—добродушно мовив до нього Іван. Та вапажко ніяк іще не міг прийти до себе. Сидячи посеред гостинця, він в нестямі тільки рушав поблідлими устами, але не міг з них видобути ані слова.

— Бувайте здорові, людкове добрі!—сказав Іван, виліз на своє місце і взяв віжки до рук. Карета рушила з місця і швидко зчезла розбійникам з очей. В найближчій місці князь мусів задержатися трохи довше і кілька днів пролежати в ліжку. Іван пильнував його як батька, не спав цілими ночами і доносив князеві всього, чого тільки той потребував, хоч князь забув навіть дати йому гроші на видатки. Нарешті по кількох днях князь прийшов цілком до себе і міг уже спокійно згадувати про страшну пригоду.

— Так це ти сам один побив їх?—питав він Івана.

— Ну, а з ким же я мав їх бити,—відповів Іван,—коли вас вони били?

— Але бійся бога, Іване,—скрикнув князь,—коли ти чув у собі таку силу, то чому-ж ти не побив їх уперед, заким ще вони до мене причепилися?

— Як би мені ясний пан був казав—
почав Іван з найглупішим на світі видом.

— Мій боже, який же ти дурень, Іване!—
скрикнув князь.

✓ — Знаю це, ясний пане!—відповів Іван
з радісним лицем.—І власне для того
я не рушався з місця.

Князь тільки уста отворив.

XII.

Аж ось приїхали до міста, де прожи-
вала князева сім'я— жінка й дочка. Мабуть
не дуже сердешно віталися князь з кня-
гинею, гроші, що привіз князь із рідного
краю, зовсім нерозмірні були до того,
чого ожидала княгиня і чого потребували
обі дами. Іван відразу почув, що в гар-
ненській віллі, в котрій жила князівська
сім'я й прислуга, стоїть якийсь прикрий
дух, якесь повітря душне та спертє, мов
перед бурею. З розговорів, які день у день
велися між прислугою, він довідався, що
обі пані в часі неприсутності князя
наробили багато довгів, котрі разом
з тими, що залягали ще перед від'їздом
князя до краю, доросли до дуже поважної
суми.

— Ну, та й допекли вже нам ті вірите-
лі¹⁾ —говорили слуги.—Вже не раз княгиня
казала аж викидати їх за двері, не пус-
капи в браму. Та як ти його непустиш?
У нас у краю зараз би пізнати: прийде
жид, пейсатий, довгополий, ну то чоловік
зараз бачить, що його треба за карк та
за двері. А ту дідько їх пізнає, хто жид,

¹⁾ Віритель—кредитор.

а хто не жид. Прийде пан у перстеньях, при золотім ланцюгу, вбраний так, що думав би чоловік: князь якийсь! А тут за хвилю ясна пані дзвонить і каже того пана брати за плечі та й викидати!

З таких і подібних розмов Іван довідався, що княгиня з тяжкою бідою встигла заціп'ювати вірителів, щоби ждали аж до приїзду князя і що, значить, тепер, іно невидно, вони спадуть сюди мов круки, а коли князівських грошей не стане, то треба надіятися великої біди.

Іван зразу сам собі не міг вияснити, чому всі ці розмови допикали його так боляче, немов би то річ ішла про його власну родину. Що прив'язувало його до князя? Нічого ісінько. Не подобалася йому й княгиня таки від першого погляду. Була це висока, випростувана, горда пані, котра досі ані разу навіть не зволила зирнути на нього і загалом з прислугою обходилася як з худобою або бездушними меблями. А княжна? Іван зразу якось не запримітив її. Була це невеличка, дрібненька осібка з круглою як яблочко головою, капиночку задертим носиком і чорними, цікавими оченятами, безмірно рухлива і щебетлива, вічно занята собою, своєю туалетою, своїми канарками, своїми обожателями. Іван побачив її аж кілька днів по своїм приїзді, коли прийшла оглядати чепверню, що приїхала з краю.

— Ах, які-ж вони гарні! Ах які-ж вони миленькі! — Скрикувала вона, плещучи коней по хребтах та мордах своєю дрібною, майже дитячою рукою.

— Тепер я буду могти виїзджати на корсо, правда папочко?

— Ну, так, розумієтсья! — буркнув князь.

— Тільки ти мусиш купити мені кабріолетик гарнесенький — гарнесенький. Купиш, папочко?

— Їй ти щебетушко моя! — сумовито сказав князь, — чого би я для тебе не купив! Та тільки бачиш...

— Е, що там бачити! Купиш, купиш, купиш! — приговорювала дівчина, скачучи довкола батька і гладячи його по-під бороду. — Ах, як то буде чудесно!

А потім додала, приймаючи нараз поважний, а навіть трохи запурбований вид:

— А візник? Чи це той візник, котрого ти, папо, з краю привіз? — спитала показуючи на Івана, що стояв перед нею, держачи коні.

— Той самий, Ніночко.

— Який поганий!

— Поганий, дитино? Чому поганий?

— Правдивий медвідь. Куди я з ним покажуся?

— То можемо його відправити, — сказав князь.

— Відправ, папочко. Приймемо джокея такого, що й услужити потрафить.

І лестячися до батька, мов кіточка, вона пішла з ним у покої.

Іван почув правдиву ненависть до тої сороки, що, здавалося, не мала ніякісінького розуміння о божім світі і о клопотах життя. То й справді, він почував якусь таємну радість, коли одного дня віришелі, довідавшись про приїзд князя і давши

йому трохи віддихнути, цілою ватагою облягли князівську віллу і один за другим почали достукуватися до покоїв.

— Хопів я допомогти їм—думав собі Іван.—Але коли це такі легкодухи, то нехай самі собі радять, як зуміють. Навіть пальцем за для них не рушу, он що!

І сів собі на лавці під стіною вілли, курячи люльку і не думаючи ні про що більше, як це звик чинити в неділю з полудня, коли ще служив у селі і коли для нього наставала хоч коротка хвиля відпочивку.

— Іване!—роздався нараз сріблистий голосок з галереї туп-же над його головою.

— Слухаю!—сказав Іван.

— Будь такий добрий, запряжи пару гнідих до фаєтону!

Легкий шелест сукні свідчив, що власнотелька того голосу сквапно віддалася.

— Котра би ти могла бути, стара чи молода?—думав Іван, котрий не міг бачити її лица.—Чорт їх по голосі пізнає, коли обі пищать як кішки. Але почекай лишень ти, вивірko!

Воркоптячи, він пішов до стайні, де коні були вже вчищені, фаєтон приготований, упряж блищала мов дзеркало. Заки Іван наблизився до дверей, уже фаєтон був запряжений.

В тій хвилі з вілли вибігла панна Ніна, рум'яна, свіжа, в моднім spacerовім строю.

— Там папа з тими своїми вірителями марудить,—щебетала вона на пів сама

до себе, на пів до Івана.—Що я маю слухати їх нудного балакання? Краще переїхатися до ліска.

І стала перед фаєтоном, дожидаючи, щоб Іван допоміг їй всісти, але навіть не дивлячися на нього.

— Я з паннунцею не поїду,—сказав рішуче Іван.

— Не поїдеш? А то чому?

— Бо я поганий, медвідь, а паннунці треба джокея.

— Що? що? що?—лепотіла панна Ніна, її личко спалахнуло живим рум'янцем, не знаючи, чи з гніву, чи може зі вспиду.

— Нехай собі паннунця шукають джокея, а я не поїду,—повторив Іван.

Панна Ніна ще хвилю вдивлювалася в нього якимись не то зачудованими, не то безконечно жалібними очима. Рум'янець звільна щез з її лиця, котре поблідло-поблідло, а на очах у неї закрупилися сліози.

— Грубіян!—шепнула і відвернулася, щоби йти назад до покоїв.

Івана немов би хто кліщами спис за серце.

— Ну, нехай паннунця сідають,—сказав лагіднішим голосом.—Поїдемо вже, коли паннунця хочуть.

— Я не хочу! Не поїду!—відрізала Ніна, і не глянувши навіть на нього, пішла до покою.

— Ото я дурний як чобіт,—воркотів сам до себе Іван, сидячи знов з люлькою в зубах на лавочці (коні і фаєтон уже давно стояли на своїх місцях).

— Непотрібно я вирвався. Ще собі подумає, що й я хочу користати з їх загального клопоту, щоби їй збитки робити. Фе, Іване, це не гарно, дуже не гарно!

І думав-передумував, що йому далі робити? Чи допомогти князеві, чи покинути його? Та не видумавши нічого пупнього, він махнув рукою і сказав сам до себе:

— Агій, та ще жидівська школа не валить! Почекаємо, що далше буде.

XIII.

Якось не якось зумів князь зацїпкати своїх вірителів, хоч тих грошей, що він привіз із краю, не виспало навіть на те, щоби покрити й половину довгу. Але в гарненській віллі настали тяжкі часи. Треба було оскупно видавати на їду і на всякі найконечніші потреби, щоби тільки про людське око держатися сяк-так з гонором. Потємно продали пару коней і тяжку карету, в котрій князь приїхав із краю, але й цього надовго не виспало. Тільки феноменальна легкодушність князя і його дочки та нікому недоступні гордощі княгині могли ще сяк-так держати рівновагу в тім безвихіднім положенню. Іван довідався від лакеїв, що князь листом наказав своєму повномічникові в краю продати як найшвидче головну часть дібр.

— Повномічник, — говорив далі лакей — як спій так погди ¹⁾ відписав нашому ясному панові, що з продажі дібр нічого

¹⁾ Погди — зараз.

пими часами не буде, раз що нема купця, а по-друге, що нема що продавати.

— Як то нема що продавати?

— А так що вірипелі влізли ясному панові на грунт, поінтабулювалися¹⁾ і виправували собі таке, що весь дохід іде їм на сплату довгу і процентів. Як би був один вірипель, або як би вони всі погодилися, то може би суд добра продав. Але вони чомусь не можуть погодитися, мабуть надіються з ясного князя ще щось більше видусити, і для того держать його немов того, що за одну ногу завішений. І для того повномічник написав, що не може ані дібр продати, ані доходу з них посилати.

Іванові аж якось гаряче зробилося, коли стрібував перенесися в положення князя.

— І чим же це скінчилось? — запитав він.

— Дочку продадуть, — злорадно всміхаючися, шепнув йому до вуха лакей.

— Дочку? Панну Ніну? — оштовпілий з дива скрикнув Іван.

— А вже-ж не кого. Є тут один старий скупиндряга, головний вірипель князя. Бароном титулується, але є собі простий жид, що ще з батька нашого князя начав соки стягнути і на нім великого маєтку доробився. Та й маюча шельма. Не відступає нашого ясного пана ані на крок, а як ми ось тут замешкали, то він і собі-ж. Ну, а при тій спосібності і інших паничків підкубує. Так ото той барон знає дуже докладно, як споять діла нашого ясне-освіченого, та про те

¹⁾ Поклали заборону на продаж майна.

кредитує йому. Тепер ось знов якусь не-
маленьку суму позичив. Очевидно хоче
так обпупати князя, щоб той нарешті
мусів віддати йому доньку. Вже він дав-
ніше поривався її дістати, але поді ще
наші пани трохи ліпше стояли, то мало
його вікном не викинули. Та він байдуже
собі, всміхнувся, перепросив князя і кня-
гиню і далі своє ремесло провадив. Але
тепер, знаю напевно, не піде вже так
гладко. Тепер коли барон скаже: «Дайте
за мене панну!», то вони не посміють
відмовити, ще й мусять чинитися, що
раді такому щастю.

— Ну, а що-ж панна? Невже вона так
зараз і піде за барона?

— Та що панна? Адже-ж бачиш, яка
вона! Скаче, співає, танцює, грає, немов
би ні о чім іншому на світі й не знала.
Що ти з таким веретеном зробиш? Ну
певно, як їй скажуть іти за барона, то
вона не тої заспіває. Але того смутку
також на довго не стане. Барон бага-
тий, дасть їй те, чого їй батько не мо-
же дати, а вона за строями, забавами і
кавалерами швидко і про барона забуде.
Недурно то кажуть: жінка як верба, де
її посади, там і прийметься.

Іванові аж мороз переходив по тілі
при тих словах. Так ось яка доля чекає
цю гарненьку, ні в чому не тямущу ди-
тину! Він не сумнівався, що князь спо-
сібний на те, щоб її продати. Бажав
тільки побачити того крука, що так
довго чапував на свою здобичу. І не
довго прийшлося йому ждати. Ще того
самого дня барон прийшов зложити кня-

зеві візиту. Був то шпакуватий уже панисько, з випасеним живото́м, гладко виголеним лицем і вставлюваними зубами. Він мав звичай відкашлювати голосно і колисався на ногах, мов бричка на ресорах. Великі, олов'яні очі гляділи якомусь тупо, без виразу, тільки на м'яснистих устах проблискував раз-у-раз якийсь неприємний, зрадливий усміх.

— Ну, цей певно чоловіка супокійно схрупає і вином зап'є!—подумав Іван, придивившись баронові. І гірко, жалісливо якомусь зробилося йому на душі.

— Іване!—роздався туп-же над ним голос панни Ніни.

— Слухаю паннунці,—сказав обертаючись Іван, змішаний чогось, немов би хто зловив його на якомусь злім учинку.

— Гніваєшся ще на мене?

— Що це паннунця мовлять?—скрикнув Іван, ще дужче змішавшись.—Хіба-ж я коли небудь..?

— Значить, поїдеш зо мною?

— З охотою. В тій хвилі все буде готове.

Іван кинувся до стайні.

— Я зараз вийду вбрана,—кликнула на здогін йому панна Ніна.

За малу хвилину вже Іван з кіньми і з фаєтоном чекав перед ганком. Незабаром вийшла й панночка.

— Прийшов той обридливий барон,—щебетала вона вже прямо до Івана, поки цей допомагав їй сісти до фаєтону.

— А, правда, ти його не знаєш! Щасливий ти! А я не хочу й через п'ять хвилин бути з ним під одним дахом. Нехай

там з патком перекидується пустими компліментами!

Проїхавши може з пів години, прибули до ліска. Спацери ¹⁾ в тінистих алеях були майже пусті. Повітря було чудове, повне запаху і свіжості, ціле звеніло співом пташенят. Іван почав помаліше їхати. Йому конче хотілося поговорити з панночкою, а якимось прочуттям він зміркував, що й вона неспокійна сидить у фаєтоні.

— Прошу паннунці, — сказав Іван, обертаючися прохи до неї, — чи то правда, що паннунця виходять заміж за барона?

Панна Ніна стрепенулася в повозі, мов опечена.

— Хто тобі це сказав?

— Та я чув, слуги говорили.

— А як би так було, то що?

— Жаль мені паннунці, дуже жаль, — сказав простодушно Іван. — Тим більше — додав по хвили, — що, як бачу, паннунця не дуже його люблять.

— Ох, ненавиджу його! — скрикнула панна Ніна.

— А чи то правда, — говорив далі Іван, нехай паннунця дарують мою цікавість, але я з доброго серця питаю, чи то правда, що родичі хочуть паннунцю продати баронові?

— Що ти говориш? — скрикнула панна Ніна, побліднівши мов труп.

— Я, дурний Іван, повторяю як дитина те, що другі говорять.

¹⁾ Спацери — стежки для гуляння.

— Так ось вони що про мене говорять! — прошептала панночка, чуючи, що їй у грудях починає дух захопувати.

— І чи то правда, що татко паннунцін винен баронові багато грошей і за те паннунця...

— Мовчи! Не дорізуй мене! — скрикнула панна Ніна, котрій аж тепер, за брутальними, хоч і щирими, Івановими словами, почало нараз світати в голові.

Коні рушили швидко. До кінця проїздки між Іваном а Ніною не було більше сказано ані одного слова.

XIV.

На другий день знов Ніна казала Іванові прилагодити коні і повіз, хоч барона сьогодні у них не було.

— Розповідж мені де-що про наш край, — сказала панна, коли вони в'їхали в алею.

— А що-ж я паннунці розповім? — сказав Іван. — Знаю тільки село й хлопське життя.

— Розповідж мені про село і про хлопське життя! Десять літ живу за границею. Тужу часом за селом. Боже! Там ще я була щаслива. А тут...

Сльози перервали її мову.

— Най паннунця не плачуть! — мовив Іван. — Село не втече. Ще паннунця можуть вернути до нього і бути щасливою.

— Пропало, Іване, пропало! — хлипала панна Ніна, закриваючи лице руками. — Вчора таточко продав мене баронові. Навіть контракт уже підписали. В м'ясниці наше весілля.

На цю відомість Іван не найшов слів потіхи. А панна Ніна нараз обперла слѳози й випрямилася.

— Ні, нічого з того не буде! — скрикнула рішуче.

Іван видивився на її зарум'янене личко, її мокрі ще, роз'іскрені очі.

— Не діждуся вони, щоб я піддалася їх спекуляціям!

— А що-ж паннунця зроблять?

— Упоплюся!

— Боже! Що це паннунця виговорюють! — скрикнув Іван.

— Упоплюся, заріжуся, повішуся, або впечу, наймуся на службу, але за барона не піду. Ох, як я їх ненавиджу! І його і всіх тих, що кажуть мені називатися батьком і матір'ю, а вміють тільки розбуджувати мою пиху і шахрувати моєю душею! Всіх ненавиджу, всіх!

— І мене? — Спитав Іван.

— І тебе також, також! За те, що так як лис силується закраситися до моєї душі, із лакейської цікавості розглянути, що в ній діється, щоби попім мами про що говорити з другими лакеями, судити мене, осміювати по-за очі!

— Паннунцю! — сказав поважно Іван. — Прошу паннунці так не говорити. Ніколи нікого не суджу і не обмовляю ані в очі, ані по-за очі. А коли я де про що паннунці питався, то тільки для того, що бажав би я паннунці допомогти.

— Мені? Ти, Іване?

— А чому-ж би ні? Коли тільки паннунця хочуть.

— А що-ж ти можеш для мене зробити Іване?

— Все, що паннунця схочуть.

— Все! Ну, то досить багато. А коли, я хочу щоби наприклад оцей сповп з ліхтарнею прийшов сюди й поклонився мені?

Ледве панна Ніна висказала ці слова, коли в тім грубий дубовий сповп, на котрім була ліхтарня, важно спогнучи та сопучи викоріцмався з землі, наблизився до фаєтона, кумедно перехиляючися по в цей, по в той бік, і сильно хруснувши в половині, поклонився їй, а потім вернувся назад, на своє місце.

— Ха, ха, ха, ха! — не могла здержатися панна Ніна, щоби помимо всього свого смутку не вибухнути голосним сміхом на той вид. Але зараз споважніла.

— Що це за чудеса такі, Іване?

— Адже-ж я паннунці мовив, що можу все зробити, що тільки захочу, — відповів спокійно Іван.

— Що-ж то, ти чарівник якийсь?

— Чарівник не чарівник, але маю таку силу.

— Значить, можеш і таке зробити, щоби барон зламав собі шию, як тільки до нас прийде?

— Можу — сказав Іван. — Але на що це паннунці придасться?

— Маєш рацію — сумно сказала панна Ніна. — Злюка з мене, чую це. А його нещастя нінащо-б мені не придалося. Не він, то котрий-небудь другий його кумпан купив би мене, все одно, чи я мала би довги, чи власні гроші. Так знаєш що, Іване, — сказала надумавшись хвилину, —

Коли хочеш щось для мене зробити, то зроби так, щоб я була щаслива.

— Цього одного, прошу паннунці, не можу зробити,— сумно сказав Іван.

— Як то не можеш? Чому?

— Бо як би я міг, то зробив би це на самий перед собі самому.

— Значить, і ти також нещасний?— зі щирим співчуттям запитала панна Ніна.

— О, і дуже!— сказав Іван.

— Правда, ти слуга!

— Е, що там слуга,— відмовив Іван.— Коли я служу, то з власної волі. Адже-ж бачуть паннунця, що коли я можу таке зробити, щоби сповп паннунці поклонився, то не велика би мені річ була в одній хвилі зробити себе зі слуги паном. Але що мені з того?

— Ну, так чого-ж тобі не спас?

— Ет, що там про те балакати!— сказав Іван, махнувши рукою.

Минуло кілька днів. Ніна, бачилось, споронила від Івана, котрий також задуманий і сумний сидів переважно в стайні або під стайнею. Тужно йому було за селом, обридло йому місто і топа ненастанна сутолока чужих людей, і топа безліч терпіння та дописків, котрі кожний з тих людей звичайно носить з собою і старанно ховає перед оком сусіда, мов не знати який дорогий скарб. Порожнеча і безцільність буття, котрі вже перед тим не раз давалися йому чути, тепер стали перед ним в цілій своїй безнадійній наготі, окружили його мов гладкі спіни, високі-високі аж до неба, мов страшенна

тюрма, копіру він мусів носити з собою аж до смерти. Воля його, не находячи собі ніде стриму, ані перешкод, ані границь — ослабла. Впрочім, що йому по ній, коли єдина перепона здвиглася їй власне там, де було ядро всього. Все давав йому чудовий перстінк крім щастя і внутрішнього вдоволення. Кілька разів уже Іванові приходила думка до голови, що ліпше-б йому було обходитися без того чудового дару. Але все ще якась надія блискотіла перед ним, а надія та тепер мала подобу і лице і голос — панни Ніни. Допомогти їй, стати їй у пригоді, видерти її з руки негідних лихварів і не менше негідних родипелів, а через те і після того позискати її любов — ось про що думав Іван, сидячи самото на своїй лавочці та пихкаючи люльку на короткім цибусі.

Правда, не відразу дійшов Іван до такої скромности. З початку поміркувавши, що Ніна йому почала подобатися, він забажав, щоб вона полюбила його. Та на диво перстінк і тут показався безсилний. Коли Іван бажав, щоб вона в тій хвилі прийшла до кухні або на подвір'я, щоби поклепала коня по шиї або вдарила його по плечі, щоби засміялася або розгнівалася — все те сповнювалось йому зараз. Але найгарячіші його бажання, щоб вона полюбила його, оставалися несповнені. В її присутности він чув себе несмілим і несвобідним, чув, що від неї віє якимось холодом, якимось духом чужим і незрозумілим для нього, що ставав непрохідною стіною між ними навіть тоді,

коли вона сміялася, жартувала з ним і клепала його по плечі.

— Дарма—подумав вкінці Іван,—види, її натура сильніша, ніж натура того стовпа, і мій перстінг не може її змінити. Ну, таке діло не горить. Може по час потрохи змінить. Може, як побачить мою поміч, пізнає мене ближче, то й...

І він покинув робити досвіди з перстем, сидів, дивився безучасно, слухав, що розповідали слуги, і мовчав.

А в віллі тим часом порозташльовувалися шевкині, кравчині, модистки, працюючи над шлюбною виправою для панночки. Князь і княгиня, одержавши від будущого зятя значний завдаток на дочку, цілими днями бавилися по-за домом, розуміється, кожне осібно в своїм кружку. Панна Ніна також рідко коли припинювалася дома, з копрого гнав її геть вид передшлюбних приготовань. В кружку веселих, щебетливих товаришок вона зараз забувала про свою гризоту, сміялася, скакала і жартувала, немов ніякого барона і ніякого контракту на її душу і ніякого завдатку на її тіло й не було на світі.

XV.

Одного дня панна Ніна знов веліла Іванові запрягати. Коли виїхали, казала йому справити фаєтон в другий бік від того, в який звичайно їздили. Швидко виїхали за місто і доїхали до моста. Велика, бистра і глибока ріка з глухим шумом копила по-під ним свої хвилі. Панна Ніна запремтіла, почувши той шум і туркіт коліс по мості, але зараз же почала досить го-

лосно мугикати собі якусь веселу пісеньку. Коли були на середині моста, кликнула зовсім вільно:

— А стань-но, Іване!

Іван зупинив коні. В тій хвилі панна Ніна відчинила дверці фаєтона, вискочила з нього і проворно, мов білиця, поскочила до мостового поруччя, перескочила через нього і кинулася в темнуваті, запінені хвилі ріки. Але в хвилині, коли вже долітала до води, почула, як якась невидима а могутча рука вхопила її, підняла в гору і знов посадила в фаєтон.

— По що ти робиш комедію! — огризливо буркнув Іван, котрий преспокійно сидів на кізлах.

— Комедію! — скрикнула панна Ніна, — обливаючись слізьми. — Але-ж власне я хотіла зробити кінець тій негідній комедії, копру зо мною виробляють. Іване, Івасику, прошу тебе, — обернулася нараз до нього, — дай мені вмерти! Дай мені ще раз повторити те, в чім ти мені перепинив!

— Най паннунця навіть не думає про це! — відповів Іван.

— Але-ж бійся бога! Я не можу вертати до дому! Адже-ж нині мають відбутися мої формальні заручини з бароном. Я не можу довше витримати.

— То хто-ж паннунцю силує вертати до дому? — відповів з незрушеним супокоем Іван. — Я думаю, що можна не вертати і жити.

— Не вертати і жити? Але куди-ж я дінуся, що робитиму?

— Мій боже, світ такий широкий! Адже-ж паннунця мовила, що воліла би на службу нанятися...

— Так ти радив би мені це зробити?

— Що-ж, коли йнакше не можна, то все ліпше на службу нанятися, ніж раків і коропів під мостом годувати. Але мені здається, що паннунця, богу дякувати, не потребує ще аж на таке сходити. Чому-ж би паннунця не мала... на приклад...

— Що таке? Скажи!

— Ну, наприклад... прийняти мене у свою службу?

— Тебе? У свою службу?—скрикнула панна Ніна.—Ха, ха, ха! Тебе, котрий в кожній хвилі можеш стати своїм власним паном, багатшим і більше могучим від усіх панів світа, і я бідна, одинока, позбавлена всього на світі мала би приймати тебе у свою службу?

— А як би я паннунцю про це просив?—сказав Іван.—Нехай паннунця вірить мені, що тільки поді чоловік зуміє найліпше услужити другому, коли його до цього спонукає не потреба, але тільки власна воля і власне...

— Що власне?

— Ну, менша з тим!—урвав Іван.—Так як же. Прийме мене паннунця у свою службу? Я буду слугою покладливим. Платні ніякої не жадаю, коли мене паннунця відправить, то піду геть, а чого паннунця тільки забажає або запотребує, то прошу мені сказати. Все заразівськ буде зроблено.

Панна Ніна всміхаючися крізь слізи простягла руку і подала її Іванові.

— Добре — сказала. — Приймаю свою службу, але з тою умовою, що не буду тобі нічого приказувати. Покидаючи те життя, котре ненавижу, хочу zarazом покинути його звичаї. Не хочу, щоби ти був моїм слугою. Будь моїм товаришем, братом, добре?

Іван списнув подану йому руку панночки.

— Проти цього нічого не маю, — сказав радісно.

— Ну, а що-ж тепер будемо робити?

— Я думаю, — сказав Іван, — що найліпше буде на хвилинку повернути до дому.

— А це по що?

— Ну, прошу паннунці, треба коні відставити на місце.

— Ба... а як же ми рушимося?

— Нехай паннунця не турбується, це вже моя річ.

— Слухай, Іване, — сказала паленіючи панна Ніна, — не говори до мене: паннунця! Говори мені «Ти», «Ніно», так як бись говорив до своєї сестри.

— Перепрашаю паннунцю, — відповів Іван. — Я ніколи не мав сестри, то й не знаю, як треба до неї говорити. А поки сижу на кізлах, то буду говорити, так як досі говорив. Потім може й інакше навчуся.

XVI.

Від того часу видали люде в різних столицях Європи, в модних купілях, на блискучих балах, перегонах і інших місцях велико-пансвких розривок молоду пару, що видавала себе братом і сестрою. Мужчина, вбраний добірно, але

по проспекту, був звичайно мовчазливий, держався здалека від людей, не танцював, в конверзацію¹⁾ не мішався і загалом якось немов гас і щезав при боці своєї гарної сестрички. Вона напомісць була предметом загального подиву і обоювання — не знати, чи за-для своєї краси, чи за-для свого дощепу, чи за-для безмірного — як здавалося — багатства, копре видно було і в її коштовних спроях, бриліантах та інших дорогих клейнодах, в блискучих екіпажах та в величезних видатках, які вони робили всюди, де тільки на який час зупинилися.

Ті двоє були Іван і Ніна. Покинувши батьківський дім, Ніна, що правда, заявила Іванові, що хоче вернути до рідного краю. Але Іван, знаючи досить добре її вдачу, доміркувався, що це обридження до велико-панського життя викликане було в неї тільки хвилюючим тим тяжким моральним ударом, котрого власне дізнала. Хвиля мине, рани заживуть, і вона певно зашугить за тим життям. Оптим-то він предложив їй, щоби перед поворотом до дому обоє відбули кількомісячну проїзду по Європі, копру він і сам рад би був оглянути. Ніна якось ніби неохотно прийняла це предложення, але по кількох днях цілковито забула про те, що колись так хопіла вертати до дому.

Сила Іванового чудодійного перстня проявилася тепер в повнім блеску. Перстін той переносив їх обоє з міста до міста в одній хвилі, без туду і клопотів, давав їм в руки невичерпані засоби,

¹⁾ Конверзація — розмова.

позволяв видавати нечувані суми, ясніти безмірним багатством, котре нічого не коштувало і котре мало тільки тому недогоду, що в який небудь спосіб діставшись в претпі руки, щезало як сніг на сонці. Значить, було воно приви́дом, як про те Іван достопітне переконався, але приви́дом зовсім достаточним на те, щоби запевнити їм славу людей безмірно багатих.

Ніна зразу онималася¹⁾ якось черпати з того чародійного джерела.

— Яке я маю право на це?—говорила.

Але Іван успокоював її.

— Коли ти раз узяла мене собі на службу, то позволь мені заспокоювати всі твої потреби.

— Але мої потреби можуть спатися капризами.

— І капризи твої будуть заспокоєні,— сказав Іван. І справді, швидко панна Ніна почала робити як найобширніший ужиток із даного їй права. Блискучий, шумний, оглушаючий вир великосвітського життя був властивим її елементом. Оп і кинулася вона в той вир з запалом властивим її гарячій вдачі, швидко забула про все інше. Іван, для котрого вона зразу почувала вдячність і якусь крихітку справдішньої прихильності, незабаром упав в її очах до ряду тих підрядних істот, зроджених на те тільки, щоби заспокоювати потреби і капризи істот вищого розряду. В прирівнянню до блискучих денді, котрі роями вилися довкола

¹⁾ Ониматися—вагатися.

Ніни, Іван справді являвся дуже непоказним. Він не вмів говорити ніякою мовою крім своєї рідної, котрої на щастя блискучі паничі ані в зуб не розуміли, був маломовний, оптяжілий і сумовитий. Бували хвили, коли видавався їй по просту ідіомом.

Вони проживали, звичайно, в гарних вілях або в перворядних готелях, занимали по кілька покоїв, при чім Іван, звичайно, як упертий Русин, завсігди поміщувався в однім запилбнім покоїку, обставленім скромними меблями, а решту лишав для Ніни і для її гостей. Коли по якімось часі побачив, що його мовчазлива присутність і незграбні рухи не всмак Ніниним гостям, перестав показуватися в салоні, цілими днями сидів у своїй кімнатці і нудився смертельно. Тисячу разів прібував занятися чим небудь, от хоч би спруганням дерева або шиптям чобіт, котрого колись підовчився був від сілсьбкого шевця, але завсігди якась невидима рука випручувала йому з рук роботу, що він сам хотів зробити, — все те в одній хвилині вже лежало перед ним зроблене без нього.

І от виходив Іван у місто і волочився вулицями, звичайно одягнений як простий робітник, щоби ніхто його не пізнав і не займав. Мовчки придивлявся він до життя людей в пих величезних муравлибках, що зовуться столицями світа. Багато де-чбго він там не розумів, та все таки образ нужди, в якій жила робуча, фабрична і зарібницька людність, був йому аж надто добре зрозумілий і кліщами тис його серце.

Минуло таким способом кілька місяців. Іван за той час висох як шкіра і зовсім спрашив охоту до життя. Натомісць Ніна розцвіла, як рожа, дозріла зовсім і чула себе безмірно щасливою.

— Слухай, Ніно, — сказав одного разу до неї Іван, коли кілька днів не бачившись, найшлися якось самі обоє в покою. — Чи не час би нам уже вертати до дому?

— До дому? — зачудовано спитала Ніна. — До якого дому?

— Ну, до нашого рідного краю, до себе.

— Ей, Іване! Що це ти говориш! Увесь світ є нашим краєм. А в тім краю, де ми колись уродилися, ніхто за нами не тужить, ніхто про нас не згадає, і ми там нічого не полишили, так чого-ж нам туди вертати? Хіба нам тут не добре?

— Мені, Ніночко, не добре, — сказав Іван.

— А чого-ж тобі хибує? — скликнула дівчина, навіть не глянувши на нього. — Адже-ж ти маєш у своїх руках усі способи. Зроби так, щоби тобі добре було!

— Добре може мені бути тільки в своїм краю, чую це, — мовив Іван.

— Так ти хотів би мене покинути? — вирвалося з уст Ніни.

Іван зиркнув на неї довгим, сумовитим поглядом і не сказав нічого. Тепер знав він добре, що всі його мрії про те, щоби здобути собі прихильність тої дівчини, були пусті і безплідні. Невидима стіна, що стояла між ними, не піддавалася силі його перстень і не хотіла уступитися. Та про те Іван не переставав іще надіятися, хоч сам не знав, чого і на що. Аж тепер, при тім однім слові Ніни, з коп-

рого він відразу зміркував, що її з ним нічого сім'я не в'яже, Іван почув, що його надія пропадає і розвівається димом. Його заболіло щось дуже коло серця, він поблід і сціпив зуби, щоби не зойкнути з болю.

Ніна не дивилася на нього, заняпа перед дзеркалом своєю пишною фризурою. Тільки по Івановій мовчанці вона похопилася, що оспанне слово нерозважно вирвалося її з уст. І ось скінчивши поправляти свою фризурю, вона нараз обернулася, підбігла до Івана, і перескакуючи з одної крайності в другу, обхопила долонями його голову і пестячи його та цілуючи в чоло (в уста вона ніколи досі не зважилась поцілуватися), проговорила ніжним голоском:

— Ні, Івасю, ні братчику мій! Я знаю, що ти мене не покинеш. Ані я тебе не покину, вір мені! Полетимо разом обоє до нашої любшої вітчизни швидко вже, за кілька неділь. Нехай тільки м'ясиці скінчаться. Ах, я так ще хочу погуляти, потанцювати, повеселитися! Бо-ж прецінь там, дома, як ти кажеш, засядемо як крілики в норі. Там не буде вже того, що тут, правда? Я навіть сама того не хочу. Але тепер ще тих кілька неділь нехай будуть мої! Добре, Івасику?

Іван був дуже сумний. Від якогось часу закріпив він одного панича, що раз-у-раз крутився коло Ніни і очевидно позискав собі її прихильність. Заздрість спонукала Івана прослідити потайно життя і відносини того панича. Він переконався, що молодий граф Едвін—чоловік

дуже низької проби, карпяр і роспусник. Протрапивши за-молоду більшу часть батьківського добра, він шепер допрачував решту. В товариствах чемний і укладний, грав ролю великого пана і дуже гонорового чоловіка, але пожаємно запрягав довги в кого міг, не платив кравцям і иншим ремісникам, жив на довг у готелі, а навіть у свого старого візника не вспидався випозичити значну суму грошей, копру той за ліпших часів ошадив собі був на старі літа. Від того візника, з котрим Іван заприязнився, він довідався про Едвіна досить такого, що міг виробити собі про нього докладний погляд.

Едвінові грозила руїна і він очевидно закинув гачок на Ніну, копру вважав великою багачкою. Іванові аж спрашно робилося, коли подумав собі, що ожидає цю нестямущу дівчину в руках цього чоловіка, і він постановив собі остерегти її перед ним.

— Слухай, Ніночко,—сказав він, увільняючися лагідно від її пестощів, котрі замість вдоволення і роскоші робили йому глибокий біль.—Я хотів би тебе про одну річ запитати, але дай мені слово, що не прогніваєшся на мене.

— Ну, питай, питай, ти медведю!—сміялася Ніна, опираючися з комічною повагою ліктем на його плече.

— І скажеш мені правду?

— Це вже як мені сподобається.

— Чи то правда, чи тільки мені так здається, що тобі сподобався граф Едвін?

— Що?—скрикнула Ніна і вся спалахнула рум'янцем, мов переступник¹⁾, зловлений на гарячій учинку.

— Не хочу тобі з цього робити ніякої догани,—спокійно мовив Іван,—а тільки остерегаю тебе, що граф, чоловік негідний твого чуття.

— Чому?

— Не жадай від мене подробиць, але прийми цю осторогу як від брата.

— А коли це тільки низьке чорнення?—вибухла Ніна.

— Я маю деякі докази.

— Сховай собі свої докази,—сказала ображена Ніна.—Впрочім запевняю тебе, що граф мене нічого ніяк не обходить.

І відвернулася, щоби відійти.

— Слухай, Ніно,—сказав Іван, не рушаючися з місця. Ти прецінь не говорила йому нічого про джерело нашого багатства?

— Про яке джерело?—спитала Ніна і нагло збігла.

— Адже-ж знаєш, що в мене на думці. Про мій перстень.

— Нічого. Ну, або що?

— Прошу тебе, не говори йому нічого й на майбутнє.

— Що знов за упімнення? ! чому як раз з оглядом на нього?

— Ну, так, случайно прийшло мені на думку. Міг би чоловік зовсім непотрібно бути введений в покус.

— Ти, дурень, Іване!—скрикнула Ніна.

¹⁾ Переступник—злочинець.

—Зовсім непотрібно, Ніночко! Завдай собі пруду зрозуміти мене! Зовсім непотрібно!

Та Ніна вже не чула тих слів, але тирликаючи якусь французьку пісеньку, крутилася по сусіднім покою.

А коли в ночі Іван, утомлений цілоденною гризопою, спав твердо в своїм покоїку, ввійшов до нього граф Едвін, ступаючи тихесенько на пальцях, зняв йому з пальця чудовий перстін і, виходячи, замкнув за собою двері на ключ. Внизу в сінях готелю ждала вже на нього Ніна, одягнена по подорожньому, а слуги власне виносили величезний тяжкий подорожній куфер.

— Ну, що?—шептом запитала Ніна.

— All right—шепнув Едвін.—Спить як забитий. Заким обудиться, будемо вже далеко. Осб перстін.

І Едвін вложив його собі на палець.

— Дорогий мій! Дякую тобі—шепнула Ніна, стискаючи його руку.—Ти дарував мені нове життя, увільнивши мене від того медведя з лакейською душею.

В кілька хвилин пізніше повіз запряжений репишною четвернею дочваль гнав вулицями міста, везучи щасливу пару втікачів.

XVII.

Перше почуття, якого дізнав Іван, прокинувшись досить пізно на другий день, то було почуття якоїсь дивної полекші. Здавалося йому, що якісь тяжкі кайдани спали з нього, що світ нараз йому про-

яснився. Не знав зразу, що це значить, але швидко доторкнувшись якось мимовільно правою рукою до лівої, почув, що нема перстень на пальці. Зачудувався безмірно, почав пригадувати, де міг його згубити, але нічого не міг вигадати. Пустився йти до дверей, щоби завітати Ніну про цю пригоду, але двері були замкнені з надвору. Нараз роз'яснилося йому в голові.

— А! Так ось воно що!—скрикнув він.—Справді, не ошукало мене моє почуття! Моя Ніночка справді змовилася з тим віпрогоном! Забрали мені перстінг думаючи, що бог зна який скарб здобули! Ха, ха, ха! Щастя вам боже! А ми тимчасом спрібуємо, як смакує праця.

І взяв щипку, щоби вичистити своє убрання, але в тій хвилі почув, що чародійський вузлик знов зав'язується перед ним, що щось вихапує йому з руки щипку, обезсилює його мускули—перстінг був знов у нього на пальці.

— Ну, не хотів би я в тій хвилі бачити лиць їх обоїх,—промовив Іван сам до себе.

Сила перстень зараз відчинила замкнені двері. Іван увійшов до покоїв Ніни. Покої були пустісінькі, всі коштовні оздоби були позабирані.

— Ха, ха, ха!—з болем усміхнувся Іван.—Злакомилися на блискучки і втекли! Ну, певно швидко вернуть. Піду їм назустріч.

Убравшись гарненько і поснідавши, Іван помаленьку вийшов, сів на фіякра і поїхав у той бік, куди перед кільканадцятьма годинами поторохтіли були Ніна і

Едвін. Не проїхав Іван і пів години часу, на гостинці показався хлопський драбинний віз, а на нім на околоті соломи сиділи Едвін і Ніна. Коли обі колісниці порівнялися одна з одною, Іван зупинив їх і промовив до Ніни, спокійно, як коли би нічого і нічого не сталося.

— А не казав я тобі, Ніночко, що це буде зовсім непотрібний захід? Адже-ж коли ти хотіла зробити собі прогулку, то можна було сказати мені про це словечко.

— Мовчи, хаме! — в нестямі крикнула до нього Ніна. — Як ти смієш так за панібрат говорити зо мною. Я княгиня, а ти простий мужик.

— Але-ж Ніночко, — з непорушеним супокоем відказав Іван, — сама ти казала мені так до тебе промовляти. А тепер прошу тебе, сідай ось тут коло мене. Прецінь же не ялося¹⁾, щоб ти на такім хлопськім возі вїзджала до міста, виїхавши з нього четвернею.

— Не потрібую твого фіякра! Поїду так, як мені схочеться, поруч з тим, копрому належить моє серце, копрому я віддала все... все, навіть...

— І копрій з того всього має зломаний феник²⁾! — з насміхом докінчив Едвін. — Ні, пані, я думаю, що ви справді ліпше зробите, коли повернете в обійми цього чесного і благородного братчика.

— Едю! — з виразом тяжкого докору скрикнула Ніна.

¹⁾ Не ялося — не годиться.

²⁾ Феник — півкопійки.

— Е, що там бавишсь чупливими ви-
пребенками, — грубо відказав Едвін. —
Адже-ж ви, пані, знаєте, що я голий,
зруйнований. А той проклятий перстень,
котрий ви казали мені зняти з пальця
свогого братчика, оце, як бачу, знов при-
крашує той самий палець. А в тій самій
хвилині, коли щез перстень, щезли також,
як ви, пані, знаєте, всі ваші скарби і клей-
ноди, навіть повіз і коні. Осталось нам
тільки те, що я вчора не програв в карти,
а цього було дуже небагато, ледве вис-
тарчило на те, щоби заплатити за ве-
черю і нічліг, та винаняти ось ту пре-
пишну лянду, на котрій я вже розтряс
собі всі кости. І як же ви, пані, ви обра-
жуєте собі нашу дальшу подорож, нашу
будущину? Мої дохідні джерела зовсім
вичерпані, ви, пані, маєте тільки скарбів,
що турецький святий; заробити собі та-
кож не потрафите...

— Буду заробляти, Едю! Переможу сама
себе! Буду робити все, щоби тільки не
бути для тебе тягарем, лиш не відпру-
чуй мене! Я тебе люблю, Едю, а до нього
не хочу вертати.

— Ніно! — скрикнув Іван, до глибини душі
зворушений цією сценою. — Рвешся від мене,
як від свого найтяжчого ворога! А пре-
цінь же досить було одного твогого
слова, щоб я вступився тобі з перед очей.
Ти полюбила цього пана, я не хочу сто-
яти тобі на заваді. Будьте щасливі! Радю
я допоміг би вам, коли-б це було в моїй
силі, але тепер бачиш і сама, що все, що
дає мій перстень, дає тільки для мене;
в руках інших людей все те щезає. Так

бувайте-ж здорові обое! Сідайте на мого фіякра, він заплачений і не щезне під вами так як четверня. А я собі піду.

— А куди-ж ти підеш?—запитала Ніна, прохи привспиджена і зворушена його мовою, бачучи, що він зліз з фіякра.

— Піду до-дому,—сказав Іван.—Будьте здорові!

І заким Едвін і Ніна встигли ще сісти на фіякра, Іван щез їм з перед очей!

XVIII.

Яким способом це сталося, цього Іван не пам'яв. Мабуть якесь таємне, йому самому невідоме бажання кермувало в тій хвилі чудодійною силою його перспня. Досить, що в найближчій хвилі по розстанню з Ніною він найшовся в тім місті, з котрого колись вирушив у світ, повний рожевих надій і могучих бажань, найшовся перед пишним палацом князя Довгорукого. Не дуже то пишний вид являв тепер той палац. Пусто довкола, ані душі живої. На брамі, на дверях, навіть де-куди на вікнах поперек хрусталих шиб понаклеювані були величезні, друковані, червоні, сині та жовті папери.

— Що це таке? Чума шуп вибухла? Чи може яка нечиста сила заклала цю халабуду? — думав Іван, проходяючися доріжками довкола будинків.

— А гей, хло!—крикнув на нього з боку якийсь грубий голос.—А ти що за один? Що тут робиш?

Іван озирнувся — і перехрестився. Ну, богу дякувати, що хоч одна жива душа

виискалася! Він пізнав старого вусатого варпівника, що сперіг князівського парку.

— Здорові були, Банпромію!—скрикнув радісно, підходячи, до старого.—Що-ж то, не пізнаєте мене? Я Іван, князівський візник, той, що його недавно прийняли.

— Той, що з князем за границю поїхав?—спитав, чудуючися Банпромій.

— Той самий.

— А який же дідько приніс тебе сюди? Чи може й князь приїхав?

— Ні, Банпромію, я сам приїхав, верхом на палиці.

— Ну, а князь? Де він? Що з ним?

— Не знаю.

— Не знаєш? Адже-ж він не нині-завтра має тут бути.

— Так? А то чого?

— Як то чого? Хіба-ж ти нічого не бачиш?

І він виняв з кишені такий самий папір, як ті, що були поналіплювані скрізь на палацу.

— Бачити я бачу, ще, богу дякувати, не заступило мені очей. Але що значать ці цидули, бігме не знаю.

— Це, небоже, квітки, і значать вони, що нашому князеві з його князівства осталося як раз тільки, як цей папір варп.

— А багато-ж він варп?

Банпромій тільки посвистав, зімняв папір у жмені і зробив ним такий рух, що Іван, хоч і який неписьмений, відразу зрозумів його значіння.

— Он воно як! Ну, але що-ж це за папір і що на нім написано?

— Написано на нім, небоже Іване, що віднині за тиждень має відбутися ліцитація¹⁾ і продаж оцього палацу і парку і всіх князівських добрів тому, «хто да венци»²⁾.

— О, о, о!—дивувався Іван.—Так як найпростішого хлопа.

— А що-ж, небоже, право для всіх одне, і довг для всіх довгий, а віддай короткий.

— Ну, а є вже купці на ті маєтності?

— Го, го, чому-ж би не було! Але кажуть, що ніхто нічого не дістане, бо барон, там якась проста п'явка людська за барона обібралася,—так той барон, кажуть, все вже в кишені має. Навіть до ліцитації ніхто супроти нього не виступить. Цілий тиждень уже туп крутиться, запопадає в суді.—ади, це він наш палац так казав обмаїти! Порядкує вже туп, як у своїм власнім. Усю двірню понаганяв, щоби не годувати дармоїдів, тільки мене одного лишив як на пам'ятку, та й то мабуть швидко прийдецься й мені на старі літа плентатися в світ по за очі. Швидко туп, небоже, не чути буде людського слова.

— Так барон туп є?—скрикнув Іван.

— Авже-ж, що не де. Волочився з князем, волочився по-за границями, поки з нього не висав усіх соків, а тепер щось там між ними випало, чую, посварилися із-за

1) Ліцитація—продаж з торгів.

2) Хто дасть більше.

панни, та й оце наш барон злетів сюди, як крук на стерво.

— І нікого нема, хто би його зігнав з того стерва?

— Його? Барона? Сниться тобі, небоже! Він сила! У нього гроші. Як би ти бачив, як туп усі припадають коло нього!

В тій хвилі Банпромії нараз мов сполошився з місця і полетів кудись, так полетів, що Іван не думав навіть, щоби в його старих ногах було ще стільки сили.

— Що це з моїм старим сталося?— подумав Іван, і слідив за ним очима, поки не побачив на кінці алеї якоїсь чорної плями, довкола котрої літало щось, мов золота, блискуча муха.

Іван швидко пізнав цю пляму. Це був барон, котрий ідучи по парку, махав елегантською паличкою з золотою галкою на кінці. Старий Банпромії, добігши до нього задиханий, став перед ним смирно, як ніколи не спавав перед князем, і відповідаючи на якісь баронові запитання, за кожним словом кланявся низенько, мов складаний ніжик.

— Агій!—подумав собі Іван, плюнув і скрутив у бокову доріжку, щоби не спірчатися з бароном. По хвилі прийшов Банпромії, завспиданий і радісний заразом.

— Ти, небоже, не дуже з мене смійся,— сказав він, обтираючи собі уста і розгладжуючи довжезні вуси.— Не гонірно ¹⁾ то так надскакувати перед такою жа-

¹⁾ Не гонірно — не чесно.

бою, як барон, то правда, але що-ж зробиш, коли він сила. А при тім іще, небоже, чоловік і спекулює попрохи. Видиш, що баронові це подобається, що він по кожній такій розмові ні за це ні за те червінця в руку пиць, ну, то й думаєш собі: що мені шкодить спину погнути? Вона не зломиться, а червонець, небоже, на старі літа найліпша підпора.

— Ну, але що-ж вам таке наговорив ясновельможний пан барон?—спитав Іван, оминаючи дразливу розмову.

— О, нині барон був дуже ласкавий і веселий. Казав, що дістав із-за границі якусь дуже радісну телеграму, що зараз їде туди і не верне аж в день ліцитації, і здав на мене надзір над усім оцим добром.

— Так коло вас можна тут буде й мені припулитися?—спитав Іван.

— Тулися, небоже! Хоч у князевім ліжку спи, але тільки до ліцитації. Потім вже не моя воля. Потім може я тебе проситиму, щоб ти мене де при собі припулив.

— Добре,—с крикнув весело Іван.—Беру вас за слово. Потім я вас припулю!

Жалісливо всміхнувся Банпромії, потрясаючи Івановою рукою.

— Будемо мабуть оба тулитися так, як два голі в одній діравій сорочці. Ну, але ти певно голоден, може би тебе чим погостити? Знаєш що, небоже? Ходімо до княжої пивниці, там у мене в однім закуточку є дещо прохи приховано, то побалакаємо не з сухими горлами.

Балакаючи по це по те, оба вони покріпилися де-чим. Банпромій вишпортав бутельбочку доброго вина і вони, сидячи на порожній бочці, балагурили далі.

— Що-ж ти думаєш робити, небоже? — питав Банпромій Івана.

— Не знаю ще, сказав Іван. — Поперед усього я бажав би зробити баронові якогось доброго збитка.

— Баронові? Ти? — протягнув голосом Банпромій і видивився на Івана як на тура.

— Може би йому як небудь переборщити оцю ліцитацію? — задумчиво міркував далі Іван.

— Ти? Баронові? — лепопів уже майже в нестямі з дива Банпромій.

— Так і є! — сказав Іван рішуче. — Це, думаю, буде добре. Знаєте що, дядьку Банпромію, допоможіть мені в тій річі, певно не пожалуєте цього.

— В чім, в чім тобі допомогти, ти безуме якийсь?

— Розвідапися в суді, на які гроші буде та ліцитація і як би до неї приступити.

— Але з тобою, таким нехарапутним наймитом, і говорити про те в суді не будуть.

Іван не кажучи їй слова, зірвався з місця, вийшов за стінку, і по хвилі явився перед Банпромієм убраний як пан при золотім годиннику, з повстим золотим ланцюшком, у перстнях з дорогим камінням, держачи в руці ліску¹⁾ з золотою

¹⁾ Ліска — паличка.

головкою далеко більшою, ніж у барона.

— Ну, а коли їм оптак покажуся.—мовив усміхаючись Іван,—то чи схочуть зо мною говорити?

— Свят, свят, свят,—скрикнув хрестячися Бантромій.—А це що таке? Який нечистий в тобі сидить, Іване?

— Ніякий нечистий, дядьку, — сказав Іван, і в тій хвилі щезло з нього все його панство,—це тільки так, жарп. Так оптакий жарп я хотів би зробити й баронові. Допоможіть мені, а певно не пожалуєте цього.

— Та хіба то така велика штука розвідати про ліципацію?—сказав Бантромій, все ще не можучи охолоти з переляку і попрохи підозріваючи, чи не підлазить оце під барона якась нечиста сила, щоби його взяти за старий довг.—А в тім, коли хочеш, щоби я тобі поміг, то і овшім. Мені барон ані сват ані брат. Тільки, небоже, коли хочеш приступати до ліципації хоч би тільки на жарп, то треба в суді вадію ¹⁾ зложити.

— Вадію? Що це за вадія?

— А якусь чималу суму грошей.

— Е, про це не турбуйтеся, це в мене найдесться.

— Найдесться? Тьфу! Ану, перехрестися, Іване!

— Що це ви, дядьку, видумали? Не вірите мені?

— А вже-ж не вірю. Ну, перехрестися, бо инакше й кроку з тобою не зроблю.

¹⁾ Вадія—залог.

— І перехрищуся, і опче-наш змовлю, коли вам цього треба, — сказав Іван християчися, — тільки ходіть!

XIX.

В кілька день після цієї розмови приїхав князь. Він не їхав до палацу — важко йому було й дивитися на те місце, що колись бачило його панування, а тепер пропало для нього, бачилось, на завсігди. Він замешкав у маленькім жидівськім готелю, в однім покоїку, що виходив вікнами на брудне, вонюче подвір'я.

Довідавшись про його приїзд від Бант-ромія, Іван зараз пішов до нього. Застав князя, що одітий лежав на пів сидячи на софі, кутив люльку і, здавалося, ні про що не думав. Він не чув навіть, як Іван застукав до дверей, як відчинив їх і як увійшов до покою. Іван побачивши його, зразу подумав, що попав не в ті двері: той сивий, поморщений, зломаний чоловік, ця дряхла руїна, що без думки, без виразу на поблеклому лиці лежала перед ним, кліпаючи осовілими очима — чи це міг бути князь Довгорукий, той самий, котрий іще так недавно плескав «браву» оперетковим співачкам та любувався принадами шансонеток?

Побачивши Івана, він усміхнувся слабо і махнув рукою, не змінюючи свого положення.

— Еге-ге, Іван, Іван, пам'ятаю. Добрий візник, ге, ге, але кепський слуга. Втік, ге, ге, втік від мене, але нічого не вкрав! Ні, не можу цього сказати. Ну добре, добре! Вернув до краю? А? О жебрачім

хлібі, а? Так як і я, так самісінько!—Тремтячою рукою він повів до очей, немов би хотів обтерти слюзу, але очі його були зовсім сухі. Іван стояв перед ним, не зводячи з нього очей і не можучи й слова сказати.

— Не можу, небоже, не можу тобі нічого дати,—белендів далі князь, з трудом ловлячи обривки думок, що мов пролітаючі чмелі без ладу блукалися в його знесиленій голові,—голий я, голісінький, так само як ти. Все минулося. Все пропало. Моє колишнє щастя, ге, ге, небоже, зломало ногу десь по дорозі, коли спішило мене останній раз рятувати. І мої мене покинули. ге, ге! Як виклятого відбігли. Дочка пропала десь, може впопилася... Княгиня вмерла. По секрету тобі скажу. небоже, вона повісилася в ночі над своїм ліжком, бідна моя жінка! А як же! Але ми це в секреті задержали, казали, що вмерла... О, це він, той барон поганий, доконав її! Того самого дня, коли він почтою надіслав нам друковане оголошення ліцитації наших дібр, ти видів ті папери? Кажуть, що весь наш палац ними обліплений. Я не їхав туди, не хотів бачити, щоб і мені не прийшла охота так, як княгині. Бідна жінка, еге-ге! Ані словечка не сказала, ані не скривилася, але в ночі взяла, та й...

Іван стояв мов одубілий.

— Чого я сюди приїхав, питаєш?—говорив далі князь, хоч Іван ні про що його не питав.—Сам не знаю. Не хотілося гинути на чужині, як собака під чужим плотом. Ліпше під своїм. А знаєш, в

Локарно, а, ти не був в Локарно? Гарна місцевість! Так там колись стара ворожка казала мені: коли вас крайня біда приписне, вертайпне до дому, там вас щастя дождатиме. От я й вернув, на останнє стягнувся і вернув. Ну, ну, бувай здоров! Іван, Іван, а прізвиська так і досі не знаю. Іван візник. Добрий візник. Розбійників батогом побив. Ага, ага, пам'ляю! І не вкрав нічого. Ну, ну, бувай здоров, бувай здоров!

Сумний та невеселий ішов Іван вулицею, вийшовши від князя. Ну, цьому вже нема що помагати. Цьому хіба рискаль та лопата pomoже. Про дочку очевидно нічого не знає, а може й чув та не пам'ять. А варто би знапи, де то панна Ніна обертаєпсья.

В тій хвилі щось немов хопило його за очі, немов силою обернуло його голову на право. В гарнім повозі, запряженім парою добрих коней, їхали швидко в тумані куряви якийсь шпаковатий уже пан і молоденька пані. Пан опершися лівою рукою о ліску з золотою головкою, правою вказував в той бік, де стояв князівський палац.

Пані сиділа свобідно, вихиливши в той бік головку і сміючись голосно. Обое пільки мигнули перед Іваном; повіз зараз скрупив у алею князівського парку і щез між деревами, але Іван відразу пізнав, що ті панство—то барон і Ніна.

— Я так і думав, що їй не на довго стане любови з Едвіном, коли не буде що їсти. Але щоб вона добровільно піш-

ла до барона, сьому не повірю,—подумав Іван, ідучи вслід за ними.

XX.

Надійшов день ліцитації. Перший явився барон в однім повозі з Ніною. Ліцитація відбулася не в палацу, а коло економічних будинків, на широкому плацу перед економією, де стояли ще грубі колоди, на коприх ще недавно, за панщини гайдуки що суботи відлічували підданим призбирані за тижневу роботу півкопи та копи канчуків. Ніна вийшла з повозу і сіла на ганку, барон ходив по подвіррю, дожидаючи судової комісії.

Надійшла комісія,—урядники, возні з паперами і з молотком, а за ними валила густа юрба жидів, міщан, хлопів, їхало де-яке цікаве панство, прибув навіпів пан староста для удержання порядку. Барон глядів на всіх весело, панів вітав як знайомих, з старостою розпочав розмову про політику, але не скінчивши її, скочив до комісійного стола, де удари молотка дали знати, що розпочинається урядова діяльність.

В тій хвилі повпа заворушилася, зашепотіла і заклекотіла мов окріп, коли в нього кинуть розпечений камінь. Доріжкою від міста над'їхав невеличкий возик, подібний до тих, у яких возять дітей, тільки з ручкою з-заду. Втім возику сидів згорблений, посивілий і поморщений чоловік з пруп'ячим лицем і осовілими очима, а за возиком поступав, пхаючи його наперед себе, молодий парубчак в простім сільськьм уборі.

— Князь, князь, — шепотіла юрба. Комісія почувши цей шепіт, зупинилася в своїм урядуванні, поки возик з князем не надкопився до самого стола. Ніна сидючи на ганку дрогонула, побачивши батька таким нещасним та безпомічним. Вона поблідла, зірвалася з місця, але зараз же знов сіла, немов яка незрима рука взяла її за плечі і силою придавила до давнього місця.

Почалося урядування. Судовий езекутор почав зпроваля читати урядову формулу, а далі викрикувати імена вірипелів, коприх претенсії були вписані на гіпопечі князівських дібр. Тільки оден із них обізвався — барон.

При кожній дальшій назві барон викрикував: — Заспокоєний! — і складав на стіл комісії поквітування довжника з упевненням, що до князівської каси жадної претенсії більше не має.

Остапочно показалося, що остався тільки оден вірипелъ — барон, а його претенсії рівні були сумі всіх претенсій давнішніх вірипелів. Сума виносила круглого пів мільйона.

Потім почалося читання довжезного вицягу табулярного, де поданий був докладний опис дібр Довгорукого і оцінена їх вартість.

Хоч і як знищені і занедбані були ті добра, то все таки вартість їх була ще в троє більша від суми довгу.

— Іменем одинокого вірипеля барона Шпіцкопфа подаю яснє-освіченому князеві Довгорукому руку до згоди, — сказав го-

лосно екзекупор судовий, звертаючися до візка з князем.

— Пан барон готов відступити від ліципації, коли князь Довгорукий зречеться всякої дальшої препенсії до своїх дібр. За те барон готов дати йому почесне удержання до смерти.

— Іменем немічного, спаралізованого, але здорового на умі князя Довгорукого — озвався в відповідь на те ясний, дзвінкий голос із-за возика — заявляю, що князь таких умовин не приймає і обстає при ліципації.

Слова ті викликали на всіх зібраних вражіння мало що менше від удару грому з ясного неба. Барон так багато наговорив усім про прихильність до нього князя, про його страх перед ліципацією, про певність згоди з його боку, що рішення князя — обставати при ліципації, було для всіх несподіване. Барон аж підскочив на місці, почувши ті слова, але зараз же всміхнувся з погордою: окинувши оком усіх зібраних, він побачив, що серед них нема нікого, хто міг би йому бути небезпечним при ліципації.

Ще сильніше вражіння викликали ті слова на Ніну. Вона в голосі їх пізнала відразу Івана, копрого досі за батьковим возиком зовсім не запримичала. Вона відразу поміркувала, що тут буде щось незвичайне, але що і для якої мети — не знала. Вся вона почала труситися. Чула від часу до часу, що на ній спочивав погляд Іванових очей, але сама не сміла й зирнути на нього, і тільки з глухою тривоگو дожидала кожного нового слова, яке

роздасться серед загальної тиші з Іванових уст, так як би дожидала на своїй плечі болючого удару.

— Коли так, — голосив далі ексекUTOR, — то про згоду не може бути далі й мови. А затим виспавляється на публичну продаж уся вище описана движима й недвижима маєтність вельможного князя Довгорукого, вартости „шацункової“¹⁾ півтора мільйона за суму викликання 600.000, на заспокоєння претенсій барона Шпіцкопфа в сумі 500.000, як також коштів поступовання судового і інших. Сума викликання 600.000. Хто дасть більше?

— Я дам 600.000, — сказав голосно барон і озирнувся довкола як пріумфатор.

— Я дам 700 000, — роздався нараз голос Івана за князевим возиком.

— Що за я? Хто такий? — скрикнув барон, мов опарений.

— Я, Іван Лінюх, — спокійно відповів Іван.

— Ти? В імені князя?

— Ні, в своїм власнім.

— Прошу пана ексекUTора викинути цього дурня, нехай не перешкоджає в урядуванні, — обернувся барон до ексекUTора. — Він не має туп ніякого права говорити.

— Перепрошаю пана барона, — відповів чемно ексекUTOR. — Іван Лінюх є туп зголошений до ліцитації, прошу подивитися.

— Як? І вадію зложив?

— І вадію зложив.

¹⁾ Оцінена.

— A Schlag soll ihn treffen! ¹⁾—скрикнув барон, не можучи спам'ятатися зо злоспи.

Загальний сміх публіки був відповіддю на пої мимовільний викрик.

— Оп же Іван Лінюх дає 700.000, хто дасть бiльше?—викрикував далі екзекутор.

— Я даю 800.000,—сказав, відсапавшись трохи барон.

— Я даю 900.000,—сказав зараз Іван.

— Я даю мiльйон,—люто крикнув барон, щоби пим словом мов громом прибити Івана.

Слово мiльйон викликало серед публіки шепiт зачудування. Барон кинувся до Ніни і почав щось живо з нею говорити, але вона не була в силі нічого відповісти йому. Вона сікла зубами і пряслася мов у лихорадці і ледве не ледве могла сказати баронові:

— Держiтьсся! Він вас застрашити хоче! Він на мою душу важить. Держiтьсся, бароне!

— Я йому покажу, як зо мною задира-тися!—гордо скрикнув барон, вертаючи назад перед спіл комісії, де возний від-давна вже калапав і кричав, щоби народ успокоївся.

— Я даю мiльйон і тисячу,—сказав Іван, не рушаючися з місця.

— Ага, подається вже, подається, перелякався!—гомоніла повпа, в котрій люде мало на голови одні одним не лізли, щоби придивитися цьому дивовижному

¹⁾ А шляг би його трафив (шляг—удар серця).

купцеві в хлопській веретянці, про якого ніхто не знав, хто він, відки взявся і за чий гроші купує.

— Я даю мільйон сто тисяч!—скрикнув барон.

— Браво, браво!—загуло в повпі жидів, копру возний зараз кинувся впишати.

— Я даю о тисячу більше,—сказав Іван.

— Я даю мільйон двісті тисяч!

— Я даю о тисячу більше,—мов машина повторив Іван.

— Я даю півпора мільйона!—ревнув барон, почервонівши мов рак.

— Я даю о тисячу більше,—товк своє Іван.

Баронові почало робитися моторошно.

Сума, до копрої він вигнався, о много перевищувала все те, на що він числив при цій ліцитації. Він надіявся стати паном князівських дібр без ніякого дальшого торгу, загорнути все за довги, а тимчасом йому прийде́ться або уступити і взяти свій довг, а більше нічого, або держатися далі в тім шаленім порзі. Йому пригадалися слова Ніни, і він добуваючи останніх сил крикнув:

— Даю мільйон і шістьсот тисяч!

Ніякий голос не обізвався по цих словах. Уся публіка мов замерла, ждала, що скаже далі Іван, але Іван мовчав і порався щось коло князя.

— За першим разом мільйон шістьсот тисяч,—кричав екзекутор.—Хто дасть більше?

Ніхто не обзивався.

— За другим разом!—кричав далі екзекутор.

Мовчанка.

— За претім разом!

Мінута мертвої мовчанки—і барон з гордого капіталіста був зруйнованим дідичем князівських дібр. Він чув це докладно в тій хвилі. Вся його готівка не виспарчала на те, щоби заплапити виторгувану ціну. Прийдеться зацягати значну позичку, обтяжувати відразу гіпотеку тільки що набутих дібр. А господарювати на тих добрах без накладового капіталу—це-ж значить з гори засуджувати себе на мільйони клопотів, гризот, розчарувань, а кінець кінцем на руїну. Оп тобі й на! Оце був той гешефт, над котрим він запопадав ціле життя! Баронові почало робитися холодно коло серця.

— Ну, пане бароне,—сказав до нього насмішливо Іван,—побороли ви мене. Так багато за ті добра я не міг би був дати.

Барон тільки очима кліпав.

В тій хвилі Ніна легко мов серна збігла з ганку і припала до возика, в котрім сидів її батько.

— Таточку! Осб я! Я твоя!—скрикнула вона, цілуючи його зів'ялі руки.—Прости мені всі гризоти, яких я тобі наробила!

— Нінка, Ніночка, еге-ге! — лепотів князь. — Моя дочка! Не втопилася, еге-ге! Грошей багато попребує, але у нас тепер гроші є, го-го! Від барона виторгували!

Барон стояв недалеко, чув усе те і якось ідіотично всміхався.

— А ти, Іване, гніваєшся ще на мене?—обернулася Ніна до молодого парубка з чарівним усміхом.—Надіюся, що простиш мені, що там було... з Едвіном...—додала

шептом.—Підла душа! Продав мене баронові.

Усе чув барон, та при останнім слові захипався на ногах і упав до долу мов сніп.

Нікому було й піддержати його. Поки привезено доктора, він уже був небіжчик.

XXI.

Не судилося Іванові зазнати щастя при боці Ніни. І хто її зрозуміє жіночу напуру. Тут сама набивалася йому, прохи не на шию йому вішалася, поки з нею одружився, а в кілька неділь по весіллю покинула його з капітаном від гузарів.

Так само не дало йому щастя й панування на князівських добрах. Колись, буди ще сілським парубком, він не міг задумати собі нічого кращого і щасливішого, як життя дідича. Але тепер те життя остогидло йому за кілька неділь.

Бачити довкола себе стільки людей, котрі працюють на тебе, а не могли самому нічого і ніяк робити—це для нього було найбільшою мукою.

Трібував проводити зиму в місті, але містове життя ще менше приходилось йому до смаку. Забави навкучили йому, товариство було йому не до душі, а головне і пуп убивав його нестаток праці. Сох що раз більше і спадав із сил. Лікарі порадили йому рух, зміну повітря. І ось він пустився пішки в дорогу по краю. Але чудодійний перстін не позволяв йому навіть на цей труд. Хоч здавалося, що Іван іде піхотою по землі, то прецінь він чув, що невидимі руки не-

суть його в повітрі і не дозволяють навіть доторкнутися ногами до твердої землі. В цілій подорожі дізнавав Іван чуття того листка, котрим кидає буря.

Воля його ослабла, бо їй не приходилося поборювати ніяких перешкод. Тільки тепер він пізнав основно, що праця—це не тільки твердий обов'язок чоловіка, але прямо умовина його життя, konieczна для життя так, як повітря до дихання. Пізнав, що без праці чоловік зів'язна переспає бути чоловіком, самостійною істотою Недостачі пої людської самостійності не надгородять йому ніякі скарби, ніякі роскоші, бо все, здобуте без праці, являється чимось чужим для чоловіка, якимось приви́дом, холодною лудою ¹⁾, котра не насичує духа, а тільки його знеохочує і запроює.

І почав Іван проклинати той чудовий дар, котрим колись так пішився, як найціннішим придбанням, а котрий тепер стався не його власністю, але його невимовним паном, всемогучим владником його тіла й душі. І зовсім природно: хто мені все дає, від кого залежу, у того я весь в руках. На Іванову душу чим раз тяжче налягала чорна хмара того почуття, що він дуже грішить, уживаючи всього без праці. Він почав боятися сам своїх, навіть найневинніших, бажань, щоби зараз не бачити їх сповненими. Цілими днями мовчав, сидів в заперті і переносив пекельні муки, силуючись нічого не думати, нічого не бажати.

¹⁾ Луда—мана.

Інколи перебирав в думках своє минуве від тої хвилі, коли почув писк зачарованої мухи в дереві. Що приніс йому той перстін? Якого добра зазнав він із за нього? Що правда, він заспокоював його звірячі потреби, але не в більшій мірі і не ліпше, ніж би це могла вчинити служба у простого мужика. Напротив, там на службі він хоч часом чув себе вдоволеним, співав, спочивав по пруді, а головне — був здоров і сильний, а тепер!... Правда й те, що пізнав шмат світа і людей, та і з цього яка йому користь? Світ усюди один, бо люде одні, а пізнання людей замість щастя, вдоволення і роскоші дало йому пізнати і зазнати цілу безодню горя, терпіння, брехні та підлопи. Те знання дуже сильно підкопало його віру в людей, його охопу до життя. Але найбільш болючим для його щирого серця було те, що перстін його не тільки не давав щастя йому самому, але не позволяв йому робити добро другим, помагати перплячим і потрібним¹⁾. Все, що перстін той давав, служило самому тільки Іванові; в претіх руках по якійсь часі щезало без сліду, мов піна на бистрій воді.

— Ні, не хочу довше жити в такім пеклі і ще й носити те пекло з собою! — сказав одного разу сам до себе Іван. — Не хочу довше носитися з тим перстнем. Не хочу бути на вид всемогущим, а на ділі невольником, на вид мапи все, чого душа забажає, а на ділі не мапи

¹⁾ Потрібний — той що потребує допомоги.

найпотрібнішого, без чого ані душа, ані тіло жити не може. Хоч який малий цей перспінь—додав він, оглядаючи Ділів подарунок на своїм пальці,—то все-таки стався він для мене більшим тягарем, ніж усе, що я двигав колись під час моєї служби, надавив мені тяженькі мозолі там, де би їх не надавили ніякі мішки з зерном ані в'язанки дров. Та годі перпіти! Піду на те місце, котре вказав мені Дід, і віддам йому його подарунок.

XXII.

Сонце хилилося вже до заходу, коли Іван прибув на звісну нам полонку. В лісі стояла вчиста тиша. Рої комариків і золотокрилих мушок бреніли і хвилювали в тіні дерев.

Десять прохи далі спрекопіла сойка, стукала жовна о сухе дерево. На середині полянки пражило сонце, розходився запах розігрітого чябрику, похилилися до сонця високі вершечки поненьких лісових трав. Великий чорний гриб в понурій задумі стояв на гладкім, голім місці під смерекою.

— Діду! Діду! Діду!—скрикнув Іван і причі вдарив ліскою по смереці.

На той окрик запремпіли прави, впили мушки, а дерева подали собі Іванови слова з рук до рук, разносячи їх по ярах і лісових заломах. Але луна дрімала. В тій хвилі гриб пробуркався зі своєї задуми, порушив широкою розплесканою головою і почав рости, рости. Швидко перемінив свій вигляд і перед Іваном став Дід у своїй власній поставі.

— Ну, що-ж, синашу, прийшов ти та-
ки!—сказав Дід, киваючи головою на при-
віт Іванові.

— Приходжу, Дідуся.

— А швидко якось, небоже! Видно, не
дуже смачний мій дар.

— Швидко?—скрикнув Іван.—Але-ж я
за той час пережив більше, ніж за сто
літ звичайного життя.

— Ну, але-ж мій перстінь сповняв свою
службу добре? Надіюся, що не кривдуєш
собі на мене.

— Та що маю кривдувати,—сказав
Іван.—Добре сповнював свою службу,—це
так. Тільки, мабуть, служба тота не на
мої плечі шита, Дідуся. Не можу довше
випримати того добродійства і прино-
шу вам назад ваш дар.

— Я так і знав, що не видержиш,—ус-
міхаючися мовив Дід і взяв перстінь та
застромив його собі на палець.—Ну, але
що-ж ти тепер будеш робити?

— Буду робити, працювати!—радісно
скрикнув Іван. В тій хвилі, позбувшись
перстня, він почув себе вдесятеро силь-
нішим, здоровішим і смілішим, ніж був
перед хвилиною. — Тепер тільки я пізнав,
яким добром для чоловіка є праця.

— Ну, але може хочеш іще де чого від
мене в заміну за перстінь?

— Ні, не хочу нічого!—відповів Іван.—
Бо і що-ж ви можете мені дати? Того,
чого мені найбільше треба, щастя, вну-
трішнього вдоволення...

— Е, цього, небоже, я тобі дати не
можу!—сказав Дід.

— Знаю це, — мовив Іван — А за все інше спасибі вам. Усе інше я собі здобуду працею, в меншій мірі, в більшій мірі, ріжниця невелика. Бувайте здорові, Дідусю!

— Іди здоров, синашу! — сказав Дід, і закрутившись млинком на однім місці пірнув у землю, мов той свердель.

* * *

Що сталося з Іваном? Здалося йому нараз, що якась важка змора, копра досі держала його в своїх лабах, відступила від нього і дозволила йому віддихнути вільно і випрямися. Він віддихнув, підняв у гору голову — і пробудився!

— А! Що це зо мною було? — скрикнув, схапуючися з пенька, на котрім сидів, дрімаючи.

— Чи це сон був, чи й справді я вандрував по чужих краях?

Оглянувся довкола і побачив свою сокиру, зарубану у пеньку.

— Тьфу щезни маро! — скрикнув Іван. — І присниться чоловікові диво! Певно я десь у таке дивне місце сокиру зарубав. Та гов, чи на правду це був лише сон? Але-ж господи мій, то я мусив довго спати! Адже-ж мені бачилося, що я найменше рік часу прожив. Ну, але щом бачив світа, том бачив, хоч у сні лишень, то на одне вийде!

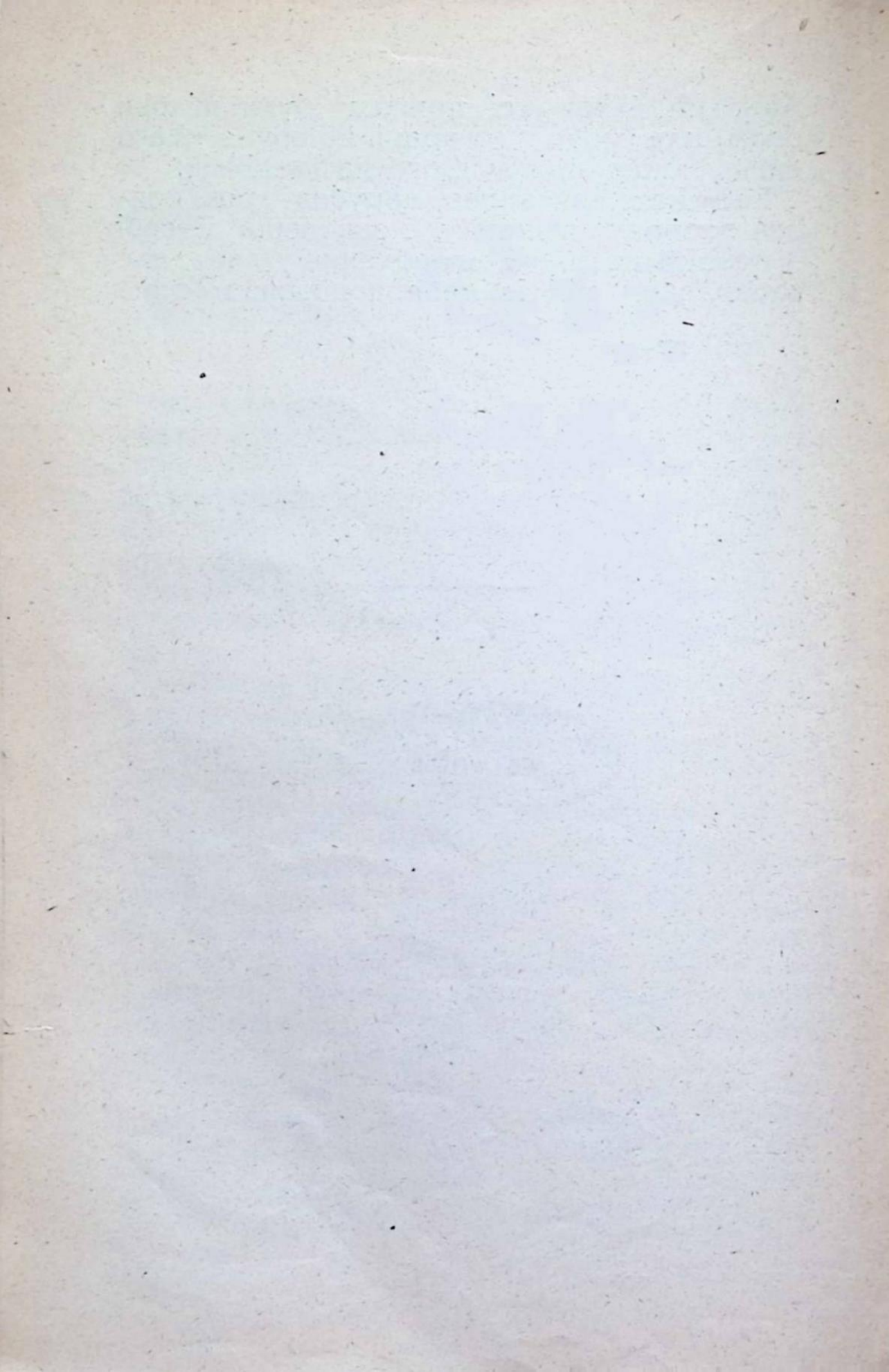
І пригадавши собі всі свої пригоди, він зо страхом почав обшупувати свої руки і ноги, чи справді він не є такий ослаблений, яким чув себе перед хвилиною. Та ні! Богу дякувати, був здоров, сильний і

молодий. І хоч усі пригоди були тільки сном, але любов до праці, котру з нього виніс, лишилася в нього на весь вік.

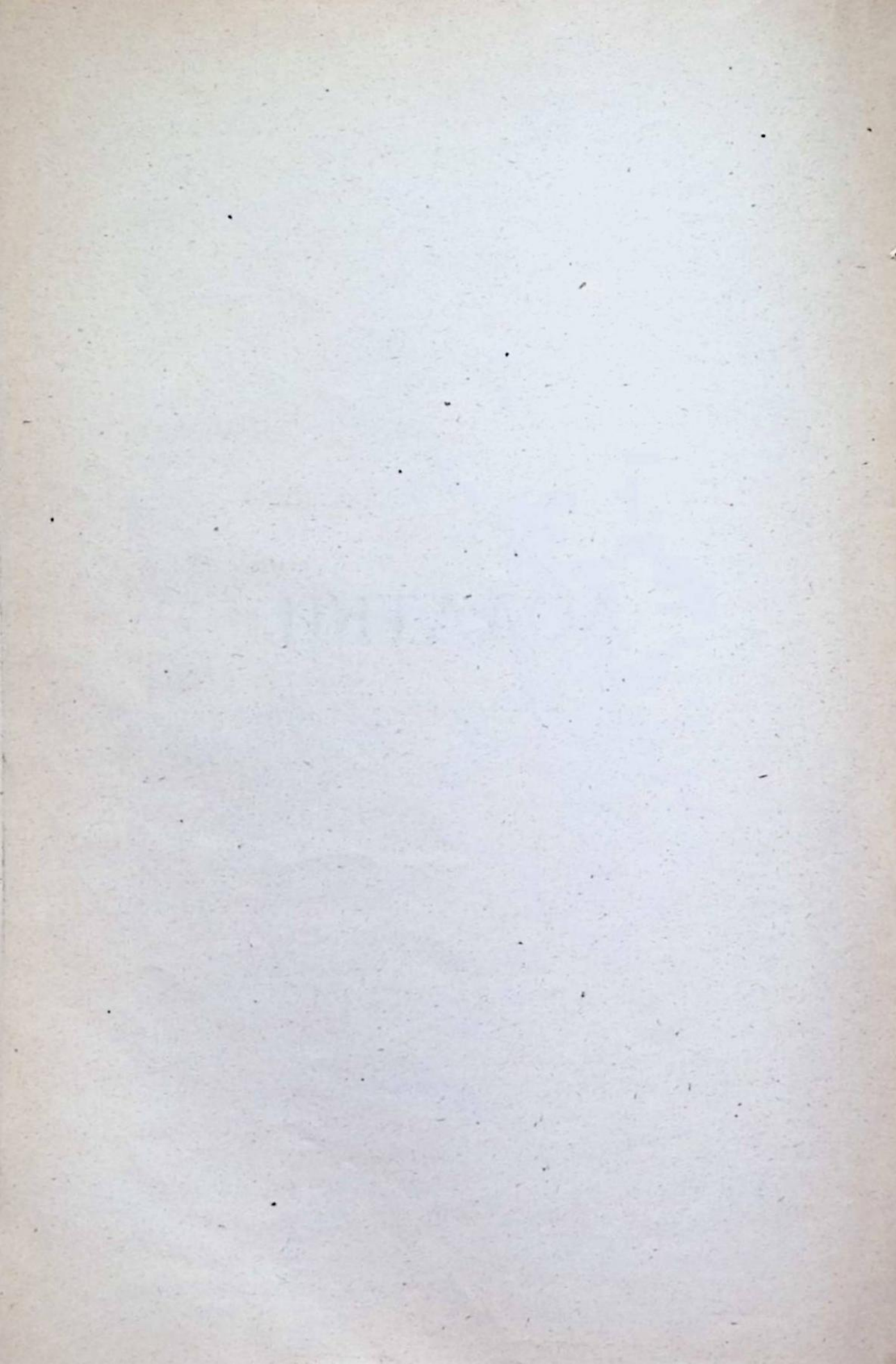
І він кинувся зараз, нарубав дров, зв'язав здорову в'язанку і завдавши її собі з пенька на плечі, згорблений у двоє, але вдоволений сам із себе, потюпав до села.

Львів, 1890—91.

ДОДАТКИ

ДЕ-ЩО ПРО СЕБЕ САМОГО.

Є письменники, що їх життєпис є цікавіший як їх пвори, що їх пвори є лише додатком до їх характеристики, частиною їх життєпису. Це генії, вибранці долі, великі і оригінальні в добрім і злім, в щастю і стражданню. Це корифеї літератури, пворці нових напрямків, їх можна назвати викладачами того часу, в якому жили, а їх життєпис в кожному разі, в більшій чи меншій мірі, буде глибоким вникненням в тайни духа їхньої епохи, бо в них немов знаходить свій зміст і утворюється цей дух, знаходить свій найсильніший вислів. Мені здається, що тільки такі письменники заслуговують на докладні і з цілим апаратом джерел опрацьовані біографії, бо їх життя, само через себе, є таким же архипвором, як їх пвори, а навіть невміло розказане збагачує скарбницю людського духа.

За невеличким гурпом цих велетнів іде велика юрба письменників—робітників і ремесників, менше чи більше талановитих, менше чи більше працюючих, впли-

вових, шанованих і заслужених, що одна-
че не доростають до міри тих майстрів.

Печуть вони—як говорив Крашевські—
щоденний хліб для умового споживання,
розбивають на дрібну монету ці грудки
ідеального золота, що їх видобули майстрі
з таємних глибин натхнення, заповню-
ють своєю працею створені через них
рями. В цих людей звичайно бібліографія
їх творів вистарчає за життєпис, лю-
дина немов зникає після того, що зро-
била. Такі письменники не знаходять
біографів: вони є ті робітники, що пома-
гають будувати будинок цивілізації, але
їх прізвищ не виписують на фронтоні
цього будинку.

Як один з цих робітників, що доклада-
ють цеглу по цеглі до цієї будови, ніколи
сильніше не відчував я того свого харак-
теру, як в хвили, коли з обов'язку чем-
ності маю представитися польській
суспільності, якій до рук подаю збірник
своїх новелістичних образків. Що маю
про себе сказати? Що я вродився? Але
цей не дуже визначний випадок трапився
кожному з нас, шановні читачі. Що я де-
чого вчився? Що любив і страждав?
Але-ж і фарисеї роблять те саме, гово-
рячи словами «святого Письма».

А поза тим нічого нема в моїм життю
гідного уваги, крім цієї сверблячки до
писання, крім нахилу до обсервовання
людського життя в його найріжнорідні-
ших проявах, крім цієї незаспокоїтої
ніколи і нічим гарячки, що змушує мене
перейматися стражданнями і радостями,
думками і мріями других людей. Але й ті

всі патологічні прикмети не є нічим характерним для мене; це, здається, звичайні прикмети письменницького ремесла.

Щож опже в цієї нікчемної людини можна назвати оригінальним?

На це питання Гетого відповідаю: хіба те, що я є українець, що правдоподібно походить від зукраїнізованих німецьких колоністів, що батько мій був звичайним мужиком і робив панщину, — не поміщиків, але цісарсько-королівській камері, не вмів ні читати ні писати, але мимо цього він був людина світла і віддав мене, хорошину і до селянської праці, нездібну дитину, до школи. Допер вихід з під мужицької стріхи на ширшу публічну арену буває в нас річчю надзвичайно рідкою. Вродився я в 1856 р. в Нагуєвичах, дрогобицького повіту, ходив два роки до сільської школи в Ясениці сільній, потім до п. зв. нормальної школи у Василіян в Дрогобичі, а опісля пуп же до гімназії. Склавши іспит зрілості, записався я на університет у Львові, але навчання моє перервав соціалістичний процес 1877-8 р., до якого мене вмішано бог-зна через що: ба, навіть мене засуджено на 6-ти тиждневий арешт (після восьми місяців слідчої в'язниці) за приналежність до тайного повариства, до якого дійсно ніколи я не належав, і яке, поскільки знаю, ніколи не існувало. Опже одна з небагатьох оригінальних ознак в моїм житті, бо подібна річ не кожному прапляється.

Дальший опис мого життя заступити може бібліографічний список моїх праць, але його полишаю я Естрейхерам

20-го століття, коли взагалі якому з них захочеться порпатися в купах щоденно задрукованого паперу, що становлять квінтесенцію нашої літературної продукції. Скажу лише коротко, що за той час був я ще де-кілки разів арештований і завжди мене звільняли без судової розправи, що я мимо цього скінчив університет, а навіть на превеликий жаль деяких моїх ближніх братів українців відважився я здасти з відзначенням докторат славістики у Відні і габілітуватися на виклади української літератури на львівському університеті. Об'єднаній коаліції правлячих сфер зі співзвучними українцями вдалося врятувати Русь від такого нещастя, яким безумовно були би спалися мої виклади. «Бійтеся бога, як можна цю людину пускати на університет! Подивіться лише, в якому порваному сурдупі він ходить!» Так укваліфікував мою кандидатуру брат Русин — той самий, що за свою патріотичну працю для добра Руси і Австрії одержує шість чи сім пламень. Природня річ, що в зв'язку з таким аргументом кандидатура моя на приватного доцента мусіла впасти, а мотив «політичне прошле» був лише чемним прикриттям дійсної причини... Але я не хочу оскаржувати. З горечю привик я робити те саме, що о. Baudouin, який, коли його вдарено в лице, сказав: «Це для мене, пане, а що-ж для дітей?» Річ зрозуміла, для дітей — в данному випадкові для суспільності — треба чогось іншого. Отже замість біографічних подробиць де-кілки признань.

Передовсім признаюся до гріха, що мені його багато патріотів вважає за смертельний: не люблю Русинів¹⁾. Побіч цієї гарячої любови, що бризкає для «братнього племені» зі шпальт польських реакційних газет, моє признання може видатися дивним. Але що-ж робити, коли воно правдиве? Не є я в ліпах наївних і засліплених коханців і можу про таку делікатну матерію, як любов, говорити пверезо. І через те повторюю: не люблю Русинів. Так мало серед них знайшов я правдивих характерів, а так багато дрібничковости, пісної глупоти, дволичности і зарозумілости, що, дійсно, не знаю, за що міг би я їх любити, навіть не звертаючи уваги на ті тисячі більших і менших шпильок, які вони мені часом з найкращою думкою вбивали під шкіру. Розуміється, знаю між Русинами декільки винятків, декільки особистостей чистих і гідних всякої пошани (говорю про інтелігенцію, не про селян), але ці винятки, на жаль, лише стверджують загальний висновок.

Признаюся до ще більшого гріху: навіть Руси нашої не люблю, так і в такій

1) Русинами—називали себе українці в Галичині. В останні часи ця назва „Русин“ майже зникає. Польська окупація почала наново ретельно ширити це слово „Русин“, „руський“, забороняючи офіційально вживати слово „українець“, „український“, щоби цим показати, що галицькі українці це „Русини“, щось інше від решти українців. Заміняючи скрізь у творах Франка слова „Русин“, „руський“, „Русь“ на „Українець“, „український“, „Україна“—залишаємо тут це слово „Русин“, як надто вже специфічне і характерне для тодішніх відносин і людей в Галичині.

мірі, як це роблять, або вдають що роблять, патентовані патріоти. Що в ній маю любити? Щоби її любити як географічне поняття, для цього я є занадто великим ворогом порожніх фраз, за-багато бачив я світа, щоби твердити, що ніде нема такої гарної природи, як на Русі. Щоби любити її історію, для того досить добре її знаю, дуже гаряче люблю загальнолюдські ідеали справедливості, братерства і волі, щоби я не міг почувати, як мало в історії Русі прикладів правдивого духа горожанського, правдивої посвяти, правдивої любови. Не любити цю історію дуже тяжко, бо майже на кожному кроці треба би хіба плакати над нею. Чи може маю любити Русь як расу,—цю расу оптяжілу, незграбну, сантиментальну, що позбавлена гарту і сили волі, так мало здібну до політичного життя на власному смітнику, а так плідну на перевертнів найріжнороднішого ґатунку? Чи може маю любити світлу будучність цієї Русі, якої не знаю, для якої світлості не бачу ніяких підстав?

Коли мимо цього почувую себе Русиним, то, як бачиш, шановний читачу, цілком не з причин сантиментальної напури. Примушує мене до цього передовсім почуття собачого обов'язку. Як син українського селянина, що викормився чорним селянським хлібом, працею твердих селянських рук, почувую себе до обов'язку панщиною цілого життя відробити ці шеляги, що їх видала селянська рука на

те, щоби я міг видряпатися на високу, де видно світло, де пахне воля, де ясніють вселюдські ідеали. Мій український патріотизм, то не сантимент, не національна гордість, то важке ярмо, яке доля положила на мої плечі. Я можу показувати своє незадоволення, можу по-тихо проклинаати долю, що вложила на мої плечі те ярмо, але скинути його не можу, другої батьківщини шукати неможу, бо поді-б я став підлим відносно власного сумління. І коли що полекшує мені двигати це ярмо, так це те, що бачу український народ, як він, хоть гноблений, оптемнюваний і деморалізований довгі віки, хоть і нині бідний, слабий і безпорадний, але все-таки помалу підноситься, чує в що-раз ширших масах жажду світла, правди і справедливості і шукає шляхів до них. Опже варто працювати для цього народу і ніяка чесна праця не піде на марне.

Називають мене часто великі польські патріоти ворогом Поляків. Що маю сказати на цей закид? Чи покликалися на свідоцтво тих Поляків і Польок, що їх люблю, високо ціню і для яких маю всяку пошану? Ні, піду простішим шляхом і скажу одверто: не люблю вже занадто великих патріотів, таких що мають уста повні Польщі, але яких серце холодне для недолі польського селянина і наймита.

Скептично аналізуючи мій власний український патріотизм, пристосовую ту саму міру і до патріотизму патентованих польських патріотів і не можу

ними смакувати. І не дивуюся, що платять вони мені тою самою монетою, тільки з ще більшим відсотком.

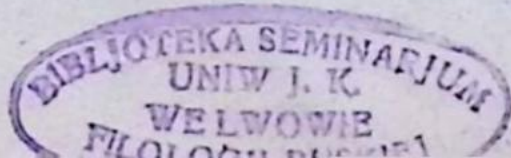
Говорено про мене, що ненавиджу польську шляхту. Коли до польської шляхти зачислити Ожешкову і Конопницьку, Пруса і Ленартовіча, Остою і Карловича¹⁾ — то думка така про мене буде цілком невірна, бо цю правдиву польську шляхту, ту еліту польського народу ціню і люблю, як люблю всіх шляхетних людей, власного і кожного иншого народу. Що таким самим чуттям не обгортаю цього або того галицького шляхтича, або навіть більшої їх частини, то, розуміється, з причин цілком відмінної напури від тих, що мені кажуть любити перших. Як серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, то не поліюся вдарити про них у великий дзвін.

А тепер досить цієї сповіді. Українська приказка каже: «Не робися солодким, бо тебе злижуть, не робися кислим, бо тебе оплюють». А в таких оповіданнях про себе самого нічого нема лекшого, як попаспи в ту або иншу крайність. Почуваю, що й так сказав я не одне таке, за що мені дістануться удари з різних спорів, але хай і так буде! Того, що я сказав, не візьму назад і закінчу українською приказкою: «Добре так моїй жінці, хай мене б'ють!».

Др. Іван Франко.

Переклад з польського.

¹⁾ Визначні народні польські письменники, що тею для своїх творів брали бідні польські верстви.

УВАГИ

1) „Маніпулянтка“ — спершу появилася на польській мові в „Kurjeri Lwow.“ в 1888 р.; була поміщена на українській мові в 1890 р. в збірці „В попі чола“. В 1905 р. вийшла ціла збірка під заг. „Маніпулянтка і інші оповідання“, де крім цього оповідання були поміщені „Лесишина челядь“, „Між добрими людьми“ і „Чи вдурила“. Передруковується зі збірки „Маніпулянтка“ 1906 р.

2) „Між добрими людьми“ — вперше було надруковано у „В попі чола“ 1890 р. В 1906 р. воно увійшло в збірку „Маніпулянтка“, звідки й передруковується.

3) „Чи вдурила“ — цей драматичний нарис написав Франко в 1906 р., спеціально для томика оповідань під заг. „Маніпулянтка“. Звідси цей драматичний нарис передруковується. Хоч „Чи вдурила“ написано значно пізніше від двох попередніх оповідань, але містимо його в цьому томі через те, щоби не розбивати певного циклу.

4) „Яндруси“ — це уривок з більшої ненадрукованої повісти „Lelut i Polelut“, було надруковане в 1899 р. в „Kurjeri Lwow“ під заг. „Jeden dzień z życia uliczników lwowskich“; майже рівночасно, бо в лютому 1889 р., друкувалося воно і в „Ateneum“; в 1897 р. увійшло це оповідання у збірку під заг. „Obrazki galicyjskie“ „Bibl Młówki“. В 1905 р. під заг. „Яндруси“ було надруковане у збірці „На лоні природи“, звідки й передруковується.

5) „*Поки рушить поїзд*“—було надруковано в Літ.-Наук. Вістнику в 1898 під прошки зміненім заголовком: „*Заким рушить поїзд*“ (нарис). Увійшло у збірку „*На лоні природи*“, звідки й передруковується.

6) „*Без праці*“—було надруковане в „Зорі“ за 1891 рік. Того само року вийшло окремо накладом Товариства ім. Шевченка у Львові; в 1904 р. Київський „Вик“ передруковав: „*Без праці*“. Передруковується із „Зорі“ 1891 року.

7) „*Дещо про себе самого*“—цей надзвичайно цікавий документ містимо, переложивши з польської мови. Помістив його Франко, як вступне слово до своєї збірки оповідань на польській мові „*Obrazki galicyjskie*“ 1897 року, де воно поміщене під заг. „*Niesco o sobie samum*“ ст. I-VII. З приводу цього вступного слова піднявся страшений крик в українській і польській пресі і через те частина накладу вийшла без передмови.

На Франка посипалися гострі напади. „Діло“ („Діло“ орган народівців, Львів 1897, ч. 97) у вступній редакційній статті „*Смутна поява*“ трактувало Франка через „польський журналіст“, та апелювало до його „дрібки честі“, заявляло, „що своєю сповіддю“ Франко перейшов „*Крачанку*“ Куліш та шовіністичні антиукраїнські писання Сенкевича—„з огляду на бруталність нападстей“. В 1891 р. „Діло“ назвало Франка і „скаженим вовком“. На ці напади Франко відповів афоризмами під згл. „*Декілька афоризмів*“ у альбом „Ділу“, прочитавши його статтю „*Смутна поява*“ в ч. 97⁴. („Житє і Слово“ VI, 1897 р. стр. 263—264) На початку наводив уривок віршу Юл. Словацького:

Choć wiem, że słowa te nie zadrza długo.
W sercu, gdzie nie trwa myśl nawet godziny...
Mówię bom smutny i sam pełen winy.

(„Хоть знаю, що слова ці не задрожать довго в серці, де думка не зупиняється навіть години... Говорю, бо я сумний і сам повний вини“).

Далше йдуть афоризми:

„Любов не обов'язкова, та почуття обов'язку обов'язкове“.

„Хто твердить: люблю свій народ, а не сповняє своїх обов'язків супроти нього—той брехню твердить“.

«Від народнього обов'язку сам бог не може звільнити; нахваляється звільнитись від нього сатана».

„Посол Вельвовейсвкі прилюдно заявляє, що любить Українців. Ну, кого так пани люблять того я з спокійним сумнінням можу не любити“.

Тим, що оголосили Франка ворогом Руси, а навіть зрадником, Франко відповідав також віршами, як під заг. „Сідоглавому“, що був поміщений у збірці „Мій ізмарага“ 1898 р. Наведемо цей вірш, щоби в читача залишилася певна думка:

Ти, брате, любиш Русь,
Я-ж не люблю, сарака! ¹⁾
Ти, брате, патріот,
А я собі собака.

Ти, брате, любиш Русь,
Як хліб і кусень сала,—
Я-ж гавкаю раз у раз,
Щоби вона не спала.

Ти, брате, любиш Русь,
Як любиш добре пиво,—
Я-ж не люблю, як жнець
Не любить спеки в жниво.

Ти, брате, любиш Русь
За те, що гарно вбрана,—
Я-ж не люблю, як раб
Не любить свого пана.

Бо твій патріотизм—
Празнична одежина,
А мій, то труд важкий,
Гарячка невдержима.

Ти любиш в ній князів,
Гетьманя, панування,—
Мене-ж болить її
Відвічнеє спраждання.

Ти любиш Русь, за те
Тобі і честь і шана,—
У мене-ж тая Русь
Кровава в серці рана.

Ти, брате, любиш Русь,
Як дім, воли, корови,—
Я-ж не люблю її
З надмірної любови.

¹⁾ Сарака—сердега, бідняга.

В „Поклонах“ (що вміщені також в збірці „Мій ізмарагд“) Україна радить Франкові не звертати уваги на тих, що підняли на нього галас: „Не любить Руси він ні раз!“—

Наплюй! Я, синку, ліпше знаю
Всю ту папріотичну зграю
Й ціну її любовних фраз“.

В томику „Obrazki galicyjskie“ містяться такі оповідання: Dwa przyjaciele (Два приятелі). Historia mojej sieczkarni (Історія моєї січкарні). Hawa (Гава). Jeden dzień z życia uliczników lwowskich (Яндруси), Pantalocha (Панталаха).

8) На закінчення уваг до цього тому вважаємо доцільним подати копію виписки зі статті Франка: „Говоримо на вовка, скажімо і за вовка“, (поміщену в „Зорі“ за 1891 рік), що є відповіддю Франка на статтю Грінченка, поміщену в „Правді“ 1891, під заг. „Галицькі вірші“, де Грінченко дуже гостро накидається на москалізми і полонізми галицької літературної мови. В оповіданнях Франка читач зустріне з багатьма словами, що мало вживані на Україні; через те до речі буде навести ці коротенькі уваги Франка. Він пише: „Мені бажалось би своїми увагами причинитися до одного дуже важного питання—будучої єдності і одноцілності нашої літературної мови, будучої, повторюю, бо тепер ми ще її не маємо. і за-для звисних дуже важних, причин, мати не можемо“. Далше переходить Франко до окремих слів. Цю частину статті наводимо всю, не викидаючи дискусійних прийомів Франка в ній.

«Д. Чайченко бере на свій критичний варстат спершу вірш д. Масляка:

До вас, невісти, до вас, Вестальки,
Рідні святої вогню,
Звертаюсь нині і т. д.

«Найсамперед—каже він—зупиняє туп українського читача слово «невісти». Такого слова Українець не знає. Він хіба знає церковно-славянське слово «невѣста», але там воно значить те, що по українському «молода», але-ж у д. Масляка не те; таким побитом цей полонізм зрозумілий буде тому тільки, хто знає польську мову». Зрозумілий буде й ще де-кому більше, добродію!

В значінню «молода» знаходиться він і у Квітки (диви Желехівський: С л о в а р 404), а в значінню «жінка», так як у д. Масляка, знаходиться в піснях народніх, наприклад:

Ой нікому так не гаразд, як нашій не в і с т і:
Мужик поле сіє-оре, а вона п'є в місті.

Іде мужик та й із поля та й постогнув, іде,
А не в і с т а іде з міста та виспівуючи, і т. д.

«Далі—каже д. Чайченко.—українець не сказав би «Вестальки», а просто «Весталки», бо видима річ, що тут той ь чужого роду». Для нас видима річ зовсім щось друге, а іменно те, що д. Чайченко так привик в московській школі чути і в московських книжках бачити «Весталки», що «Вестальки» видаються йому полбонізмом і він зараз бачить в тім ь полбонізм, забуваючи навіть, що ціле слово Вестальки чуже, і чи буде писатися з московська без ь, чи з полбонізм з ь, то для чистоти нашої мови байдуже; овшій, форма з ь нам видається більше відповідною духові нашої мови, котра всяке л на кінці слова і складу любить переголосувати в широке в напр. віу зам. віл, орев зам. орел (декуди так і відмінюють орев, орева), кибавка, зам. кибалка; аналогічно мали-б ми по нашому «Веставку».

«До вас звертаюсь—пише далі д. Чайченко—чи полбонізм, чи москалізм, але в усякому разі річ не вкраїнська». Бідний покійнику Желехівський! Чому ти замість Міклошча не міг слухати сучасних українських філологів з над Псла, Сули і Трубайла! Ти в такому разі певно не був би прийняв у свій Словар цієї «в усякому разі не української річи», як це ти зробив на стр. 286. Таке-ж «не українське» слово звук (є у Желехівського стр. 291); не можна сказати зву в значінню «кличу» («позовіть у хапу» є у Квітки і других українських писателів); «московсько-церковне» слово луи, котрим д. Чайченко докоряє цілий ряд галицьких писателів, є у Шевченка («Де ти в біса забарилась з своїми луцями?»). По-просто забавно читати, коли д. Чайченко почне вчислювати полбонізми у галицьких писателів, не знаючи сам, очевидно, ані мови галицько-українського люду, ані полбонізму. Такі полбонізми по його думці: фаленька (нічого подібного в полбоніській мові нема, а є тільки fala; у нас

по всій Галичині народ говорить також «фаля», декуди «филя» або «фальма»); *огень* (форма уживана українським народом скрізь у Галичині, — *огонь* тільки декуди), *коруна* (форма тільки українська, у поляків *когона*), *тручати* (слово народне українське), *стрільба*, *жовняр*, *ляти*, *дотикати землі*, *ту*, *блисло*, *снити о чім*, *не ручу*, *скрань* (є у Федьковича), *дружотати*. Все те слова і форми уживані галицько-українським народом; полонізмами можна їх назвати о стільки хіба, о скільки і в польській мові є слова, випворені з тих самих пнів, але такі слова є і в мові московській, і в чеській, і в других славянських: викидати такі слова з нашої мови для того тільки, що в інших славян є подібні, це значило би добровільно обскубувати свою мову.

Не менше щасливий є д. Чайченко і з вичисленням москалізмів у галицьких поетів. По його думці у декого з них москалізми попадаюпсья „так часто, що часом не знаєш, за яку мову вважати ту, що вони нею пишуть. Осб де-які з тих, на думку д. Чайченка, москалізмів: *бездна* (говорять москалі коло Дрогобича), *всьо* (говорять москалі прохи що не по всіх селах Галичини, поряд із «усе»), *благати*, *скала* (в Галичині ніхто не говорить «скеля»; у Шевченка: «А ти на березі стояла, мов тая чорная скала»), *кришталъ*, *сніжний*, *струя*, *ввидить* (скрізь у Галичині), *окови*, *но* (див. в галицько-українських «Приповідках» Ількевича і Віслоцького), *теряти* (диви оповідання Перебенді в тім самім н-рі «Правди», стр. 76), *мрачній* (з наголосом на останнім складі, слово уживане Москалями скрізь по Галичині), *боязливо* (у Шевченка: І дівоче серце *боязливе* спрепенеться), *тонір* (д. Чайченко певно думає, що це те саме, що сокира), *ну-ко* (говорять Москалі скрізь по Покуттю), *ледовий*, *пробудись*, *лента* (є у Метлінського) і т. п.

... Діло осб яке. Відомо, що Галичина за весь час свого історичного життя, від смерті Єолодимира В., або коли хочете, від упадку Данилового королівства галицького майже ніколи не спановила одну політичну і культурну цілість з подніпрянською Україною. Якийсь час воно заносилося на те, а іменно після Люблинської унії 1569 р. аж до козацької хуртовини 1648 р. Це була пора дуже важна в історії духового розвою України, пора, в котрій у нас народилася і почала гарно розвива-

пися перша всеукраїнська, дійсно національна література. Такі писателі як Герасим Смотрицький, Василь Суражський, Христофор Бренський, Іван Вишенський, Кирило Ставровецький, Захарія Копистенський, Мелетій Смотрицький, Гаввапович, Галяповський і другі виходили хто з червоної Руси, хто з Волині чи з Придніпрянщини, працювали і писали раз у Львові, потім у Вільні, Острозі, Луцьку, Києві і Чернигові, писали мовою по подільському близькою до живої мови шляхти і заможного міщанства, мовою зрозумілою по всіх усядах Руси-України. Війни козацькі розірвали той звязок, унія, що запанувала в Червоній Русі з початком XVII в., довершила розрив. При таких обставинах не диво, що розвій духовий народу й інтелігенції в Червоній Русі пішов значно иншою дорогою, ніж на Україні. Особливо-ж від поді, як Галичина 1772 р. перейшла під панування Австрії і втягнена була в культурний круї дуже відмінний від того, в який втягнена була решта України, різниці ті мусіли ще значно збільшитися. Не тільки інтелігенція, вихована в инших школах і серед инших обставин політичних, але й народ з його мовою, звичаями і творчістю, не сходячи зі спільної української основи, все-таки проявляє багато відтінків, котрих годі не бачити, на котрі тяжко гніватися. Ані зівечити ані замазати тих відтінків не можна, та й чи треба? Адже-ж це не жадне крадене добро, а здобутки ділової праці, котрі чомусь-же народились і повинні вийти на користь цілості.

Мова, хоч і який коштовний скарб,—говорить на прикінці Франко—не є все-таки найвищим скарбом; життя народа і його розвій, придбання економічні, громадські і духові є скарби далеко важніші, для котрих мова є тільки одним із способів».

Іван Лизанівський.

